

फाकिकाप्रकाशस्थविषयानुक्रमणिका ।

प्रकरणम्.	पृष्ठम्. ।	प्रकरणम्.	पृष्ठम्.
संज्ञाप्रकरणम्	.... १	अजंताः स्त्रीलिङ्गाः	.... ८६
परिभाषाप्रकरणम्	.... १०	अजंता नपुंसकलिङ्गाः,	९२
स्वरसंधिः	.... १२	हलन्ताः पुँलिङ्गाः,	
व्यंजनसंधिः	.... ३१	स्त्रीलिङ्गाश्च	.... ९८
विसर्गसंधिः	.... ३७	हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः	.... १३१
स्वादिसंधिः	.... ४३	अव्ययानि....	.... १४०
षड्लिङ्गाः	.... ४७	स्त्रीप्रत्ययाः	.... १४१
अजन्ताः पुँलिङ्गाः	.... ४७	विभक्त्यर्थाः	.... १६१

इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

मंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

‘ लक्ष्मीवेंकटेश्वर ’ छापाखाना,

कल्याण—मंडई.

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ

फक्किकाप्रकाशः ।

अथ सञ्ज्ञाप्रकरणम् १ ।

संवास्य मास्यकञ्जालिं हरिं हृदयपङ्कजे । सिद्धान्तकौमुदीगूढ-
फक्किकार्थः प्रकाश्यते ॥ १ ॥ गर्गवंशावतंसो यो वैयाकरणके-
सरी । उपाध्यायोपनामेन्द्रदत्तस्तस्यैव सत्कृतिः ॥ २ ॥ एतदेक-
माचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यतां माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य
मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गला-
न्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुष-
काणि । चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति भाष्यप्रामाण्यान्मङ्गल-
मारचयति मुनीति । नन्वस्यां पाणिन्युक्तायां चतुर्दशसूत्र्यामक्षर-
समाम्नायामाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराभ्यायसमाम्नायशब्दयोर्वेदे
विदितत्वादित्यत आह । माहेश्वराणीति । इमानि महेश्वरादागता-
नीत्यर्थः । शास्त्रप्राणिनीषुणा पाणिनिना वरिवसितमहेश्वरप्रसादाल-
ब्धानीति फलितमेवं चैतादृशानुपूर्विका श्रुतिरेवैषा, एतन्मूलक-
त्वादस्य व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वमुच्यते सुखं व्याकरणमित्यादिना ।
'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः

सनत्तादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥' येनाक्षरसमाम्नाय-
मित्यादिकमप्यत्र मूलम् । 'यद्यापि सोऽयमक्षरसमाम्नायो वर्णसमा-
म्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकमत्प्रतिमाण्डितो वेदितव्यो ब्रह्म-
राशिः सर्ववेदपुराणफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति मातापितरौ चास्य
स्वर्ग लोके महीयते' इति भाष्येण । इदं ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूप-
तया प्रतिभाति एतत्पठने सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं
तत्प्राप्नोतीति माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्यैतत्फलाख्यानद्वाराख्यायत
इत्यादि कैयटेन चास्याश्चतुर्दशसूत्र्याः फलमुक्तं तथाप्यदृष्टं तत् ।
अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः, वृत्तिसमवायार्थः, का पुनर्वृत्तिः
शास्त्रप्रवृत्तिरिति भाष्येण पाणिनेर्लघ्वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः स चाणा-
दिप्रत्याहारद्वारेति कैयटेन न दृष्टं प्रत्याहार एव मुख्यं फलमित्याश-
येनाह । अणादिसंज्ञार्थानीति । अण आदिर्वेपामिति तद्वृणसंवि-
ज्ञानो ब्रह्महीहिस्ताश्च ताः संज्ञाश्च ता एवार्थः प्रयोजनं येषां
तानि अणादिसंज्ञाभ्य इमानीति वा । संज्ञार्थत्वनिष्पत्तये तत्प्रका-
रमनुक्रामति एषामिति । चतुर्दशसूत्राणामन्तिमा वर्णा हलन्त्यमिति
वक्ष्यमाणसूत्रेणेत्संज्ञाः स्युरित्यर्थः । एतद्वाक्यार्थेनाप्राप्तेराह अका-
रश्चेति । प्रत्याहारार्थमनुनासिकत्वेन प्रतिज्ञात उपदेशोजित्यनेनेत्सं-
ज्ञक इत्यर्थः । ननु हयेत्यादावकारोच्चारणेनाकारविशिष्टस्यैव
तत्तत्प्रत्याहारेषु ग्रहणे रामो हिनस्ति स्म रावणमित्यादौ हाशिचे-
त्युत्वादिर्कं न स्यादत आह हकारादिष्विति । न पुनर्गन्तरेणाद्यं
व्यंजनस्योच्चारणमपि संभवतीत्युच्चैरुदात्त इति भाष्येण प्राथम्या-
दकारेणैव हल उच्चारिता ननु तत्राकारो विवक्षित इति भावः ।

हयेत्यादावकारोच्चारणेन तस्य हल्प्रसङ्ग इत्यवतरणं पुनरस्म्यम् ।
हकारादिवत् सकृदुच्चारयितव्ये पुनः पुनरुच्चारणेन हल्प्रसङ्गभ-
ङ्गादित्याहुः । हल्संज्ञायामिति । आभ्यां सूत्राभ्यां हल्मात्रसंज्ञायां
सिद्धायामित्यर्थः ॥ सप्तम्यन्तेनेह संज्ञा सूचितेति भावः अयं
भावः । न विश्रक्तावित्यादीनां सार्थक्योपपत्तये हलन्त्यमित्य-
स्योपदेशेऽन्त्यं हलित्संज्ञं स्यादिति वाक्यार्थ आवश्यकः सच
वाक्यार्थबुद्धौ पदार्थबुद्धिः कारणमिति हल्पदार्थबोधमन्तरा
बाधितः हल्पदार्थबोधश्चादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थपरतन्त्र आदि-
रन्त्येनेतद्वाक्यार्थबोधं विना बाधितः हल्पदार्थबोधश्च हलन्त्यमि-
त्येतद्वाक्यार्थाधीन इति हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वे-
नान्योन्याश्रयदोष आपद्यते तदितरेतराश्रयं भवतीतरेतराश्रयाणि
कार्याणि न प्रकल्पन्त इत्युक्तं भाष्ये । अत्र समर्थयन्ते उपदेशे
इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक, इति सूत्रत्रयमस्तु उपदेशेऽन्त्यमि-
त्स्यादिति प्रथमयोगार्थः, सामर्थ्यादन्त्यमिति न संवध्यते तेन
उपदेशेऽजित्संज्ञ इति द्वितीयसूत्रार्थः, अजित्यनुवर्तते पूर्वेण सिद्धे
नियमार्थस्तृतीयो योगः अच्चेद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति तदर्थ-
स्तेन रुप्रभृतौ न दोषः, अनुनासिकश्चेद्भवति तर्ह्यच एवेति
विपरीतनियमस्तु न भवति मिदचोन्त्यादिति ज्ञापकात् । ननु सूत्र-
भेदेऽदृष्टफलहानिः पारायणादौ स्यात् तदुक्तं भाष्ये सिध्यत्येवम-
पाणिनीयन्तु भवतीति, नैष दोषः सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र
तदेवान्यत्क्रियते भूयो वा यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्र-
भेद इत्युक्तमत्र उपसर्गात् इत्यत्र सप्तमे भाष्ये एवं च हलग्रहणं

न कर्तव्यमेवमन्योन्याश्रयदोषश्चोद्धृत इत्येके । तदसत् । योग-
विभागनियमज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवदोषानुद्धारात् । नहि
वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादतव्यं न तु ज्ञानजन-
कमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति अपरे तु आदिरन्त्येनेति
सूत्रेणापेक्षितेऽज्ञानार्थं हलन्त्यमित्यस्य न वाक्यार्थः कारणं
किंतु सह आसमन्ताद्गच्छतीति संहता मध्यमो वर्णः सोऽन्त्येनादिः
संज्ञेति तदर्थनादोषादेवं च नान्योन्याश्रय इति तदप्यकिंचित्क-
रम् । अन्योन्याश्रयतत्परिहारादोन्वदता भगवता इदमेकदोषोऽत्र
प्रश्लिष्टादीडिण्भ्या च सहाड्यपपदे तृजभावबोधनाद्योगमर्या-
दयोक्तार्थाभावाच्च हयवरेत्यादिरावृत्त्या शपसरेत्यन्तं समुदायमुद्दिश्य
हलित्यनेन हलसंज्ञा विधेयातो नान्योन्याश्रय इत्यापि केचित्
तदतीव दोषकरम् । दश सूत्रावृत्तौ गौरवतमत्वात् । तस्मादने-
कक्लेशकल्पनापेक्ष्यान्याय्यत्वेनावृत्त्या स दोषः परिह्रियते । पुन-
रनुक्रमणमावृत्तिरित्यावर्तितस्य हलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽजित्यस्मा-
दितमनुवर्त्य चतुर्दशसूत्राणामन्तिमस्य हलित्यस्यान्त्यो लकार
इत्संज्ञः स्यादित्यर्थः । न ह्यत्रादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थापेक्षास्ति तत-
श्चेत्पदार्थज्ञाने आदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थसाम्राज्यमित्येवं परि-
हतोऽन्योन्याश्रयः । उपदेश आद्योच्चारणमिति । उपस्याद्यर्थ-
कत्वाद्विशेषोच्चारणक्रियत्वादिति भाष्याद्युक्तेरिति भावः । आद्यं
प्रथममुच्चारणं प्रत्यासत्त्यैतच्छ्रवणप्रवर्तकाचार्याणामेव, आद्यत्वं
चात्राज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वमित्यधिकं नागोशीये । ननु शास्त्रेऽनुना-
सिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति । प्रति-

ज्ञायते इति प्रतिज्ञा अनुनासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । प्रति-
 ज्ञानुनासिक्यं येषान्ते पाणिनीयाः पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ताः वर्णास्ते
 प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति
 वर्णानां तत्त्वज्ञापकेदितो नुमित्यादि व्यवहारश्चेत्यतस्ताभ्यामनु-
 नासिकत्वज्ञानं सुलभमिति भावः । ये तु पाणिनिशास्त्राध्येतारः
 प्रतिज्ञानुनासिक्यवन्त इत्याहुस्ते मान्या अनुनासिकधर्मस्य
 वर्णनिष्ठत्वादिति दिक् । उरण् रपर इत्यत्र लकारग्रहणाय लृप्-
 र्श्चेति वक्ष्यामीति भाष्यकृतप्रतिज्ञायां कुत्रचिदपि तद्वचनानुल्ले-
 खाद्व्याख्यास्यामीति भाष्यकचतुराशयमनुरुध्य व्याख्यायां प्रत्या-
 हारोऽनुक्रान्तस्तुल्यास्यसूत्रे कैयटेन तत्प्रकारमत्राप्याह लण्-
 सूत्रस्थेति । अत्रानुनासिकत्वेन प्रतिज्ञातस्तिष्ठतीति स्थः स
 चासाववर्णश्च तेनेत्यर्थः । प्रत्याहारस्तु आदिरन्त्येनेत्येनेनेति
 तद्वाक्यार्थं सूचयति सहेत्यादि । ननु रलयोरिति न्यूनं टकारस्य
 मध्यगत्वेन रदलानामित्युचितमत आह प्रत्याहारेष्विति । प्रत्या-
 ह्रियन्तेऽनेके वर्णाः संक्षिप्यन्ते यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् ।
 ननु प्रकृतिप्रत्ययार्थमात्रबोधकत्वरूपया योगशक्त्यकारादिष्वपि
 दीर्घादीनां संक्षेपात्तेष्वपि तत्संज्ञात्वापत्त्यातिव्याप्तिः मैवम् प्रकृतिप्र-
 त्ययार्थान्वितसमुदायार्थबोधकत्वरूपयोगरूढशक्तेर्विवक्षितत्वेनाणा-
 दिष्वेव तत्प्रसक्तेः निर्देशादिति इत्संज्ञकानां ग्रहणे तत्रानुनासिकादौ
 यणाद्यापत्तिर्दोष इति भावः । न चेत्त्वाविधानसामर्थ्यान्नि यणिति
 वाच्यम् । तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावक-
 ल्पकत्वौचित्यात्साक्षाच्छ्रवाधकल्पनापेक्षयास्यार्थस्यौचित्यात् ।

आदिना पापाणकेकुत्सितैरेकः पूर्वपरयोरित्यादिसंग्रहः । ननु प्रत्याहारेऽनुबंधनां कथमजग्रहणेषु नेति भाष्योक्तवार्तिके प्रत्याहारशब्दस्याक्षरसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नमत आह आदिरन्त्येनेति । नच वार्तिकेऽसंगतिः तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्यभिप्रायात्, इत्थं च रप्रत्याहारोपपत्तिः अन्ये तु सति रप्रत्याहारेऽतो लरान्तेतिसूत्रे लकारासंगतिः किञ्च यणूघादितिसूत्रेषु चहुष्यर्द्धमात्रालाघवेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहारः स्यात् तस्मादणू-सूत्राकारस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकं ऋलृवर्णयोरिति वल्लग्रहणं कर्त्तव्यमेवोरणसूत्र इत्याहुः । ननु स्पृष्टप्रयत्नादिभिस्त्रिभिरेव सकलवर्णानां व्याप्तत्वात्संवृतेन कुत्र भाव्यमत आह ह्रस्वस्येति । एवं तर्हि दण्डानयनमित्यादौ ह्रस्वस्य संवृतस्यानेन विवृतेन दीर्घाकारेण प्रयत्नभेदात्सवर्णदीर्घा न स्यादत आह प्रक्रियादृश्यामिति । साधनावस्थायामित्यर्थः । विवृतमेवेति । तत्र विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः । एवं चोक्तप्रयोगे मवर्णदीर्घः सिद्ध इति भावः । ह्रस्वस्य प्रयोगे संवृतत्वे सूत्रं प्रमाणयति अअ इति । सुपां सुगिति विभक्त्योल्लङ्घनाद्यो विवृतः परः संवृतस्तदाह विवृतमनूयेति । विवृतस्थान इत्यर्थः । अनेनेति । अअ इति सूत्रेणेत्यर्थः । एवं चोभयोरकारयोः प्रयत्नभेदात्सवर्णदीर्घा न । विवृतत्वमस्त्येवेति । तर्हि सवर्णदीर्घस्यादिति चेन्न । पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थं तदभावात् । पर्यवसितार्थमाह । एतेषु परोष्विति । उपलक्षणमिदमेतेषु विद्यमानस्यापि । तेन हकारादिषु दीर्घादिर्नेत्यर्थः । एतेन हरेत्यादिषु चतुर्षु हकारशकारयोः पकारमकारयोश्च सवर्णदीर्घस्य यणादेशस्य चापादयितुं शक्यत्वेन

दधीत्यस्येति व्यर्थमित्यपास्तम् । अन्यथेति । नाञ्जलावित्यस्या-
नारम्भे । अत्त्वं स्यादिति । अचपदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः । इदं
प्रत्याहारवदकेष्वपि वर्णेषु ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च
बोध्यमित्याहुः । अत्रेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषणादिति भावः ।
एतच्चाणिण्प्रत्याहारः परेण पूर्वेण वेति संदेहोज्जासनाय लणसूत्रे
वर्णान्तरेणानुबन्धे कर्त्तव्ये णकारो ज्ञापयतीति भाष्ये स्पष्टम् ।
तदर्थस्तु विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य प्रतिपत्तिर्निश्चयो व्याख्याना-
च्छिष्टकृताद्यत्संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं नहि भवतीत्येवामिण्
परेणैवाचिश्रुधातुभ्रुवामिति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे व्योरिति गुरुनिर्देशा-
च्चेति लणित्यत्र स्पष्टं भाष्ये इति दिक् । नन्वेकारैकारयोः कण्ठतालु-
स्थानं विवृतश्च प्रयत्नस्तथोकारौकारयोः कण्ठौष्ठस्थानं प्रयत्नश्च विवृत
एवेति तुल्यस्येति सूत्रेण परस्परं सावर्ण्यं स्यादत आह सामर्थ्या-
दिति । नच स्वसत्त्वबोधनार्थं तदारम्भोऽन्यथातयोरसत्त्वं स्यादिति
ऋलृक्सूत्रभाष्ये व्यक्तेयं रीतिरिति वाच्यम् । सति तयोः सावर्ण्यं
कारेणानुपदिष्टदीर्घादीनामिवैडापि तदुपदेशसंभवात् । ननु एचोय-
वायावो वृद्धिरादैच् नखाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्
इत्यादौ प्रत्याहाराय इति चेन्न, एङो यवायाव इति न्यासे स्थानेऽ-
न्तर्गतमेनैव निर्वाहाडिवृद्धिरारेडिति पठिते गुणसूत्रे च परस्परस-
वर्णसंज्ञा वादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वेऽप्यदोषात् न खाभ्यामित्यत्रैव
औ इति स्वरूपेणैव पठनीयत्वात् । एवं चैतदारम्भवैयर्थ्यात्सवर्णा-
भावज्ञापनं सुस्थम् । यदि तु 'स्वराणामृष्मणां चैव विवृतं करणं

स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावंडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ।' इति शिक्षो-
 क्तेन विवृततरविवृततमप्रयत्नद्वयेनैडोरैचोश्च भेदः सिद्ध इति मते
 तदारम्भो न व्यर्थ एवेति बोध्यम् । नापादनीयमिति । तेन ग्लानं
 ग्वाल इत्यत्रौतोम् शसोरिति न प्रवर्तते इति भावः । ननु विश्वपामि-
 रित्यादौ तुल्यास्याणुदित्सन्त्ययोर्वाक्यार्थबोधोत्तरं निषेधसूत्रप्रवृत्त-
 दिधेरप्यज्मिर्दलां सावर्ण्यामाणाद्भट्वादेरप्रसक्तिः किञ्च जाति-
 पक्षेऽत्वजात्याक्रान्तदीर्घादेरपि निषेधासिद्धिरिति किमुक्ताकारप्रश्ने-
 पेणानर्थकेनेत्याशङ्क्य निषेधविधेः प्राग्राहकाविधेरवोधाद्स्वस्यैव
 तेन निषेगापिपयत्वादिदृश्यभाष्यादिप्रामाण्येनात्र व्यक्तियक्षस्य-
 बालम्बनाच्च प्रक्षेपमाफल्यादित्याशयेनाह यद्यपीति । नाज्ज्ञ-
 लाधिति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिर्नायादित्यर्थः । तत्र हि
 कुमारी शेत इत्युपक्रम्य ग्रन्थभेदेनाज्ज्ञलोः सावर्ण्यामात्रम-
 मिधाय समाधानान्तरमुक्तं वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत्
 किमिदं वाक्यापरिसमाप्तिरिति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशो-
 त्तरकालेत्संज्ञा तदुत्तरकाले आदिरन्त्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकाला
 मवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिति मवर्णग्रहणमित्यनेन सर्वेण
 समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न चात्रेकारः
 शकारं गृह्णानीति । अयं भावः उपदेशोत्तरं संज्ञाविज्ञानात्प्रत्या-
 हारस्तत उपजीवित्वात्सवर्णसंज्ञा । इष्टविषये संज्ञासंज्ञित्वग्रहणं
 ततो ग्रहणे मिदं ग्राहकेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन पूर्वसु-

त्रेण यावद्वाक्यार्थबुद्धेरकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां तावतां ग्रहणं बोधनीयम् । अपरिसमाप्तेरित्यस्य सवर्णसंज्ञाजन्यशक्तिग्रहे नाञ्जलावित्येतद्रूपबाधकसंभावनया प्रापिताप्रामाण्यग्रहादणुदिदित्येतद्वाक्यार्थासामाथ्यादिति । एवं च प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा मुक्तवन्तं प्रतिब्रूयात् मामुङ्क्था इत्येतैर्बाधकसंभावनया सवर्णसूत्रवाक्यार्थबोधानुपपत्त्या च विधिनियेधसूत्रयोरेकवाक्यता कार्या । अञ्जलभिन्नं यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तन्मिथः सवर्णमित्युभयविधिवोधितसवर्णसंज्ञोत्तरं ग्राहकसूत्रवाक्यार्थावतारः तथा च नियेधसूत्रेणागृहीतदीर्घादिभिराजिर्हलामनियेधकं पर्यवसन्नमित्याशयेनाहाक्षरोति । अक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवः बह्वचोऽन्तोदात्तादिति ठञ् । अत एव कुमारी शेते इत्यादौ दीर्घशकारयोः सावर्ण्यात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यत इत्युक्तमत्र च कैयटे वक्ष्यति च मूले । तर्हि विश्वपाभिरित्यादौ का गतिस्तत्राह आकारस्यापि प्रक्षिष्टत्वादिति । तत्र कालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशाल्लिङ्गात् । अपिना दीर्घात्परत्र प्लुतस्यापि प्रक्षेपः तेन हे यियासो इत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतादकारात्परस्य सनः सस्य पत्वं नेति भावः । होढ इतीति । हकारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् । भाष्ये प्रयत्नभेदोऽञ्जलोरुचीतस्तद्यथासिद्धमनच्त्वात्कथमनच्त्वं स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् इषत्स्पृष्टमन्तःस्थानां विवृतमूष्मणाम् ईषदेवानुवर्तते स्वराणां चेत्यत्र विवृतमनुवर्तते

ईपदिति निवृत्तमिति एवं चेदं प्रत्याख्यातमिति कैयटीयाः ।
अपरे तु प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुगादस्येव बोधकामदं
सूत्रमत एव भाष्ये एतन्न कर्तव्यमिति नोक्तमित्याहुः ॥

इति सज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् २ ।

नन्विको यणचीत्यादावनिर्धारितपक्षी विषयपक्षी स्थाने योगेति
परिभाषोपस्थितेरिक* स्थाने इकं विनाश्य यण् स्यादिति सूत्रार्थ
न शब्दनित्यताहानिरित्यत आह स्थानं च प्रसङ्ग इति । स्थीयते
इति स्थानं भावे ल्युट् दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ
तथार्थदर्शनात् । प्रसङ्गश्च सति संभवेऽर्थवत् एवार्थप्रत्याय-
न्मार्थ शब्दप्रयोगात् । एवं चाचपरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय
प्रसंगे तत्परयकारघटितशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । पर्यव-
सन्नः एरुरित्यस्य तेस्तुरित्यर्थः । एवंरीत्या सर्वत्र
शास्त्रे बोध्यम् अर्थत एव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेः । तदुक्तम् ।
'सर्व सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः । एकदेश-
विकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति । ननु सर्वादेशे सुतरा
विकार इति चेन्न । अवयविनोज्ज्वलवभङ्गरूपो यो विकारः सर्वादेशे
च तदभाव इति तात्पर्यात् । उक्तं च वार्तिककृता । कार्यविप-
रिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं योग्यतावलात् । तथा च ज्ञान-
निष्ठमुत्पत्त्यादिकं शब्दे आगोप्यते इत्यर्थ इति कैयटादयः ।
एवं चेकाग्रबुद्धिप्रसङ्गे यकारबुद्धिः कार्येति बुद्धेरेव विपरिणामो न

शब्दादीनाम् । किं च शास्त्रमन्वाख्यायकमेव तदुक्तं भाष्ये नित्ये
 शब्दार्थसम्बन्धे किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नवर्तकत्वात्सिद्धमिति ।
 असाधुशब्देभ्योऽन्वाख्यानद्वारा साधुशब्दबोधकमिति तात्पर्यार्थः ।
 साधुशब्दोच्चारणे च पुण्योदयः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः
 स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति भाष्योक्तेः । नित्याश्च शब्दा
 नित्येषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैरनपायोपजनाविकारिभिरित्यइउण्स्त्र-
 ञादिषु भाष्ये उक्तमिति विरम्यतेऽस्माभिः । नन्वष्टाभ्य औशित्यत्र
 जश्रशसोरिति स्थानपष्ठीश्रुत्यालोन्त्यापरिभाषोपस्थितेरन्त्यादेश-
 प्राप्तावप्यष्टाभ्य इति पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परत्वबोध-
 नादादेः परस्येत्यनेनाऽलोन्त्यादेशवाधकेन जश्रशसोरादेरकार-
 स्याऔशि जायमाने रूपासिद्धिरत आह परत्वादिति । विप्रतिषेधादिति
 भावः । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्वीपम् । व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप
 ईत् ॥ अनेकालित्यस्य इतः तसिद्धप्रत्ययः इदम् इश्र आदिनातो
 भिस ऐस् इत्यादिः । परस्येति । बाध्यतेऽनेकाल् इत्यनेनेत्यर्थः
 अत एव तस्मादित्युत्तरस्येत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति लाघ-
 वान्न सूत्रितं तथा साति तदेव परत्वादनेकालित्यस्य बाधकं
 स्यादित्युक्तरूपासिद्धेः । न चानेकालित्यतः प्राक् पठ्यतां
 तस्मिनिति निर्दिष्टे तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रद्वयमिति
 वाच्यम् । आदेरित्यंशे पष्ठी स्थाने योगेत्यसम्बन्धे आज्ञसेर-
 सुगित्यादावप्यादेरिति प्रवृत्त्यापत्तौ देवास इत्यादिरूपासंगतेः ।
 अस्तु पष्ठी स्थान इत्यस्यात्र सम्बन्धः को दोष एवं तर्हि मध्येऽपि
 तस्मिनिति तस्मादित्यनयोरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्यागम-

विष । प्रवृत्त्यनापत्तेः । न चालोऽन्त्यस्येति सिद्धे डिच्चेति नियमार्थं डिदेवानेकालन्त्यस्य स्यान्न त्वडिदपीति-
 मुत्यजमनेकालग्रहणमिति शङ्क्यम् । तद्ग्रहणाभावेऽतोभिस ऐसि-
 त्यादावादः परस्येत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु शिद्ग्रहणं व्यर्थम्
 इदम् इशित्यादौ शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वमनेकालत्वमादाय
 सर्वादेशत्वसिद्धेरिति चेत्सत्यम् । नानुबन्धकृतमनेकालत्वमिति
 परिभाषाज्ञापनाय तत्सत्त्वात् । ननु नानेकालशिदिति सूत्रमस्तु
 मास्तु च सर्वस्येतिग्रहणं पूर्वसूत्रविषयान्त्याद्योरादेशनिषेधेन सर्वा-
 देशताया एव पर्यवसन्नत्वादितिघ्न । अनन्तरस्येति न्यायेनादेः
 परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेर्दोषात् । यदि तु बाध्यसामान्यपक्षमाश्रित्य
 सर्वस्यापि बाधकमित्युच्यते तदा दृष्टार्थमेव तद्ग्रहणमित्याहुः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ स्वरसंधिः ३ ।

ननु सुभ्युपास्य इत्यत्रैकमात्रावच्छिन्नेकारेण द्विमात्रावच्छिन्ने-
 कारोपस्थानाद्यणसिद्धावपि वध्वीश इत्यादौ ह्रस्वाकारेण दीर्घाकार-
 बोधनात्तदनापत्तिः । उच्चरितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चरित इत्यणु-
 दित् सवर्णस्येत्यत्र भगवदुक्तेः । नैष दोषः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्य-
 वाच्ये लक्षणाऽभ्युपगम्यते । तैनेकपदेन वाच्यो ह्रस्वोकारादिस्तेन
 वाच्योदीर्घोकारादिस्तत्र च लक्षणावृत्तिरिति तदर्थः । नन्वेवं सिद्धे-
 ऽणुदित्सवर्णस्येति व्यर्थमिति वाच्यम् । लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव
 तच्चारिताध्यात् । नन्वेवं रीत्या नाज्जलावित्यादिविषयेऽपि लक्षणायां

जायेमोनायां वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिकं विप्रतिपद्येतेति चेन्न ।
 बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकबोधकाणुदित्सवर्णबोध्यसावर्ण्यस्य प्राङ्
 निवेदनात् । एवं चेकृशब्देन पट्षष्टिर्वर्णा गृह्यन्ते यण्पदेन चत्वारः
 यण्पदे तु न लक्षणा भाव्यमानः सवर्णान् गृह्णातीति परिभाषया यण-
 वाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो यथासंख्यसूत्रविषयता-
 प्यत्र नास्ति । ननु तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजम् । प्रकृते च
 ल्वादिभ्य इत्यादि यण्घटितनिर्देशादस्तु लक्षणा सा च शक्यसं-
 बन्धरूपा शक्तेर्विषयाः शक्याश्चत्वार इको यणश्च चत्वार एवेति
 शक्यार्थमादाय यथासंख्यमप्यस्तीति चेन्न । एवमपि तृतीयच-
 तुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णे रादेशस्य
 ऋवर्णे लादेशस्य च प्रसंगात् । अत एव भाष्ये स्थानेऽन्तरतम
 इत्यस्य किमुदाहरणं दध्यत्रेत्युक्तं कैयटे च स्थान्यादेशानां साम्यं
 नास्त्यतो नास्ति यथासंख्यमित्युक्तं तदेतत्सकलमभिसंधायाह
 स्थानत आन्तर्यादिति । स्थानेऽन्तरतसूत्रसंचारेणेत्यर्थः । एतेन
 स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यणविधिर्दीर्घं कथं
 स्यादिति शङ्कापि निर्दलिता स्थानत आन्तर्यस्य सर्वतो बलवत्त्वात्
 यत्रानेकविधमान्तर्यमिति परिभाषणात् । चतुर्विधमान्तर्यं स्थानार्थ-
 गुणप्रमाणकृतं स्थानतो दध्यत्र, अर्थतस्तृज्वत्क्रोष्टुः, क्रोष्टुशब्दस्य
 नपक्वशब्दद्देशः, गुणतो वाग्धरिरित्यादौ इह घोषवतो महाप्रणस्य
 तादृश एव घः । प्रमाणतस्तु अमुम्, अमू इत्यादौ । अत्रादसोसे-
 रित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । इयं च परिभाषा
 स्थानेऽन्तरतमसूत्रे षष्ठी स्थाने इत्यतः स्थाने ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः

स्थानेग्रहणं वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगे सति संभवे स्थानत एवान्तर-
 रतम इत्यर्थकम्, तेन निष्पन्नेति भाष्ये स्पष्टम् । त्रिविधापेक्षया
 स्थानत आन्तर्यस्य बलवत्त्वादेव चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत
 आन्तर्यवानकारो नेति दिक् । एवं च स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवात्र
 निर्वाह इत्याहुः । भाष्ये तु दीर्घादीनामिकूपदादिभिरुपस्थितये
 जातिपक्ष एवाश्रितोऽणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे, तद्यथा, अणुग्रहणम-
 परिमाण्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमेतत् अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्ण-
 कुलं गृहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः, अइउण्सूत्रे भाष्ये-
 ऽस्य च्वावित्यत्र सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति किंकारणमनणत्वात् न ह्यत्र
 तेऽणो येऽनुवृत्तौ के तर्हि येऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते इत्याशङ्क्य
 जातिपक्ष एवाश्रितः युक्तश्चायमेव पक्षोऽन्यथा शलशलादिप्रत्याहा-
 रेण सकलशलादीनां ग्रहणं दुरुपपादं स्यात् । तत्र न लक्षणा लक्ष्य-
 तावच्छेदकाभावादिति दिक् । तथा चेकूपदप्रतिपाद्यत्वादि जात्यव-
 च्छिन्नानां क्रमेण यण्प्रतिपाद्यत्वादि जात्यवच्छिन्ना यकारादय
 इको यणच्यित्यनेन विधीयन्ते अत्र पक्षे यथासंख्यसूत्रेण निर्वाहः ।
 तदुक्तं संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धमिति स्थानेऽन्तरतम सूत्रे भाष्ये ।
 न चाभेदका गुणा इति पक्षे यणः । रसस्येति । यथासंख्यवैपम्यमिति
 वाच्यम् । अणुदित्सूत्रेऽणुग्रहणसामर्थ्येन यणंशे गुणभेदका इत्य-
 स्यैव न्याय्यत्वेन भाव्यमानत्वेन च सवर्णानुनासिकानामग्रहणादिण-
 प्रयाख्यानपक्षेऽप्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदाय भेदकपक्षस्यै-
 वात्राश्रयणात् । अत एव मनुषोऽनुनासिको वकारो धनवानित्यादा
 न । न च स्वीजसित्यत्रानुनासिकोकारस्थाने सानुनासिकवकारः,

न च पथिमथ्यृभुक्षामादित्यत्राकारप्रश्नेपक्षेऽश इति वक्ष्यते । ननु
भाव्यमानः सर्वर्णान्न गृह्णातीति परिभाषासत्त्वे पूर्वोक्तानि सिध्यन्तु
नाम तज्ज्ञापकं त्वप्रत्ययग्रहणं नञाणप्रत्याख्यानेनैव दृषिताशय-
मिति चेन्न । प्रत्याख्यानपक्षे तपरसूत्रस्य जातिपक्षप्राप्तसर्वर्णग्रहण-
नियमार्थत्ववत् जातिग्रहणप्राप्तसर्वर्णग्रहणप्रतिषेधायाप्रत्यय इत्यंशः
कर्तव्यश्चेत्याशयात् ध्वनितं चेदं ज्यादादीयस इत्यत्र पष्ठे भाष्ये
व्यक्तं नागेशीये । अत एव जातिपक्षेऽपि त्यदादीनाम इत्यादौ न
दीर्घादिसंग्रहः । ल्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशो जातिपक्षाश्रयणे
मानम्, तस्माज्जातिपक्ष एव भगवताभिप्रेत इत्याहुः ॥ इकारस्य
यकार इति । इकारोच्चारणप्रसंगे यकार उच्चारणीय इत्याशयः ।
उपपादितश्चायं प्राक् । नन्विह सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणे
संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेर्यण् न स्यात् मैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वे
समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । न च न भृसुधियोरिति निषेधः ।
अङ्गाधिकारस्थितत्वेन प्रत्यये परत एव तेन निषेधात् अनन्तरो-
क्तयोरनेकाच ओः सुपीत्यनयोः प्रतिषेधाच्च । न चेको सर्वर्ण इति
ह्रस्वप्रसंगो न समासे इति वार्तिकेन निषेधात् । न च नित्यस्य-
सस्यैव तेन निषेध इति वाच्यम् । नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रख्या-
नादिति संक्षेपः ॥ ननु यद्यापि गव्यमित्यादौ भत्वालोपः शाक-
ल्यस्य हालि सर्वेषामीति वा लोपो न प्राप्नोति तथापि गव्यूतिरि-
त्यत्र स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति ॥ तेन च सूत्रे फलाभावो
गव्यादौ भत्वेन वारणात् । न च गमिच्छतीत्यादौ फलम् तत्रापि
नः क्ये इति नियमेन नान्तस्यैव पदत्वप्रतिपादनेनतरेषां भत्ववो-

थनादिति वाच्यम् । वान्त इत्यस्य वार्तिकेऽनुवृत्त्या श्रूयमाणवान्तादेश इत्यर्थसंपादनफलकत्वात् । ननु विष्णवे इत्यादौ तस्य लोप इति दुर्निवार गव्यूताबुच्चारणस्य चारितार्थ्यादिति चेन्न गवि च युक्त इत्यादिनिर्देशेन तद्वारणात् । ननु लोपो व्योर्वलीति कथं बलोपो नहि कार्यो निमित्ततयाऽऽश्रीयते नहि निमित्तं कार्यत्वेनेति परिभाषया वस्य कार्यत्वेन निमित्तत्वबाधादिति चेन्न । निमित्तत्वान्नाश्रिताविषये कार्यित्वस्य चरितार्थत्वात् । न च लोपो व्योरित्यत्र वकारो भाष्ये प्रत्याख्यातः । प्रत्याख्यानस्य लौकिकोदाहरणाभावपरतया शास्त्रीयप्रयोगार्थं तत्सत्त्वादित्याशयात् । अत एवातोऽन्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तमिको गुणेति सूत्रे भाष्ये । न तु वान्तग्रहणमेव भाष्ये प्रत्याख्यातं, न च चेयं जेयमित्यादौ यान्तादेशापत्तिः योगविभागात् क्षप्यजय्यावित्येको योगः पूर्वण प्राप्तेर्नियमार्थः एचश्चेद्यान्तादेशस्तर्हि क्षिज्योरेव ततः शक्यार्थे, क्षिज्योः शक्यार्थ एव तेनार्हाद्यर्थे क्षेयं पापमित्यादौ न दोषः न च क्षिज्योरिति सजातीयापेक्षत्वादेकाराशे नियमेप्येकाराशे नियमाभावाद्वायमिच्छति रयतीत्यत्र यान्तापत्तिः रायिच्छान्दस इति भाष्योक्तेऽस्त्यसि दृष्टानुविधित्वेन रूपान्तरानापादनात् । यादो प्रत्यये रैशब्दश्चान्दसि वर्तत इति कैयटः एतत्सर्वं स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति चेत् एवं तर्हि वार्तिक एव प्रश्लेष उचित इत्यभिप्रेत्याह छकारादिति । अन्ये तु छान्दसत्त्वान्न लोपो गव्यूतो छन्दसि दृष्टानुविधायित्वेन रूपान्तरानापादनात् । अन्वपरिमाणेऽपि संज्ञाशब्दत्वान्न लोपः संज्ञात्वमङ्गापत्तेः । अत एव

रघुनाथशब्दादौ पूर्वपदात्संज्ञायामिति नित्यणत्वाभावः । अत एव
भृजोऽसंज्ञायामिति तृतीये भाष्येऽसंज्ञायामभिधेयायामिति नार्थः ।
किं तर्हि तत्कार्यविशिष्टत्वेन चेतसंज्ञा गम्यते इत्युक्तम् ।
ननु सर्वादीनीति सूत्रे सर्वनामानीत्यत्र णत्वं प्राप्नोतीत्याश-
ङ्क्य निपातनात् णत्वाभाव इत्युक्तं भाष्ये तत्र त्वं मते पूर्वो-
त्तरपक्षयोर्निर्दलत्वापत्तिः संज्ञाशब्दत्वेनैव तदभावादिति चेन्न ।
आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचितो न
तु शास्त्रविरुद्धस्येत्याशयात् । सर्वनामानीति त्वाधुनिको वियोगः
अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनामित्यग्रिमं भाष्यं
संगच्छते अनादिविनियुक्तस्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वं
यथा रघुनाथशब्दादाविति दिक् । नन्वेवमपि मोराजि समः
क्वावित्यादीनां वैयर्थ्यापत्तिः सम्बाडिति राजविशेषस्य संज्ञात्वेनानु-
स्वागभावस्य वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । तस्य संज्ञात्वस्य प्रामाणिकै-
रनुक्तेः । संज्ञाया एकनिवेशिनीत्वेन वाक्यार्थे साम्राज्यामित्या-
द्यभियुक्तप्रयोगानापत्तेश्च । अत एव तत्र संज्ञापदानुपादानाच्च
नखमुखात्संज्ञायामित्यादेरपि सामर्थ्यादुक्तार्थे तात्पर्यग्राहकताया
वक्तुं शक्यत्वाच्च । अप्रमितस्य तु वकारप्रश्लेषस्योक्तार्थे तात्प-
र्यग्राहकत्वरूपफलकल्पनस्य निष्फलत्वाच्च । एतेन नखमुखादि-
त्यादेर्वैयर्थ्यादुक्तलल्पना न युक्तेति मन्दोक्तमपास्तम् । वस्तु-
गत्या शास्त्रव्यापारपूर्वकप्रयोगस्यैवाभ्युदयहेतुनात्रापि तद्व्यापारक-
ल्पनं संज्ञाशब्देऽप्युचितमेवेति मूलाशय इत्याहुः । तन्निमित्तस्यै-
वेति किमिति । पूर्वोक्तसिद्धावस्य नियमार्थत्वेनैव एवकारे लब्धे

तद्ग्रहणस्य स्पष्टतोऽवधारणार्थत्वात्तच्छब्दपरामृष्ट्यादिप्रत्ययनि-
मित्तस्यैव चेतर्हि धातोरेवेति सूत्रार्थवारणाद्वाभ्रव्य इत्यस्योप-
सावपि लव्यमित्यादेः पूर्वणैव निष्पत्तेः सूत्रमेव किमर्थम् इति
पर्यनुयोक्तुराशयः । उत्तरमाह । ओयत इति । आङ्पूर्वादेजः
कर्मणि लटि यजादित्वात्संप्रसारणेऽकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घे
आटा सहाट्टणे च कृते वान्तादेशापत्तिः । अथ पूर्व धातुः
साधनेन युज्यत इति भाष्यसिद्धान्तपक्षे यदुपसर्गनिमित्तं कार्य-
मुपसर्गार्थाश्रितं तदन्तरङ्गं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात् । यच्च न
तथाभूतं तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अत एव प्रेङ्
इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति न धातुलोपसूत्रे भाष्यकैयट्योरुक्तम् ।
तथा चात्र धातूपसर्गकार्यस्य गुणस्य बहिरङ्गत्वाद्न्तरङ्गे वान्ता-
देशेऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषावकाश इत्यपरितोषादाह । औयतेति ।
ननु नाजानन्तर्यं इति निषेधादस्तु पूर्वोक्तमपि प्रत्युदाहरणमिति
चेन्न यत्र कार्यविधावानन्तयेणाचोराश्रयणं तत्रैव परिभाषोप-
स्थितेः । यथाक्षट्टः तत्र हीको यणचोति वचनादिगचोराश्रयण-
मिह तु न तथेति दिक् । एवं चेदमेव प्रत्युदाहरणम्, अत्रापि
वेजः कर्मणि लटि यकि संप्रसारणे दीर्घे आटा सहाट्टथेति वृद्धौ
वान्तापत्तिः । न ह्यत्र धातूपसर्गकार्यमस्ति येनासिद्धत्वं स्यादिति
भावः । लोपः शाकल्यस्येति लोपस्योत्थानप्रसङ्गालोपान्तरस्यो-
त्थानेन कार्यप्रसङ्गमाह । कानि सन्तीति । अयं भावः । अस्ति
तावत्सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्र तत्रोपनिबद्धं पक्षद्वयं पदसंस्कारो वाक्य-
संस्कारश्चेति । तत्र परस्परानिरपेक्षाणि पदानि संस्क्रियन्ते साधुत्वे-

नान्वाख्यायन्ते यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् । अत एव युष्म-
द्युपपदे इत्यादीनि निर्वहन्ते । तदुक्तं संस्कृत्य संकृत्य पदान्युत्सृ-
ज्यन्ते तेषां च यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याहर पात्रं पात्रमाहरेति
वृद्धिरादैश्च सूत्रे भाष्ये । वाक्यसंस्कारस्तु वाक्यात्सुप्तिङन्तचय-
रूपात्पदादीनि संस्क्रियन्ते यत्रेति तथोक्तः । यद्यपि वाक्यमखण्डं
निरवयवं तत एवार्थं प्रतीतेर्लोके तस्यैव व्यवहाराच्च तथाप्यन्वा-
ख्यानलाघवाय तत्रावयवं कल्पयित्वा शास्त्रं सफलीक्रियत
इत्यन्यत्र विस्तरः । तदप्युक्तम् । वाक्यादुद्भूत्य पदान्वाख्यायन्त
इति भाष्ये तथा चाद्यपक्षे कानि सन्तीत्यनयोः पार्थक्यनिष्प-
न्नत्वादचः परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तेर्न चोद्यावसरः किन्तु वाक्य-
संस्कारे कानि सन्तीति वाक्ये प्रक्रियाक्रमेण किमुशब्दोत्तरं जस्त-
दुत्तरासधातोः झीति किमः कादेशे जसः श्यादेशे नुमि दीर्घे
असधातोश्शनसोरलोपे झोऽन्त इत्यन्तादेशे चाचः परस्मिन्नित्य-
नेन परस्मिन्निमित्तकालोपः स्थानिवत्स्थानिभूतादकारात्पूर्वत्वेन
दृष्टस्य नकारोत्तरीयेकारस्य यण् रूपे विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावा-
दिति कोऽस्यावसरः । नचात्रापि पक्षे विनिगमनाविरहात्ताव-
त्सन्तीति साधयित्वा कानीति निष्पादने दोषाभाव इति वाच्यम् ।
अन्तरंगवहिरंगयोरन्तरंगं बलवदिति ज्ञापयिष्यमाणप्रतिभाष-
यात्र पूर्वोपस्थितनिमित्तत्वरूपमन्तरंगमादायान्तरङ्गाणां प्रथमं
प्रवृत्तिरिति कानीत्यस्यैव तावत्साधनीयत्वात् । पदांताविधाविति ।
पदस्य चरमावयवे विधावित्यर्थः । तन्निषेधादिति । न पदा-
न्तेति सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । न च तस्मिन्प्रतिषे-

द्वेऽपि बहिरङ्गपरिभाषया लोपस्यासिद्धत्वेन यणादिकं दुर्वारम् ।
 पदद्वयापेक्षत्वेन यणादेरेव बहिरङ्गत्वात् नाजान्तये बहिष्प्रवृ-
 त्तिरिति निषेधाच्चेति दिक् । ननु रपर इत्युक्ते रप्रत्याहारेण
 लपरश्चेति वचनेन वा रेफलकारयोर्वोधे ऋकारलृकारयोः प्रमा-
 णत आन्तर्यात्सांकर्यं स्यादत आह । तत्रान्तरतम्यादिति ।
 स्थानत इति भावा रेफशिरस्कस्यारित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण
 मूर्द्धादिस्थानत्वात् । अयं भावः । उरण्सूत्रे पष्ठीस्थाने स्थानेऽ-
 न्तरोति सूत्राभ्यां स्थानेशब्दद्वयमनुवर्त्तते, तत्रैकस्यानुवादेऽपि
 स्थानसंबंधलाभो द्वितीयस्य लक्षणया प्रसंगावस्थाकालबोधश्च
 प्रयोजनं तेन गुणवृद्धयोः प्राप्त्यवस्थायामेवाणोरपराः सम्पन्ना
 इति प्रमाणतोऽन्तरतमवेडैचौ बाधित्वा स्थानतोऽणोव भवतीति
 तदाह । कृष्णार्द्धिरित्यत्रारिति । न चैवं कर्तेत्यादावनेकालत्वा-
 त्सर्वादेशप्रसङ्गः । ऋस्थानित्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य रपरत्वस्य सर्वा-
 देशतानपादानादुपजीव्यविरोधात् । तदुक्तं स्थानेऽन्तरतमसूत्रे
 वार्तिककृता सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकालत्वात् । न चानेकालत्वस्य
 तदाश्रयत्वादादेशेनाविधात इति । न च क्रियते इत्यादौ रिडा-
 दिष्वणरपरः कुतो नेति वाच्यम् । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं
 हि समुदाये विश्रान्तम् । नन्वेवं कृष्णार्द्धिरित्यादौ पूर्वपरसमु-
 दायस्य स्थानित्वेन ऋकारस्यैव स्थानित्वाभावाद्रपरत्वं न स्यादिति
 चेन्न । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयोरवयवयोरेव स्थानि-
 त्वात् । तदुक्तं भाष्ये यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभतेऽसाव-
 न्यतरो व्यपदेशमिति, अत एव भिन्नादिष्विव द्वयोः स्थानिनो-

द्वावादेशौ माभूतामित्येकग्रहेणम् । गुण इत्यादेर्विधेयबोधकत्वेन
तत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकतयैव विधेया-
न्वयेऽनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादाविवोभयसंबन्धेकविधेयस्य
प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थमित्यन्यदेतत् । न च सर्वत्र विधावादे-
शानेव रलपरान्विधायेदं सूत्रं सुत्यजमिति वाच्यम् । आपज्ञ-
पृथामीत् भृजामिदित्यादौ दोषापत्तिरिति संक्षेपः । परस्मादप्य-
पवादस्य प्रबलत्वावृद्धिरेव बाधिका तत्रापवादविषयबाध्यविशेष-
चिन्तापक्षमूलकं न्यायमाह । पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा
अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः । प्राग्वर्त्तिनोऽपवादा
इत्यर्थः । एतत्सर्वमुपपादयिष्यते । एत्येध, एडिपर, ओमा-
डोरिति पाठक्रमः । अव्यवहितोत्तरवर्त्तिन एडि पररूपस्यैव
बाधिका वृद्धिर्नन्तरालवर्त्तिन ओमाडोरित्यस्य भवति । अप-
वादस्यावश्यं स्वपरस्मिन्वाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरवाधेनाका-
ङ्क्षानिवृत्तेश्चरितार्थे पश्चादुपस्थितानन्तरालवाधे मानाभावादा-
काङ्क्षाशान्तेः सकृदुपस्थितये विप्रतिषेधशोस्त्रावाधनेऽपि पुनरुप-
स्थितये तद्वाधे बीजाभावाच्चेति भावः । असाधुरेवेति वृद्धिप्र-
युक्तोऽयं प्रयोगोऽपपाठ इत्यर्थः । आडिणोरेकादेशस्य पूर्वान्त-
वद्भावत्वेनाडिविप्रतिषेधसूत्रप्रावल्यादोमाडोश्चेत्यनेनोपैतीत्यत्र ल-
ब्धावकाशवृद्धेर्बाधादिति भावः । ननु प्रौढ इत्यत्रेव प्रौढवानि-
त्यत्रापि वृद्धिः प्राप्तेत्यत आह अर्थवदिति । विशिष्टरूपोपादाने ।
उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्राति विशेषणतयान्वयसंभवे तत्त्यागे
मानाभावोऽस्याः परिभाषाया मूलम् । किञ्च स्वं रूपमिति सूत्रे

स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपं तेन तदुभयं
 शब्दस्य संज्ञीति सूत्रार्थः । तत्रार्थो न विशेष्यो अर्थे शास्त्रो-
 यकार्यासंभवात् किन्तु शब्दस्य विशेषणम् । एवञ्चार्थविशिष्टः
 शब्दः संज्ञीति फलितं तेनैषा परिभाषा निष्पन्नेति भाष्ये
 समाख्यातम् । कुत्रचिदर्थस्य शब्दो विशेषणमित्यादिकं संवाद-
 चिन्तामणौ व्यक्तम् । प्रकृते चार्थवत्तायाः समुदाये व्यासक्तत्वा-
 दूढवत् एकदेशस्योदस्याऽनर्थकत्वादवयवस्यार्थवाचकत्वाभावान्नात्र
 वृद्धेः प्राप्तिरिति भावः । केचित्तु प्रादूहेतिविधेः पदविधित्वेन
 समर्थः पदविधिरित्यस्यावश्यमुपस्थितौ प्रशब्दद्योत्यार्थान्वितार्थ-
 केष्टादिषु वृद्धौ निर्व्यूढायामुत्तरपदाक्षेपे सति क्तवत्त्वन्तैकदेशो-
 दशब्दे परे वृद्धेः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोऽर्थवत्परिभाषासंचा-
 रेण संचारितव्यश्चावश्यं पुनः समर्थः पदविधिरुत्तरपदाक्षेपश्चात्र
 अन्यथोदश्च घटश्चोदघटौ प्रकृष्टावूढघटौ प्रोदघटापित्यत्र ऊदश-
 ब्दस्य द्वंद्वेन सह सामर्थ्ये तदवयवेन सह सामर्थ्यस्य निष्प्रत्यूहत्वात्
 ऊदस्य शक्यार्थवत्त्वाच्च । अथवा सत्यप्युत्तरपदाक्षेपे यदि कस्य-
 चिन्नामोद इति क्रियते तदा तस्मिन्नुत्तरपदे प्रोद इत्यत्राति-
 प्रसंगवारणाय प्रसिद्धचप्रसिद्धिनिबन्धनो गौणमुरयन्यायाऽनुसरणा-
 यः न चार्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्यधीन इत्यभिप्रायवस्तत्संचारोऽस्त्वित्य-
 त्याहुः । ननु रपरश्रुतेरन्यत्र चरितार्थत्वादुपाच्छतीत्यादावेकादे-
 शस्थले विसर्गः स्यादत आह । अन्तवद्भावेनेति । मानमाह ।
 निर्देशादिति । न च कर्त्तारि चर्पीत्यादौ गुणस्य पदद्वयमंगविपर्य-
 ष्यापेक्षत्वेन बाहिरंगसिद्धत्वाद्देहाभावान्न विसर्ग इति वाच्यम् ।

गुणस्येव विसर्गस्यापि रेफपकारात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन बहिरंग-
त्वात् । परनिमित्तकत्वं तूभयोः समम् । उरणपर इत्यत्र भाष्ये
तु रेफस्य पूर्वान्तवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कलिपना-
कुटाद्यर्थमित्यपूर्ववचनमेवारब्धमिति दिक् । उपसर्गेणैवेति ।
विना यस्यानुपपत्तिः स तेनाक्षिप्यते यथाकृतिः पदार्थ इति दर्शने
घटमानयेत्युक्तं जातेरमूर्तत्वादानयनानुपपत्त्या जातिर्व्यक्तिमा-
क्षिपति । तथोपसर्गसंज्ञायाः क्रियामन्तरानुपपन्नत्वादुपसर्गः
क्रियामाक्षेपयति । सा च धात्वर्थस्तस्य चाक्षेपासंभवात्तद्वा-
चिन आक्षेपः फलतीत्यभिप्रेत्याह । धातोरिति । पुनर्वृद्धीति ।
तत्सामर्थ्यावृद्धिरेव न कदापि तदभाव इति फलितार्थः ।
ननूपसर्गेणाक्षिप्तेऽपि तस्मिन्प्रगत ऋद्धः प्रद्ध इत्यादौ प्रस्यो-
प्रसर्गत्वादृद्धस्य ऋकारादिधातुप्रभवत्वाच्च वृद्धेः प्राप्तौ तन्नि-
वारणायोपसर्गताप्रयोजकधातुत्वलाभार्थं धातुग्रहणमस्तु कथम-
न्यार्थतोति चेन्न, यत्क्रियायुक्तः । प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे
भवत इत्युपसर्गात्सुनोतीत्यत्राप्ये भाष्योक्त्यैव समाधानात् । ज्ञा-
पित्तश्चायमर्थः उपसर्गाः क्रियायोग इति सूत्रस्थयोगग्रहणेन,
अन्यथा तृतीयांतेन सप्तम्यन्तेन वा क्रियापदेन तदर्थं सिद्धे तद्वैय-
र्थ्यमेव । पाक्षिकोऽपीति । ऋत्यक इत्यस्य विकल्पप्राप्तिकत्वात्तद-
भावे यथाश्रुतेनैव सिद्धेर्योगविभागस्य पाक्षिकानिष्टवृद्ध्याभाववारण-
फलकत्वादिति भावः । ननु न माड्योग इत्यत्र भाष्येऽटश्चेति सूत्र-
यित्वाऽऽवपो हसनित्यत्र वृद्धिमाशंक्य धातावित्यपकृष्य समाहि-
नत्वेन धातावित्यस्य चारितार्थाद्योगविभागे मानाभाव इति चेन्न

पूर्वत्र कर्तव्ये अत्र करणात् । अत एव धातामित्युभयोः शेष इत्युक्तं
भाष्यकृता, केचित्वाक्षितेनैव सिद्धेऽतिरिच्यमानवातुपदेनोपसर्गावि-
यवाकाराद्वात्ववयवक्रकारे परे तयोः पूर्वपग्योर्वृद्धिरेवेत्युचितार्थः
संपद्यते, तथा चैवं रीत्या पाक्षिकप्रकृतिभाववारणे सिद्धे नार्थो गौरव-
ग्रस्तेन योगविभागेनेत्याहुः । ननु सूत्रे उपसर्गपदं विनश्य गते-
रिति कुतो नोक्त लाघवान्मैवम् । अचछर्त्ततीत्यादौ वृद्ध्यापत्तेः
अचछगत्यर्थ्यदेष्विति गतिसंज्ञात्वात् । वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वे
हि प्रजेत इत्याद्यसङ्गत्यापत्तेरिति भावः । सुब्वाताविति । सुबन्त-
प्रकृतिके धातावगादौ पररूप वा स्यात्तदभावे उत्सर्गसूत्रेण वृद्धिरिति
द्वितीयवाक्यार्थः । अत्र वदन्ति । एड्येडिति सूत्रायितव्ये परग्र-
हणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । अमि पूर्व इति वदेति पर
इत्येव सिद्धेरिति । अचि किमिति । अज्झलोः सावर्ण्यनिषेधादकः
सवर्णोऽग्रेव भविष्यतीति प्रश्नः । अनिष्पत्तेति । नाज्झलाविति
सूत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्य-
त्वनिर्णयोत्तरं तावता ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रेण बोध्यतया निषेध-
बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वासिद्धिरित्यर्थः ।
अत्र वक्तव्यमुक्तं प्राङ् न विस्मरणीयम् । अत्रोकि दीर्घ इत्येव सुव-
चमिति । दध्यत्रेत्यादौ यथासख्यविज्ञानेनातिप्रसङ्गमङ्गाद्धोत्प्लवकार
इत्यत्रापि ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यादुपपत्तेरीकारशकारयोः सति
सावर्ण्येऽर्थात्त्यनुवृत्तिमन्तरापीष्टसिद्धिर्लाघवाच्चेत्याशयः । ननु यथा
न्यामे सूत्रान्तःकोटिनिषिष्टसवर्णपदमग्रिमवार्तिकद्वयेऽनुवर्त्यमेवं सति
तत्रैव तत्करणे विपरीतगौरवापत्तिरिति चेन्न । वचनद्वयविधेयमत्र

रुवेण इत्यनेनैव निष्पाद्य तस्य तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् तथा अक इति सूत्रेणैव ऋकारद्वयस्यस्थाने रेफद्वयवृत्तारूपगुणान्तर्येण कदाचिद्रेफद्वयगर्भस्य विवृतत्वान्तर्येण कदाचिद्विवृतस्य लृकारे लृकारवृत्तान्तर्येण कदाचिद्धि लृकारस्य कदाचिद्विवृतत्वसाम्येन रेफवता साम्येन च तादृशस्य ऋकारस्य सिद्ध्या विकल्पफलासिद्धेः कैयटे च स्पष्टतरमिदम् । ननु गोअग्रमित्यादाविव पक्षे प्रकृतिभावो दुर्वार अत आह । व्यवस्थितविभाषयेति । विगतावस्था विकल्परूपा जातास्यां सा चासौ विभाषा च तथा नैमित्तिकप्रवृत्त्येत्यर्थः । विभाषारूपे विकल्पे विधिनिषेधरूपांशद्वयं सामान्येनोपस्थितमत्र विशेषविधिरूपा व्यवस्थिता क्वचित्तु निषेधरूपा व्यवस्थिता, तथा च मूले वक्ष्यति क्वचिन्न पापेऽभिनिवेश इत्यादि । गवाक्ष इति । गवांकिरणानामक्षीवेत्यक्षतोऽदर्शनादित्यच् पुंस्त्वं लोकात् वातायनेऽयं रूढः नन्वेवंरीत्या गवेन्द्र इति सिद्धे इन्द्रे चेति व्यर्थं भैवम् । भाष्योक्तानिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वात् । अशीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रेणाग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र प्राप्तप्लुतत्वव्यावृत्त्यर्थं तत्र बहुलग्रहणस्य वार्तिककृताकृतस्य प्रत्याख्यानाय विभाषापृष्ठप्रतिवचने हेरिति सूत्रे विभाषेति योगविभागं कुर्वता भाष्यकृतैतस्या विभाषायाः व्यवस्थितविभाषात्वध्वननात् । देवत्रातो गलेग्राह इति योगे च सद्विधिः । मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः शंसितव्रतमिति शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कृतेऽवडि सन्निपातपीरभाषाया अनित्यत्वात्सवर्णदीर्घ इति केचित् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनपदम-

दृष्टार्थम् । अगिति सूत्रयितव्ये अवदग्रहणमदृष्टार्थमेवेत्याहुः । नित्य-
ग्रहणं किमिति । यद्यपि प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रान्नःकोटिनिषिद्धप्लु-
तादिज्ञानात् तत्तत्सज्ञाबोधकसूत्रपाठानन्तरं प्लुतेति सूत्रे पठितव्ये
तदलेखनेन प्राचीनपठितेन्द्रे च नित्यमितिन्यासे नित्यमित्यस्य
ग्रामादिकृत्वकथनान्नित्यमित्यत्यस्यानुवृत्त्यभावस्तथापि विकल्पानि-
वृत्त्येव नित्यत्वलामो भवित्यतीति प्रष्टुर्भावः सा भृञिति । हरी ईशा-
मित्यत्र प्लुतप्रगृह्या इति सावकाशम् । चकि अत्रत्यादाविको सवण
इति लब्धावसरम् । हरी एतावित्यादा विप्रतिपेधेन परत्वाद्भस्वस-
मुचित एव स्यादिति विकल्पा दोषः । नित्यग्रहणेन तु सामर्थ्या-
त्परमपि बाध्यत इति भावः । न च प्रकृतिभावे कर्तव्ये प्लुतस्यासि-
द्धत्वं शङ्क्यम् । प्लुतमनृद्य प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । नन्वची-
त्यनुवृत्तेऽजग्रहणं सूत्रे सुत्यजम् । सामर्थ्यात्प्रत्यामत्त्या यस्मिन्नाचि
प्रकृतिभावस्तदज्ञानिमित्तकार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थमपादनेन जानु उ
अस्य रुजतीत्युजः प्रगृह्यत्वेऽपि जानु अस्येति सवर्णदीर्घरूपसांधि-
फलकत्वान्न दोषः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेवेति । चकारेण
प्रकृत्यनुष्यते इति भाष्यम् चकारखंडनपरभाष्यस्यायं भावः तेन
प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति परिभाषया चकारेणानु-
कृष्टत्वेन प्रकृतिभावस्य ऋत्यक इत्यत्र संबन्धामावेन तद्वाक्यार्था-
सामञ्जस्येन तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वाच्चकारो व्यर्थ
इति । उक्तपरिभाषाया ज्ञापकं तु स्वादुमि णमुलित्यतो णमुल्यनु-
वर्तमानेऽव्यये यथाभिप्रेतारयाने कृञः क्त्वाणमुलाविति सूत्रे
मुल्यग्रहणम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । ताद्वि उक्तग्र तिर्यन्य-

पवर्गे इत्यादिसूत्रेषु उभयोः संबंधार्थम् । अत एव वदः सुपि
 क्यप् चोति सूत्रे चानुकृष्टस्याचो यदित्यतो यतो भुवो भावे
 इत्यत्र नानुवृत्तिः लुटि च कृप इत्यत्र सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्त
 इति भाष्येण विरुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह
 इति तदाशय इति दिक् । भाष्ये स्थितमिति । प्रकृतसूत्रे पूर्वोक्तो
 भावः स्थित इत्यर्थः । ननु ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकारोऽस्तु
 तेन चक्री अत्र चक्कि अत्र चक्यत्रेति रूपत्रयसिद्धिरिति
 चेन्न । समुच्चयार्थकत्वे उक्तभाष्यविरोधात् । त्वदुदितरूपस्य
 संहिताया अविवक्षयैव सिद्धेश्चेत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनया ।
 चक्रयत्रेत्यत्र स्कोरिति कलोपो न स्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धेन
 स्थानिवदित्यपि न वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-
 त्वेष्विति निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वको सवर्ण इति सूत्रमस्तु
 मास्तु ऋत्यक इति पृथक् सूत्रमिति चेन्न । सवर्णार्थमनिगर्थं च
 तस्य पृथक्करणात् होतृऋकारो ब्रह्मऋषिरित्यादावित्याहुः ।
 वात्किमिति । अप्लुत इत्युक्तेऽपि प्लुत इत्यस्याध्याहारे विधायकमे-
 वास्तु सूत्रं लाघवमप्यस्तीति प्रश्नः । सत्यामित्याह । प्लुत एव
 निषिध्येतेति । प्लुतस्य स्थानेऽप्लुतविधानेन विजातीयत्वविरोधेन
 प्लुतो निवर्ततेति भावः । एवञ्च सत्यन्यत्र दोषः स्यादित्याह ।
 प्रगृह्याश्रयेति । एतमग्नी इति वाक्यैकदेशमग्नी इत्यनुकृष्य दूराद्भूत
 इति प्लुते एकसंज्ञाधिकाराभावादीदृदेद्विवचनमिति प्रगृह्यत्वं
 प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावे साति प्लुतस्यासिद्धत्वादीर्घत्वबुद्धि-
 वत्तद्वत् प्रगृह्यत्वं प्रकृतिवदनुकरणमिति वक्ष्यमाणातिदेशादनुकरणे

सुलभमनुकार्यं त्वन्यथैवेति सिद्धान्ते प्लुतोऽपि श्रूयते अयं भावः ।
वतिप्रत्यय सादृश्यार्थकः । सादृश्यं च तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयो-
धर्मवत्त्वम् । यथा चन्द्रवन्मुखामित्यादौ मुखचन्द्रयोर्भिन्नत्वे चन्द्र-
गताह्लादकत्वं मुखे तथा प्लुतोऽप्लुतवादित्युक्ते तयोर्भिन्न-
त्वेऽप्लुतगतं संध्यादिरूपकार्यं प्लुतेऽतिदिश्यते न तु प्लुत-
निवृत्तिः त्रियतेऽतिदेशानां स्वभावात् अत एवोक्तमप्लुतकार्य-
यणादिकं करोतीति मूले । अतिदेशाभावे विधायकत्वे स्वीकृते
तु प्लुतस्य निवृत्तिः स्यादिति । अत्र भेदघटितसादृश्यं
प्राचामनुरोधेन व्याख्यातं मतभेदेऽपि सादृश्यं भवतीति चिन्ता-
मणौ नागेशीये च निरूपितम् । न चाग्नी इतीत्यादौ प्रगृह्या-
श्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावे यणादिकं स्यादिति
वाच्यम् । इति शब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापे-
क्षप्रकृतिभावस्यान्तरगत्वात् । मात्तिकमिति । एवं सति गौरव-
मिति प्रश्नः अमुकेऽनेति । अदसशब्दात्कृताक्चो जाति त्वदा-
यत्वे मुत्वेजसश्चादेशे आह्वणः । असतीति । अयं भावः ।
ईदृदेदिति सूत्रादीदृतावेवानुवर्तते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
तत्रोकारानुवृत्तिः ह्रीन्ध्रीलिङ्गयोरम् आसाते इत्यत्र नपुंसकाच्च
औड आप इति सूत्राभ्यामौकारस्य इयादेश आह्वणे एकारा-
न्तत्वात्पूर्वसूत्रेण सिद्धेर्व्यर्था । तथापि पुंसि मकारात्परीकारा-
न्तस्य संभवात्पूर्वेणाप्राप्ते सति सफला । अत एव मूले राम-
कृष्णावित्युक्तम् । अदसो मादिति सूत्रं प्राति मुत्वं मीत्वं नामिदम्
आरम्भसामर्थ्यान् एवञ्चादसो मात्परस्यैकारासंभवादेकारो ना-

नुवर्त्तते तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकमेवमाद्ग्रहणम् । अर्थ-
ग्रहणं किमिति । तदभावे ईदूदेद्द्विवचनमिति वदीदृदन्ताया तप्त-
मीत्यर्थापत्तावेकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वाद्ययो आस
इत्यादावेव स्यान्नतु गौरी अधिश्रित इत्यादौ सप्तम्या लुकापहारात्
अत्रापि सवर्णदीर्घ एकादेश इत्युक्तौ तु परत्वादाङ्गत्वादेकादेशं
बाधित्वा डेराम् आण् नद्या इत्याद् च स्यादिति तु न वाच्यम् ।
ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम् । अदसः एच्च द्विवचनमित्येवं सूत्रयितव्ये
गौरवग्रस्तन्यासकरणेन तत्तत्प्रकरणापेक्षयाऽस्य वैजात्यबोधना-
दूकारांशे त्वदुक्तार्थासंभवाद्यप्यादेरेनभिधानाच्च । सञ्ज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यमाणपरिभाषाया
ईहाप्रवृत्तिस्तदन्तग्रहणे सतीदृदंतं सप्तम्यंतं प्रगृह्यसंज्ञमित्यर्थ-
संपत्तौ सकललक्ष्यनिर्वाहेनार्थोऽर्थग्रहणेनेति पर्यनुयोक्तुराशयः
अत्र समाधत्ते । वृत्ताविति । कृत्तद्धितसमाससनाद्यंतधातुरूपाया-
मित्यर्थः । अर्थान्तरोति । अवयवार्थान्वितसमुदायार्थोपसर्जन
इत्यर्थः । उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः ।
तत्र समासवृत्तिमुदाहरति । वाप्यश्च इति । संज्ञायामिति समासः ।
सुप्सुपेति वा, अयं भावः वृत्तौ तावदेकार्थीभावः स्वीकृतः ।
समर्थः पदविधिरिति सूत्रात् स च विशिष्टविषयकशक्त्यै-
कोपस्थितिजनकत्वम् राजपुरुष इति वाक्ये पृथगर्थानि पदानि
राजपुरुष इति वृत्तावेकार्थानीति समर्थसूत्रभाष्यात् । अन्य
एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवति तदपेक्षैकार्थीभाव
इति कैयटाच्च संसृष्टं समर्थमिति भाष्याच्च लभ्यते । एवञ्च वाप्यश्च

इत्यादाववयवार्थान्वितसमुदायेन वाप्यधिकरणकद्रव्यरूपोऽर्थ उचित इति अतिरिच्यमानेनार्थग्रहणेन तु सामर्थ्यादाधेयासंसृष्टाध-
ग्वोधक्त्वरूपं समभिध्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थिति-
विषयत्वरूपं वा सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वं बोध्यते । वाप्यश्च इत्य-
त्राधेयमश्वरूपं द्रव्यं तत्र संसृष्ट एवाधारः सप्तम्यर्थः । एकार्थी-
भावस्योक्तत्वादिति न भवति प्रगृह्यसंज्ञा सोमो गौरी अधिश्रितः ।
इत्यदौ सोमादेराधेयस्तत्रासंसृष्ट एवाधिकरणरूपः सप्तम्यर्थ इति संज्ञा भवति । ननु गौरीपदबोध्याधिकरणत्वस्याधिश्रय-
णक्रियाया विशेषणतयान्वयः कारकाणा क्रियायामन्वयसिद्धा-
न्तात्तत्कुतो नाधेयसंसृष्ट आधार इति चेन्न । यस्यावयवार्थस्य
समुदायार्थमन्तरा नोपस्थितिस्तस्यैवात्रोक्तलक्षणकोटिप्रविष्ट एका-
र्थीभावाविषयत्वात् । इह तु अवयवार्थस्य पार्थक्येनाप्युपस्थितिरिति
दोषाभावात् तदुक्तमत्रैव भाष्ये, अर्थग्रहणे क्रियमाणे कस्मादेवात्र
न भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्च इति जहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथा-
जहत्स्वार्थाया दोष एव, अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः । समुदा-
यार्थोऽभिधीयत इति अत्र कैयटः । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति
प्रश्नाभिप्रायः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तरपदयो-
र्वर्णवदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थोऽत्र नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति ।
वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य
प्रधानार्थस्याभिधानात्पाशूदकत्वत्वस्वार्थस्य विवेकानवगमात्समुदा-
यार्थो वृत्तौ संसृष्टरूप एवाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेन यावत्स्वार्थ

तस्तस्यैव ग्रहणमिति समासेन भवति प्रगृह्यसंज्ञोति व्याख्यानात् ।
तत्र वर्णवदानर्थक्यादिति कैयटस्य सञ्ज्ञायामिति समासे रूढि
शब्दावयवार्थाप्रतीतेरित्यर्थः । अन्यथा सर्वसमासे पूर्वोत्तरपदयोरा-
नर्थक्येऽवयवार्थान्वितेत्याद्युक्तकैयटेन पूर्वापरविरोधः स्यात् अत्राहुः
जहत्स्वार्थापदेनैकार्थ्यभावः पदे वर्णवद्वृत्तिपदानामानर्थक्यमिति
तदर्थः । अजहत्स्वार्थापदेन व्यपेक्षेति भूषणकृत्प्रभृतयः । तन्न ।
एकार्थ्यमावमुपक्रम्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था वेति समर्थसूत्रभाष्योक्ते
रेकार्थ्यभावे एव पक्षद्वयलाभात् तत्रोपसर्जनपदस्यार्थत्यागो न वेति
भाष्याशयः । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति वृद्धोक्तेश्च
सर्वार्थत्यागे पूर्वोक्तकैयटविरोधाच्च महाबाहुरित्यादौ महतोऽनर्थ-
कत्वादान्महत इत्यात्वानापत्तेश्च तस्माद्वृत्तावयवार्थान्वितसमुदा-
यार्थ इति सिद्धमधिकं संवादचिन्तामणावसेयम् ॥

इति स्वरसंधिः ॥ ३ ॥

अथ व्यंजनसंधिः ४ ।

टोः किमिति । अस्ति तावत्परिभाषा एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा
प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति तत्र वाशब्द एवकारार्थे परस्परान्वित-
पदार्थकपदानां सहैव प्रवृत्तिनिवृत्ती इति तदर्थः । एवञ्चैतत्प्राग्वर्ति
ष्टुना ष्टुरित्यस्मात्ष्टुनेत्यनुवर्त्य पदान्तादिति सामानाधिकरण्येन
पञ्चमी कल्प्यते ततश्च पदान्तात्पकारटवर्गास्तोः ष्टुर्न स्यादित्यर्थ
संपत्तेः सर्पिष्टममित्यादौ ष्टुत्वप्रतिषेधप्राप्तावापि ह्रस्वात्तादौ तद्धिते
इत्यनेन जातस्य पस्य झलाञ्जशान्ते इति जङ्त्वस्यैव विधानान्न

काप्यनुपपात्तिरिति प्रश्नः । उत्तरयति । सर्पिष्टममिति । जश्त्वम्प्रति
 पत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वाप्रवृत्तेरुक्तीत्या दृष्ट्वनिषेधापत्तौ रूपा-
 सिद्धेः । यदि तु एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो यमनुवर्तत इति परि-
 भाषान्तरम् । एकदेशे स्वारितत्वप्रतिज्ञानललधमिदम् । एकत्रायं
 योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वयनिर्दिष्टयोरिति
 तदर्थ इति पक्षात्तिरिति सूत्रे पञ्चमे कण्ठः अत एवाल्लुगुत्तरपदे
 इत्येकयोगनिर्दिष्टत्वेऽपि अल्लुगाधिकारः प्रागानटः उत्तरपदाधि-
 कारस्तु प्रागद्गाधिकारादिति सद्गच्छते । किञ्च दामहायनान्ताद्येत्यत्र
 संख्यादेगित्यनुवर्तते अव्ययादेगिति निवृत्तमित्युपपद्यते । स्पष्टश्चेद
 दामहायनेति सूत्रे चतुर्य भाष्ये । एवञ्च पुनेत्येकदेशस्य
 दोरेवानुवृत्तिः । किञ्च पुनेत्यसमस्तमेव ततोऽपि दोरेवानुवृत्तिः
 तस्मात्पदान्ताद्वर्गादित्येवार्थ सम्पत्तेः सर्पिष्टममित्यादौ दोषाभाव
 इत्युच्यते । तदा दोर्ग्रहणमदृष्टार्थफलरूपमेकेत्याहुः । स्थानप्रयत्ना-
 भ्यामिति । अयं भावः । स्थानेऽन्तरतम उरण्पर इति संहितया
 सूत्रकृतानुमान्ते सप्तम्यन्तः प्रथमान्तो वेति विचारः । तत्रापक्षे
 षष्ठीत्यनुवर्तने । अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी
 उपसहर्तव्या तत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति सूत्राथेन प्रकृतिर्नियम्यते
 तथा च वान्तो यीत्तत्रैव इत्युनुन्यापि आदेशस्य वान्तरम्यान्तर-
 तमस्थानिनि ओ आम्पे षष्ठी उपसहर्तवेति तत्रैवादज्ञानं तु मपूर्ण-
 स्यैव । अन्त्यपक्षे तु आदेशोऽन्तरतमो भवतीति सूत्राथनादेशो
 नियम्यते इत्यादेशनियमपक्षे मपूर्णस्यैवा वान्तापत्तिदोषात्सप्त-
 म्यन्तपाठ एव युक्तः । प्रकृतेऽप्यनुनासिकस्यादेशस्यान्तरतमे

स्थानिनि सति षष्ठ्या उपसंहाराद्रेफस्यानुनासिकणकारप्राप्तिरिति
 तां मत्वा वारयति, रेफेन प्रवर्तत इति । जातिपक्षे लक्ष्यत्वजा-
 तेरेक्याच्चारिताथ्याद्विधेरिति भावः । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदो-
 लक्षणभेदादस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याच्चारिताथ्याद्रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुवा-
 रैवेति लक्ष्यानुरोधाज्जातिपक्ष एवाश्रितः । व्यक्तिपक्षेऽपि तादृश-
 व्यक्तौ चरितार्थस्यैतदव्यक्तिविषयतयोपप्लव एव नेति दोषाभाव
 इत्याहुः । इत्थं सप्तम्यन्तच्छेदपक्षे प्राप्तौ समाधानं परन्तु स पक्षो
 भाष्ये दूषित एव । तद्यथा । इको यणच्येति यण् ह्रस्वानामेव
 स्यादत्र पक्षे न तु दीर्घाणाम् । आदेशस्यार्द्धमात्रिकस्य यणोऽन्तर-
 तमः स्थानी सन्निकृष्टत्वान्मात्रिको ह्रस्व एवेति तत्रैव षष्ठ्या
 उपसंहारात् वान्तो यीत्यत्रोक्तो दोषो वान्तग्रहणदूषणेनैवोद्धृतः ।
 दूषणप्रकारश्चोक्तः प्राङ् न विस्मर्तव्यः । तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्स-
 वर्णग्रहणमपकृष्य परस्सवर्णोऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थो रचनीयः ।
 एवञ्च यरन्तर्गतरेफस्य सवर्णाभावाच्च प्रकृतानुपपत्तिः तदुक्तं
 रेफेऽनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः रेफो-
 ष्मणां सवर्णा न सन्तीति हयवरदसूत्रे भाष्ये । ननु सवर्णाभावेऽपि
 रेफ एवानुनासिकोऽस्तु मैवम् उक्तसूत्रार्थादिति दिक् । दकारनिपा-
 तनादिति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य पाठादिति मतेनेति
 भावः । केचित्तु यच्च भं तसौ मत्वर्थे इति संहितापाठे तकारा-
 त्पूर्वत्र दकारप्रश्लेषेण भत्वान्नानुनासिकः द्विवचनं तु दतयोस्समाहार-
 द्वंद्वोत्तरं सकारेण सहेतरेतरयोगादिति न युक्तम् अल्पाचतरत्वा-
 त्सस्य पूर्वनिपातापत्तेः । किंतु तस्योर्द्वंद्वोत्तरं दकारेणेतरेतरयो-

गादिति । न चानुनासिकप्रवृत्तौ क्षपन्तत्वाभावेन क्षिप इति ।
 वकाराभावाद्गणे पाठानर्थक्यादेव समाधेयम् । अनुना-
 सिकविधेरसिद्धत्वेन क्षयत्वात्पायादित्याहुः । यस्यासिद्धत्वा-
 दिति । त्रिपाद्यां परत्वादित्याशयः । एतच्च पाणिन्यनुक्रान्तपाठ-
 रीत्या भाष्यकृतसंमते । अनुस्वारस्य ययि, वापदा, तोलि, उदः-
 स्या, क्षयो हो, गच्छोटीति पदसूत्र्युत्तरं क्षलां जश्, अभ्यासे चर्च,
 खरि च, वावसाने, अणोऽप्रगृह्यस्येति पाठे यस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्वं
 भवत्येव । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये उदः पूर्वत्वे स्कन्देऽछन्दस्युप-
 मंख्यानम् । उत्कन्दा रोग इत्युक्तम् । ननूत्थानमित्यादौ क्षलो
 क्षलीति सलोपे चर्त्वं चोपपत्तिरितीदं सूत्रमेव निष्प्रयोजनमिति चेन्न
 सामर्थ्यादनेन क्षलादौ प्रत्यये लोप इति तदर्थस्य ज्ञापनात् उद-
 स्यादित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेरेव म्या-
 निवत्त्वान्न दोष इत्याहुः । संस्करोति । सम्परिभ्यामिति करोतेस्मुद्
 ननु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् समस्सुटीति व्यर्थ-
 मत आह । त्रिसकारमपीति । स्कोरिति लोपस्तु न अस्यासिद्ध-
 त्वात् । ननु पुनर्द्वित्वे त्रिसकारमिद्विर्मेवम्, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव
 प्रवृत्तेः तेन समः सुटीति सूत्रे वेति पाठेनैव पक्षे मोऽनुस्वारेण सिद्धे-
 रनुनासिकात्पर इति सूत्रं व्यर्थमित्युक्तिर्निरस्ता । नन्वनुस्वारस्यान-
 चत्वात्कथं द्वित्वमत आह अनुस्वारस्येति । अयोगवादानामद्व्युप-
 मंख्यानं शर्पु चेति हयवरदसूत्रे भाष्योक्तिरिति भावः । अकागेप-
 गीति । इकाराद्युपगिपाठे तु पयस्सु इत्यादाविणः प इत्यादिपत्वा-
 देरापत्तिरिति भाष्याशयः । न चान्नत्वे हर्णि स्मरेत् रामः पाठु हरिः

करोतीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः त्रिपादीत्वे विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ।
लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराह वचनान्तरेणेति । अचो रहाभ्या-
मिति यणो मय इत्यनेनेति भावः । अथोणादयोऽव्युत्पन्नानि
व्युत्पन्नानि च प्रातिपदिकानीति तत्र तत्र भाष्योक्तेराह व्युत्पत्तिपक्ष
इति । पूजोडुमसुनिति व्युत्पादितस्य पुंसः संयोगान्तलोपे विशि-
ष्टभागस्येदमनुकरणं पुम इति । पर्युदासादिति । इदुदुपधस्येति
सूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति भावः । अव्यु-
त्पत्तीति । तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिति भावः । अयं चातः
कृकमीति सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञाप्यत इति कैयटः । ननु कथमेतत्प-
क्षोपपत्तिः शास्त्रव्युत्पादनाभावात्तत्प्रयोगाणामधर्मजनकत्वेन हेय-
त्वात् तदुक्तं शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्मोऽन्यदा त्वधर्म इति भाष्ये
मैवम् । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिनि-
मित्तं कार्यं न लभन्त इत्यादेशप्रत्यययोरित्यत्राष्टमे कैयटोक्तीत्या-
शयेन तथा व्यवहारात् रुढिशब्द इव तत्राप्यवयवसाजात्येन व्यु-
त्पादनात् अन्याचार्याभिप्रायेणैतत्पक्षस्य भाष्योक्तावपि पण्डिते-
व्युत्पत्तिपक्षस्यैवायनेति सूत्रादौ भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्चेत्यप्यन्ये ।
यत्त्वप्राप्ताविति । एतच्चानुनासिकपक्षे ज्ञेयम् अनुस्वारविधानेनेदुदु-
पधत्वाभावात् २०० पञ्चरेव प्राप्तिः कुप्पोरित्यस्यापवादकत्वं
तत्फलं चाह । येन नेति । येन नाप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य
बाधको भवतीति हि न्यायः येनेति कर्तरि तृतीयाप्राप्तेरिति भावे क्तः
नञ्द्रयं प्रकृत्यर्थदाढ्यबोधकम् । तेन यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः
तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्यं बाधकत्वेन बीजम् तदुक्तं शर्पूर्वाः

खय इत्यत्र भाष्ये । शर्पूर्वा इत्येतद्वलादिः शेषस्य बाधकम् । कथं
विषयभेदे बाधकत्वम् इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदि तन्नोच्येत किमिह
स्यात् हलादिः शेषश्चेन्नाप्राप्ते तस्मिन्नारंभादिदं बाधकं भविष्यतीति
अपवादे वृत्रहन्शब्दे निरूपयिष्यमाणा बाध्यसामान्याचिंता बाध्यवि-
शेषचिंता पक्षा तौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ तत्र बाध्यविशेषचिंता-
पक्षप्रवृत्त्याह न तु गर्परे इत्यस्येति । ननु विसर्जनीयस्य सोऽशर्पर
इत्येव सूच्यताम् अशर्पर इति बहुव्रीहिणा पर्युदासेन च व्यव-
हितादापि खरवसानयोरिति सूत्रात्खरीत्यनुवृत्तिः सुकरा वा शरीति
सत्त्वविकल्पात् पक्षे विसर्गश्रुत्या सहितरूपनिष्ठिः । कुर्वोरित्यत्र
शर्पर इत्यनुवृत्त्यापि दोषाभावः । एवञ्च वामः क्षौममित्यादा
कुर्वोरित्यस्यैवाप्रवृत्तिरिति चेन्न । एवं सति सूत्रे विसर्गभावे
कुर्वोरित्येतद्विषये चकाराद्विसर्गलाभानापत्तेः । ननु वा शरि कुर्वो-
रित्यस्यैवाप्रवृत्तिरिति ॥ क ॥ पा विसर्जनीय इत्यापि न्यासोऽस्तु-
भवम् विषयविभागस्य दुर्विज्ञेयत्वापत्तेः बहुलाववाभावात्प्रतिपत्तिर्गो-
स्वात्र । ननु शर्पर इत्येतद्विहितविसर्गस्य ॥ क ॥ पा दुर्निवारं । किञ्च
एतद्विसर्गस्यैव तौ स्याताम् । खरवसानयोरिति जातस्य त्वेतयोर-
सिद्धित्वात् सत्त्वमेव स्यादेवञ्च वासः क्षौममित्यादावसंगतिरिति
चेन्न । गर्परे विसर्जनीय इति सूत्रं कुर्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः
कुर्वाः ॥ क ॥ पर्यारपवादो विसर्गस्य विसर्गो भवतीति पृथक्
वाक्यार्थेन व्याख्याने दोषाभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । जडत्वेन द
इति । स्वशब्दे उपपदे छौ छन्द इत्यस्मात्त्वप्रत्ययेऽन्तर्वाति-
विभक्त्या स्वशब्दस्य पदत्वादायन्तौ टकितारिति तुकोऽपि तदव-

श्रवत्वेन पदांतत्वाज्झलाञ्जश इति प्रवृत्तेरिति भावः । ननु दीर्घा-
दिति पंचमी श्रवणाच्छे इति सप्तमीश्रुत्या पंचम्या षष्ठीप्रकल्प-
नेन छस्य तुकि छकारो परिप्रकृतिचकारश्रवणापत्तेरित्याशये-
नाह । दीर्घस्यायमिति ज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वा दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे
पञ्चमीति भावः । इदमेओङ्सूत्रे माप्येऽपि ध्वनितम् । चेच्छ्र-
यते इति । छे चेति सूत्रेऽकार उच्चारणार्थो न तु विवक्षित इत्या-
शयः । नन्वत्र तुको हलादिशेषोऽस्तु सैवम् । अभ्याससंज्ञाप्रवृ-
त्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा सन्निहितानां हलमेव तेन निवृत्ति-
करणात् । अत एव नुगतोऽनुनासिकस्येत्यादि चरितार्थम् ॥

इति हलसन्धिः ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

मातुः' कार्यमित्यादावपि दोषाभावाद्भाष्ये मूले च ज्ञापनं तत्फलं चासंगतमिति तु न वाच्यम् । अत्र प्रत्ययत्वाभावात् । तद्यथा मातृ-
 शब्दान्दस्मृत उदित्युत्वं रपरत्वे रात्सस्योति लोपे रेफस्य विसर्ग-
 तत्र सकारसन्निधावकारे नास्ति प्रत्ययत्वम् । प्रत्ययसंज्ञायां
 समुदायनिवेशिनीत्वादिति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य
 प्रत्ययसम्बन्धित्वाभावः यस्तु उत्वे कृतेऽविशिष्टस्सकारः प्रत्यय-
 संज्ञकः स लुप्त एवेति कैयटः । न चान्तादिवच्चेत्यस्य पूर्वपरस्य
 समुदायस्यान्तादिभ्या वर्णाभ्या पृथगवस्थिताभ्या ये व्यवहाराः
 प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य
 सुलभत्वादेकेदेशविकृतमनन्यवादिति न्यायेनोर इत्यस्य प्रत्ययतया
 न दोष इति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवच्चेत्य-
 स्याप्रवृत्तेः । स्थानिवद्भावेनापि न प्रत्ययत्वम् । उपात्तस्थानिनोऽ-
 कारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्ययसम्बन्धित्वमपि न स्थानिवद्भा-
 वलभ्यम् । अशास्त्रीयत्वादिति दिक् । एतदुक्तं मातुः करोति ।
 अप्रत्ययस्योति पत्वं प्रसज्येत अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते
 प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति प्रकृ-
 तोरणरपरसूत्रयोर्भाष्ये । एवञ्चात्र प्रत्ययभिन्नविसर्जनीयत्वात्पत्वं
 स्यादिति सकलमाभिसंधायाह । एकादेशेति । तदुक्तम् एवं
 तर्हि भ्रातृष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशानिमित्तात्पत्वप्रतिषेधस्य, कथं
 कृत्वा ज्ञापकं यदयं कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्रग्रहणं पठति तज्ज्ञा-
 पयत्याचार्य एकादेशानिमित्तात्पत्वं न भवतीति तत्रैव भाष्ये ।
 ऋत उदित्येकादेशविधायकं शास्त्रं तन्निर्यमत्तं प्रयोजकं यस्य

विसर्गस्येत्यर्थः विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकं तु एकादेशशास्त्र-
संपन्नेरपस्थानिकत्वाद्बोद्धव्यम् । पाठादिति । न च षत्वतुकोरसिद्ध-
इति सूत्रेणैकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात्पत्वाप्राप्तौ तत्र पाठो विध्यर्थ-
एवास्तु कथं ज्ञापनायेति वाच्यम् । षत्वे तु किं च कर्त्तव्ये पदा-
न्तपदाद्योरेवैकादेशोऽसिद्ध इति भाष्यसंमतार्थेन कोसिचदित्या-
दावेकादेशस्यासिद्धत्वादिति कैयटादयः ननूक्तज्ञापकान्मातुः कृपे-
त्यादाविव शकान् हूयन्तीत्यत्रादेच उपदेश इत्यात्वे किपि संप्र-
सारणे संप्रसरणाच्चेत्येकादेशो हल इति दीर्घे शकहृष्वित्यत्रापि
षत्वं न स्यादिति चेन्मैवम् तुल्यजातीयकत्वात् कश्च तुल्यजातीयः
कुष्वागिति दिक् । हयवरट्सूत्रे भाष्ये तूपधाग्रहणं न करिष्यते
इदुज्झां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति प्रत्याख्यातं सूत्र-
स्थमुपधाग्रहणमित्यन्यदेतत् । यद्यपि द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां
चतुश्शब्दस्यापि सुजन्तत्वे लब्धे कृत्वोर्थग्रहणं साहचर्यं न
व्यवस्थापकं सर्वत्रेत्यर्थज्ञापनार्थम् । तेन दीधीवेवीटामित्यत्रागमस्येटो
ग्रहणं न तु धातोरिति ज्ञापनफलं दर्शितं तथापि प्रकृते किमिति
पृच्छति । कृत्वोर्थे किमिति नन्वस्त्वेवं कृत्वोर्थ इत्यनेनैव कृत्वोर्थे
वर्त्तमानस्येदुदुपधस्य पदस्य यो विसर्गस्तस्य षत्वं वेति सूत्रार्थे
दशकृत्वः करोतीत्यादौ नातिव्याप्तिर्न वा चतुष्करोतीत्यादा-
वव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति न कर्त्तव्यमिति चेन्न । कृत्वोर्थे
इत्यस्येदुदुपधस्येति सूत्रं प्रत्यसिद्धेश्चतुश्शब्दे नित्यपत्वापत्तेः । ननु
प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योगः । तदुक्तमुपसर्गादस-
मासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्राष्टमे भाष्ये । समासे पूर्वपदादिनियमान्न

प्राप्नोति । असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भवि-
 ष्याति एवं तर्हि सिद्धे सति यदममग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्या-
 चार्यः न योगो योगे सिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति ।
 एवं च तद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न । रपाभ्यामित्यत्र समानपदं
 समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते इति समासेनास्य प्रवृत्ते-
 रिति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्यस्य विध्वर्थत्वेन समासग्रहणस्य
 ज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति कैयटेन तत्पक्षस्य दूषितत्वात्पूर्वत्रासिद्ध-
 मित्यत्र पूर्वपदेन प्रकरणग्रहणे व्यवहितप्रकरण एव त्रिपाद्या
 असिद्धत्वं स्यादिति दोषादस्याधिकारत्वे प्रतियोगमुपस्थित्या
 प्रतिसूत्रमासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । ननु सुच इत्येवाम्तु सूत्रम् ।
 पदस्येत्याधिकारात् सुजन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थसंभवेन द्विक-
 रोतीत्यादेर्निष्प्रत्ययत्वात् । न च परमद्विष्करोतीत्यादां पत्वा-
 नापत्तिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ज्ञापयिष्यमाणयाऽवयवस्य
 सुजन्तत्वेऽपि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधेनापदत्वादिति
 वाच्यम् । अनुत्तरपदस्येत्येति निषेधेन ईचिदुपात्तविशेष्यासत्त्वेऽपि
 शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति ज्ञापनेन शब्दरूपविशेष्य-
 मादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लज्यतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतया
 सुजन्तान्तस्येत्वर्थेनादोषात् । एवमेव वनोच्चेत्यादेरर्थ इति दिक् ।
 तस्मात्सुच इत्येव सूत्रयितुमुचितामिति ग्राहुः । चतुष्कपाल
 इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे मस्कृतंभक्षा इत्यनेन
 जातस्याणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । चतुश्शब्दस्याव्यु-
 त्पन्नत्वादिदुपपत्त्येति नित्यं यः । अत एव चतुष्पाद्व्यो

ढाजित्यादिनिर्देशसंगातिः । न च ह्यवरदसूत्रभाष्ये इदुदुपधस्य
 सस्य यो विसर्ग इति सूत्रार्थकथनेन कथमत्र प्रवृत्तिः । विसर्गस्य
 षाठाभावेनोपधात्वासंभवात्तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति
 भाष्यकर्तुराशयात् । अत एवाष्टमे ससत्सुदीतिसूत्रे संपुंकाना-
 मिति वार्तिकेन रुविधानमेवास्त्वित्याशंक्य नवं शंक्यं पुंस्कामे-
 त्यत्रेदुदुपधस्येति पदं प्राप्नोतीत्युक्तं संगच्छते । नन्विह साम-
 थ्यपदस्यैकार्थ्यभावात्प्रसरत्वात्तदेव युक्तं तथा च सर्पिष्करोती-
 त्यादीं प्रवृत्तेरभावान्सूत्राप्रवृत्ताविदुदुपधस्येति नित्यपत्वप्राप्ति-
 रत आह । इह व्यपेक्षेति । इहैवेत्यर्थः । अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये
 पूर्वयोगे अपेक्षासामर्थ्यम् । न चात्र व्यपेक्षासामर्थ्यमित्युक्तम् ।
 अयं भावः । इहैकार्थ्यभावात्सामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिः कुण्डिके-
 त्यादावेकार्थ्यभावरूपसमासेऽप्येतत्प्रवृत्त्या विकल्पापत्तिः । उत्त-
 रसूत्रान्तःकोट्यनुत्तरपदस्थेत्यनया नित्यं समास इति कोटि-
 व्युदासादिति । सामर्थ्यं किमिति । नन्वेतदभावे प्रतियोगित्वे-
 नैकार्थ्यभावापर्यवसाने तत्र चोक्तदोषसूत्रावात्प्रयत्नप्राप्तिः । न

नायं किञ्चिदोऽत्र पृच्छायां क तर्हि जिज्ञासायां व्यपेक्षापदेन की-
दृशोऽर्थो विवाक्षित इति तात्पर्यम् । प्रत्युदाहरणमुखेन ज्ञाप-
यति । तिष्ठतु मर्षिरिति । तत्र परस्पराकांक्षारूपोऽर्थ इति नात्र
प्रवृत्तिरिति भावः । विभक्तेः क्रियामन्तगनुत्पादादेकक्रियान्वये-
न्यत्रापेक्षाभावादित्यर्थः । वैपरीत्येनान्वये त्विष्टमेवेति बोध्यमिति
दिक् । अनुत्तरपदस्थस्येति किमिति । इति शब्दोऽप्यर्थे समाप्त्यर्थे
वा इति शब्दापाठे तु अवयवद्वारा समुदायस्य संग्रहः । उभयत्रापि
सूत्रे किमर्थमिति प्रश्नः । भाष्ये तु वसिष्ठसूत्रवैयर्थ्यादेराशङ्कनात्
तद्यथा । किमर्थं तर्हिदमुच्यते । प्रतिपेक्षार्थस्तु यत्नोऽयमनुत्तरपद-
स्थस्येति इदं व्याचष्ट कैयटः । इमुसोस्तामर्थ्य इत्यत्र व्यपे-
क्षावलक्षणसामर्थ्यग्रहणात् । समासे इदुदुपधस्येति नित्यं पत्वं
सिद्धं तत्किमर्थमिदं सूत्रमिति प्रश्नाशयः । उत्तरपदस्थस्य
समासे पत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थ इति तदेव समाधत्ते । पर-
मसर्पिरिति । नित्यग्रहणन्तु न कर्तव्यं समासे इदुदुपधस्येति
नित्यं पत्वसिद्धेरिति कैयटः । नित्यं समास इत्यनेन निपेधाप-
त्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । कस्कादिष्विति । ननु तत्र पाठमामर्थ्या-
दुत्तरपदस्थस्यापि पत्वमस्तु कथमन्यार्थतेति चेन्न । अनुत्तरपद-
स्थस्येति ग्रहणस्य तज्ज्ञापकभाष्यस्य चासंगत्यापत्तेः । असमासे
व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादौ नित्य-
समासे इमुसोरित्यनयोरप्रवृत्तेः पत्वं न स्यादिति भावः । व्यपे-
क्षायामिति । सुंदरं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यादौ इमुसोरिति विक-
ल्पापात्तिरिति भावः ॥

इति विसर्गमान्धः ।

अथ स्वादिसंधिः ।

ननु यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्यत आह । यत्वस्यापवाद इति । ननु पूर्वत्रासिद्धत्वेनोत्वे कर्तव्ये रुत्वमसिद्धमत आह । न भवतीति । आश्रयासिद्धेरित्याह । सामर्थ्यादिति । ननु रोः सुपीत्यस्यानन्तरम् अत उरतीत्येवास्तु सूत्रं मैवम् । उत्वस्यासिद्धत्वेनाद्गुणप्रवृत्त्यनापत्तेरित्याहुः । अशि किमिति । असति रिक्ते चादेशेऽपि भो भगो खरवसानयोरुभयो-
 द्विपादीस्थत्वेऽपि पूर्वम्प्रति परस्यासिद्धत्वादिसर्गविधिं प्रति यत्व-
 विधेरसिद्धत्वादिसर्गस्यैव लाभान्न कुत्राप्यनिष्ठमापद्येतेति नार्थोऽश-
 ग्रहणेनेति पर्यनुयोक्तुराशयः । सत्यमिति तदाशयमनूद्य समा-
 धत्ते । यद्यपीत्यादिना । स्थानिवद्भावेनेति न चातिदेशं प्रति वि-
 सर्गविधेरसिद्धत्वं शङ्क्यम् । नमुने इत्यत्र नेतियोगविभागेन
 प्रत्ययः परश्चेति निर्देशैश्च कचित्रिपादी पूर्वं प्रति नासिद्धेति
 ज्ञापनात् । ननु रोरुकारस्यानुबंधत्वाद्देफमात्रं विसर्गस्य स्थानी-
 त्यल्विधित्वेन स्थानिवद्भावो न स्यादित्यत आह । न ह्ययम-
 ल्विधिरिति । व्याख्यानात्समुदायस्योकारविशिष्टरेफस्य स्वीकारादि-
 ति भावः । यथाऽग्रहइसईइति स्थिते ग्रहो लिटि दीर्घ इत्यनेना-
 कारस्य दीर्घं तस्य स्थानिवद्भावेनेदमाश्रित्येद ईटीति सिज्जलोपः
 क्रियते । तदुक्तं माण्ये विशिष्टो ह्येषोऽनलमाश्रयते इदन्नामेति
 तस्मादत्र स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्यश्रग्रहणं स्थितम् ।
 ननु ग्रहो लिटीत्यत्र दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनेद एव निर्देशो न त्वच
 इट इति श्रुत्याचश्चेत्यस्याप्रवृत्तेः अनियमे नियमकारिणी परि-

भाषेति न्यायादिति कैयटः । ईट इटीत्यत्रापीदृत्वेनैव निवेश इति
 बाढमनलाश्रयणं तत्र भाष्यकर्तुः । इह तु विसर्गं रेफस्यैव
 स्थानिवत्त्वेन वैषम्यात् न भवद्वचनं दृष्टान्ततामाभिप्रैति । अनल्विधा-
 वित्यस्य च स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थान्यलसम्बन्धाल्वृत्तिधर्माश्रये
 च स्थानिवद्भावो न भवतीति भाष्यसम्मतार्थः । प्रकृते च स्थान्य-
 ल्लरेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवद्भावेन दुर्लभमलविधित्वात् । तस्माद्यत्र
 विसर्गस्य स्थानी समुदितो रुस्सम्भवाति तादृशमुदाहार्यम् यथा य-
 शःसु पयःसु इत्यादौ । इह रोः सुपीत्यनेन रोस्समुदायस्य विस-
 र्गविधानेन रुवृत्तिरुत्वस्याल्विधित्वाभावेन स्थानिवत्त्वालाभेन यत्वं
 स्यादित्यशग्रहणमिति चेत्सत्यम् । रोस्सुपीत्यत्रापि रोरीत्यतो
 रेफस्यानुवर्तनाद्रेफस्यैव विसर्गविधानेनाल्विधित्वादुक्तोदाहरणे सम्-
 त्वात् । न वृत्तरार्थम् । तदुक्तं भो भगो इत्यत्राष्टमे भाष्ये उत्तरा-
 र्थन्तर्हि अशग्रहणं कर्त्तव्यम् । हलि सर्वेषां हल्यशीति यथा स्यात्
 इह मा भूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव्करोतीति चेन्न । न पदान्ता
 हलोऽणः सन्तीति लण्सूत्रभाष्येण सह विरोधात् । किंच वृक्ष-
 वहसतीत्यत्रापि हलि सर्वेषामिति लोपे प्राप्ते ईदृशप्रयोगस्यानभि-
 धानस्यैव शरणीकरणीयत्वेन सर्वत्रेदृशानामनभिधानमेव युज्यते
 वक्तुम् । किंच हलि सर्वेषामित्यत्र वकाराननुवृत्त्यापि गतार्थयितुं
 शक्यते । व्याख्यातं च भाष्यं कैयटेन । अत्राशग्रहणानुरोधेन चैत-
 द्भाष्यकारेणोदाहृतं लण्सूत्रे तु न पदान्ता हलोऽणस्सन्तीत्युक्तमिति
 अतः एव भगवद्विरुदासीनैरुत्तरार्थं तर्हीत्युक्तम् । तस्मादशग्रहणम-
 दृष्टार्थं मूलं तु यथाश्रुतमेव । पदे किमिति । गौरवात्प्रश्नः । तन्त्रयुता-

मिति तन्त्र उक्तम् । एकारस्यायादेशः । उत्तरार्थमिति । तदुक्त-
मत्र भाष्ये पद इति शक्यमवक्तुं कस्मान्न भवति तन्त्रयुतम् ।
लक्षणप्रतिपदाक्तयोरिति । उत्तरार्थं तर्हि डमो ह्रस्वादचि डमुणानि-
त्यमित्यादेर्माभूदण्डिनेति । भुवश्च महाव्याहतेरिति सूत्रे महा-
व्याहतिग्रहणेनोक्तपरिभाषा नित्या । यदि त्विति वदतो मूलकृतोऽ-
प्ययमेव स्वरसस्तेन पदग्रहणमिहार्थमपीति कश्चित् । अजादेः
पदस्य डमुणोति भाष्याक्षरार्थः । ह्रस्वात्परो यां डम् तदन्तं
यत्पदमित्यादिकं तत्सूत्रार्थं तु परमदण्डिनावित्यादावन्तर्वर्ति-
विभक्त्या पदत्वान्नुद् स्यात् । ननुत्तरपदत्वे चेति निषेध इति चेन्न
अपदादाविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधौ प्रत्ययलक्षणं
नेति न लुप्तमित्यत्र भाष्यसंमतार्थेनेहाप्रवृत्तेः । किंच यत्रोत्तरपदस्य
कार्यित्वं तत्रैव तत्प्रवृत्तिः । अत एव मापकुम्भवापेनेत्यादां पद-
व्यवायेऽपीति प्रतिषेधासिद्धिरित्याधिकं नागेशीये दर्शयिष्यते चेदं
हलन्तनपुंसके । तस्मान्मण्डूकप्लुत्योत्तरार्थं पदग्रहणमिति स्थितम् ।
अणः किमिति । दीर्घश्रुत्याश्चश्चेति परिभाषया च एव दीर्घो भवि-
ष्यतीति प्रष्टुर्भावः । वृद्धो ष्टु इति । ऊदित्वेन वेदकत्वाद्यस्य
विभाषेति नेदूढत्वधत्वष्टुत्वठलोपाः । ऋकारो नाणन्तर्गत इति
दीर्घो नेति भावः । अणग्रहणसामर्थ्यादेवात्राण पूर्वेणान्यथोक्तरी-
त्यैव सिद्धेः । अत्राण पूर्वेणैव व्याख्यानादिनि तु न युक्तम् ।
व्याख्यानस्यागतिकगतित्वादित्याहुः । ननु पूर्वस्येति न कार्य-
सप्तमीश्रुत्यैव तस्मिन्निति परिभाषोपस्थानादत आह । पूर्वग्रहण-
मिति । अस्य सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्दुत्तरपदस्ययोरेव

दरेफयोः परतो दीर्घविधानं स्यादिति भावः । एवं चेदित्याह
 अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि ङत्वेऽभ्यासस्य रुगागमे लङः सिपि
 शब्दलुकि लघुपधगुणे रपरत्वे इतश्चेतीकारलोपे हलङ्द्यादिलोपे
 भण्भावे जङ्त्वे दश्चेति रुत्वे अजर्घरर् इति स्थिते रोरीति रेफलोपेऽ-
 नेन दीर्घ इति दिक् । मनस्रस्य इत्यादि । हाशि चेति देवो हसती-
 त्यादौ सावकाशम् । रोरीति पुनरु रमत इत्यादौ लब्धावसरम् ।
 उत्त्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तौ
 निष्प्रतिपक्षत्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् । पूर्वत्रासिद्धे
 नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति । अकोः किमिति । अकच्-
 सहितयोश्शब्दान्तरत्वादेव तत्र नाऽतिप्रसंगः इति प्रश्नः । एषक
 इति । अकोरिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्तद्गृह्णन् गृह्यते इति
 परिभाषा ज्ञापयतीति समाधानम् । अनञ्समास इति किमिति ।
 नञोऽभावार्थकत्वेनाभावे प्रतियोगिनो विशेषणत्वात्पूर्वपदार्थप्रधा-
 नेनोपसर्जनत्वात्प्रदादीनाम इत्यस्याप्रवृत्तौ हलङ्द्यादिलोप एव
 भविष्यतीति शङ्किगुणशयः । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽतौस्त
 इत्यत्र द्विवचनादि अत्वं भवतीत्यादौ पुरुषव्यवस्थादि च न
 सिद्ध्येदित्याशयेन समाधत्ते । अस इति । एतद्गृह्णन्नुत्तरपदार्थ-
 प्रधानता नञ्समासे ज्ञापयतीति भावः । अत एवात्तरपदार्थ-
 प्रधानस्तत्पुन्य इति प्रवादोऽपि सम्पद्यत इति दिक् ॥

इति स्वादिसंधिः । इति पञ्चमांशः ।

अथ षडलिंगम् ।

अथ पाचक औपगव इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा-
पर्युदासात्कृतद्धितयोर्ग्रहणमावश्यकं समासे स्वरसन्ध्युत्तरीत्या
समुदायस्यार्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रेणैव सिद्धेर्व्यर्थं तद्ग्रहणमत आह ।
नियमार्थमिति । ननु राजपुरुष इत्यादावपि प्रत्ययान्तत्वेन
निषेधाद्धिव्यर्थमेवास्तु कथमेतदिति चेन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति
परिभाषया स्त्रीप्रत्यये ज्ञापयिष्यमाणया वारणात् । तद्यथा । कृते
समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुगर्थमपेक्षिता प्राति-
पदिकसंज्ञा तत्र च पुरुषशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि राजपुरुष इति
समुदायस्योक्तपरिभाषया प्रत्ययान्तत्वाभावात् । ननु राजकुमारी-
त्यादौ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वाचनिक्याप्यङः संप्रसारण-
मिति सूत्रे भाष्योक्तपरिभाषया अप्राप्तेर्दोष इति चेन्न, अन्तरङ्गानपि
विधीन्वहिरङ्गो लुग्बाधत इति हलन्तपुल्लिङ्गे ज्ञापयिष्यमाणया परि-
भाषयान्तरङ्गहलङ्यादिलोपस्याप्रवृत्तेः श्रूयमाण एव सुपि समासेन
तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञाया एकदेशविकृत-
मनन्यवादिति परिभाषया निर्जरशब्दे वक्तव्यया विभक्तिलुक्त्यापि
सुलभत्वात् । ननु चार्थवत्त्वं शक्तिलक्षणाव्यञ्जनान्यतमसम्बन्धेनार्थ-
बोधकत्वमिति स्वीकाराच्छशशृङ्गमित्यादौ तदभावात्समासग्रहणं
विव्यर्थमिति चेन्मैवम् । तत्रापि बौद्धशक्तिस्वीकारस्यान्यत्र प्रपञ्चित-
त्वात् । ननु वृत्तिमत्प्रातिपदिकमित्येवास्तु सूत्रमिति चेन्न भाषाशब्दा-
नामप्यवश्यं शक्तिस्वीकारेण तत्रापि संज्ञया साधुतापत्तेस्तिङादावपि

दोषापचेत् । न च कृदादिवृत्त्यभिप्रायेण तादृशं सूत्रमास्तामिति चेत् अव्युत्पन्ने डित्यादावव्याप्तेः । मनायन्ते क्षुद्रोपावाञ्चति दिक् । ननु भाष्यकृदभिहितप्रत्याहारादिति प्रातिपदिकमिति न्यामस्वीकारेण सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमंज्ञा स्यादित्यर्थात्समाप्तस्यापि स्यात् मास्ताश्च नियमसूत्रमिति चेन्न । प्रत्येकं वनामित्यादौ च दशदाडिमानि पदप्रपा इति समुदायेषु च सञ्ज्ञानिरासाय बहुपद्व इत्याद्यर्थं चार्थवत्सूत्रस्यावश्यवर्णीयत्वे नियमसूत्रस्यापि कर्णीयत्वात् । एतेनाहन्नित्यत्र हन्तेर्लटि नलोपवारणाध्याधातुग्रहणस्यावश्यत्वे नियमसूत्रस्य लिङ्धुगित्याद्यर्थं कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् काण्डे कुण्डे इत्यादावतिव्याप्तेश्चोक्तन्यासो न कार्य इति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रत्ययलक्षणेन लुप्ततिटन्तसुबन्तत्वाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेः । सप्तम्याधिकरणे चेत्यादिनिर्देशैर्विभक्त्यादेशस्यान्तवद्भावात् नभ्युपगमात् काण्डे इत्यादौ दोषाभाव इति यथान्याम एवात्रापि वर्तुं शक्त्यत्वादिति दिक् । नियमस्वरूपमाह यत्रेति । संघातेऽर्थवति पदसमुदाये इत्यर्थः । समासस्य सजातीय एव नियम इत्याह पूर्वो भागः पदमिति । चतुर्विधेऽपि समाने पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारादिति भावः ननु जन्मवानित्यादौ स्वादिष्वसर्वनामेत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् सञ्ज्ञानापत्तिः । न च तद्धितान्तत्वात् सिद्धिः तस्यौपगवमित्यादौ यच्च भमिति पूर्वभागस्य भत्वेन नियमाप्राप्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न । पूर्वनिग्रमे उत्तरस्तु प्रत्ययो नैत्यंशपूरणात् । एवमपि राजेयानित्यत्र पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वान्नियमाप्राप्तेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादिति चेन्नैवम् ।

पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेति व्याख्यायात्रातथात्वात् । न चोक्तरी-
त्यापि पूर्वो भागः पदमिति नियमांशं विनापि समीहितसिद्धेस्त-
दंशो व्यर्थ इति वाच्यम् । बहुपटव इत्याद्यर्थमावश्यकत्वात्तद्यथा
बहुवचविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन जसो लुकि सति चितः सप्रकृते-
र्बह्वकजर्थमित्यनेन प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदा-
त्तो वाच्य इत्यर्थः । केन पटुपदोत्तरोकारस्योदात्तत्वसिद्धिः अन्यथा
जस एवोदात्तत्वे अनिष्टापत्तेः । न च तद्धितग्रहणस्य तद्धितविशि-
ष्टपरत्वान्न दोष इति शङ्क्यम् । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । ननु
वृषण्वसुरित्यत्र वृषण्वस्वश्वयोरिति सूत्रेण पूर्वभागस्य भत्वान्निय-
माप्राप्त्या संज्ञानापत्तिरिति चेन्न । तस्य छान्दसत्वात् वृषण्सु
वसु सु इत्यवस्थायामेव प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तेस्तदानीं च वसुशब्दपर-
त्वाभावेनैव भसंज्ञायाः प्रवृत्तेश्चेति दिक् । नियमफलमाह । वाक्य-
स्य नेति । गामानय शुक्लां दण्डेनेत्यादौ सति प्रातिपदिकत्वे सुपोऽ-
श्रवणापत्तिरिति भावः । ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रह-
णमिति परिभाषया समासे कथयिष्यमाणया मूलकेनोपदंशं
भुंक्ते इत्यादिवाक्यस्य स्यादेव संज्ञा । न च भुजिक्रियायां मूल-
केनेत्यस्य करणत्वेनान्वयादुपदंशं कृदन्तं प्रति कारकत्वमेव
नास्तीति भ्रमितव्यम् । उपदंशमित्यत्र कर्मत्वेनाप्यन्वयस्य वक्तुं
शक्यत्वात् तत्र च प्रधानभुजि क्रियानिरूपितकरणत्वसंज्ञाप्रयुक्त-
तृतीयैव पश्य मृगो धावतीत्यादाविवेति स्पष्टमन्यत्रेति चेन्न
समासकृतनियमेन परत्वात्कृदन्तप्रयुक्तकार्यवाधनस्याङ्गीकारा-
दिति संक्षेपः । अधिकारसूत्रे ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तिवत्याक्षिपति ।

लिङ्गविशिष्टस्यापीति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीति तदर्थः ।
 इयं च परिभाषा युवाखलतीत्यादिसूत्रे युवग्रहणादिभिर्ज्ञापितेति
 स्पष्टमाकरे । तद्धितोत्पत्तिरिति । अन्ययोभयत्रापि प्रत्ययत्वेनो-
 त्पत्तावनियमः स्यादिति भावः । डचावन्तात्तद्धितोत्पत्तौ तु आर्यका
 आर्यिकेति रूपद्वयासिद्धिस्तद्यथा प्रथममार्यपदादपि ततः स्वार्थि-
 केकनिकेऽण इति ह्रस्वत्वे उदीचामातस्थाने यकपूर्वाया इत्याकार-
 स्थानिकाकारस्येत्वाविकल्पात् । अन्यथा तु प्रत्ययस्थादित्यने-
 नोत्सर्गविधिना नित्यमेवेत्वे आर्यिकेत्येकमेवरूपं सिध्येत् डचाव्-
 ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् तेन युवतितरेत्यादौ वयोवाचके
 वैकल्पिकजातित्वस्य स्वीकाराज्जातेश्चेति युवत्वनिषेधसिद्धिः । किंच
 तद्धितग्रहणं समासान्तप्रत्ययाद्यातिरिक्तपरम् तेन यूनीतिरिति
 बहुगोमतिकेति प्रयोगो नेति बोध्यम् । वस्तुगत्या डचाव्ग्रहणं
 न कर्तव्यम् । तथाहि चकालतनेषु कालनाम्न इत्या-
 दिज्ञापनात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति परमार्थः । तत्र स्वार्थद्रव्यालि-
 गसंख्याकारकेति पञ्चविधप्रातिपदिकार्थप्रयुक्तकार्याणां कर्मनि-
 यमः प्रथमं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातिबोधः । ततो धर्मित्वेन
 प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरपेक्षितत्वाच्च व्यक्तिबोधः ततः स्वमात्रापे-
 क्षत्वाल्लिङ्गबोधः ततो विजातीयक्रियापेक्षया कारकापेक्षया सजा-
 तीयपदार्थपेक्षसंख्यायाः प्रथममुपास्थितत्वात्संख्याबोधः । ततः
 कारकरूपविभक्त्यथापक्षया कारकबोधः । तथा च लिङ्गकार्यान्त-
 मेव तद्धितोत्पत्तेः पूर्वोक्तप्रयोगाणां नानुपपत्तिरिति वदन्ति
 ननु रामा इत्यादौ दीर्घो न स्यात्सर्वदीर्घबाधकत्वात्ततो गुणस्ये-

त्योशंक्यापवादविषयवाध्यविशेषाचिन्तापक्षमूलन्यायेन समाधत्ते
पुरस्तादिति । अयं च न्यायो नादिचीतीजग्रहणेन ज्ञाप्यते
तद्धि रामा रामानित्यादौ निषेधाभावार्थं क्रियते पररूपेणैव पूर्वस-
वर्णदीर्घबाधने हि तद्ग्रहणं व्यर्थमिति । एवं हि पाठक्रमः अतो
गुणे, अंकः सवर्णे दीर्घः, प्रथमंयोः पूर्वं इति अत्र वक्तव्यमुक्तं
स्वरसन्धौ, वक्ष्यते च । हे रामेत्यादौ विप्रतिपत्तिं निरस्यति ।
संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति । प्रत्ययविधावङ्गस्यापेक्षितत्वेनाङ्गाक्षेपस्योचित-
त्वादिति भाव इत्येके । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्त-
दादीत्यंशरूपस्याङ्गस्याक्षेपो न त्वङ्गस्येति सूत्रस्येति स्पष्टं भाष्य
इत्यन्ये । एवं च मौलिकार्थस्य हे राम इत्यादिर्विषयो न त्वन्य
इत्याह हे कतरदिति । इह प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहाराद्
ह्रस्वान्ताङ्गात्परहलोऽभावादित्याशयः । ननु येन यदाक्षिप्यते
तत्तस्यैव विशेषणमिति न्यायस्य जात्याक्षिप्तव्यक्तौ व्यक्तत्वा-
त्प्रकृतेऽपि संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्य सम्बुद्धौ एवान्वयस्योचित-
त्वेनाङ्गात्परस्यां संबुद्धेरवयवस्य हलो लोप इति सूत्रार्थ उचि-
तस्ततश्च हे कतरदित्यादिसिद्धेर्मूलोक्तार्थो न युक्तो उक्तन्यायवि-
रोधादिति चेन्मैवमित्याह कुलेति । तथा सतीति । तथासतीदं
न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वमोर्नपुंसक इति लोपात्परत्वाद्-
तोऽमि कृतेऽमि पूर्वरूपत्वे च हलन्ताङ्गात्परसंबुद्धेरभावान्मलोपो
न स्यात् । नन्वेकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्ताङ्गात्परत्वमिति
चेत् हन्त भोः परादिवद्भावं विना अमि संबुद्धित्वस्यैवाभावात् ।
न च द्वयोरश्रयणमुभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति निषेधात् सत्य-

प्येवं ह्रस्वसंबुद्ध्याः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवापत्तेश्च । एवं च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति स्वीकारेण कुत्राचिन्यायास्वीकार इति भावः । नन्वेवमपि कथमत्र मकारलोपः संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूताद्धर्मत्वादनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावाभावेनामः संबुद्धित्वविरहान्मस्य संबुद्धयवयवत्वाभावादिति चेन्न । सुसञ्ज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन सुबुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसंज्ञाया विशिष्टे सत्त्वे संबुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञकोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानल्विधित्वात्स्थानिवद्भावेन संबुद्धित्वस्य सुलभत्वादिति न काश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । एङग्रहणं किमिति । हरे विघ्नो इत्यादावङ्गाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः । सेप्रभृतीनां त्वनाभिधानमेव सति वाभिधाने एङग्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्याहारो व्यर्थ इति प्रष्टुराशयः । समाधत्ते हरे इति । तत्सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषानिवृत्तिः गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्चेति दिक् । संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव हे लाक्ष्मि इत्यादौ संबुद्धिलोप इत्याहुः सन्निपातेति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषाशरीरम् । सन्निपातः संश्लेषः, स लक्षणं निमित्तं यस्य स तं सन्निपातं यो विहन्ति निवर्तयति स तद्विधातस्तस्य निमित्तं कारणं न भवतीति तदर्थः । एवं चैवं परिभाषोपजीव्योपजीवकभावविरोधमूलिका । उपजीवकविधिरुपजीव्यविधेर्विधाते कारणं न भवतीति वर्तुलार्थः । ननु यच्चादित्वसापेक्षदीर्घस्य बाहिरद्गतया सिद्धत्वान्नेह संनिपातविधात इति

चेन्न । आरोपितासिद्धत्वेऽपि वास्तविकतद्विधातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेरिति दिक् । कष्टायेति । न चात्राकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घोऽतः कथमस्यानित्यताज्ञापकत्वम् । तस्यापि संनिपातपरिभाषयैवाप्राप्तेरित्याशयात् । विरोधाभावात्फले विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति सूत्रमत्र नोपन्यस्तम् । नन्वकृतसार्वेति पर्युदासेन तिङन्ते एवास्य प्रवृत्तिरित्यपि युक्तम् । अंगवृतपरिभाषां चाज्ञापयितुं ज्यादादीयस इति सूत्रे ह्रस्वमकारं विधाय ज्यायानित्यत्राकृतसार्वेति दीर्घं विदधतां भाष्यकृतां विरोधापत्तेः । झलि किमिति- । रामाणामित्यादिकं सन्निपातपरिभाषया न दोषसहम् । उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यनुवर्त्य हलि परत एव एत्वविधानादिति प्रश्नः । अतिरिच्यमानं झलग्रहणमेत्वविधावुक्तपरिभाषाया अनित्यतां ज्ञापयति तेन सर्वेषामित्यासिद्धमित्युत्तरम् । स्यादेतत् । बहुवचने झलीगित्यस्तु लाघवात्सूत्रम् मैवम् । आद्यन्तौ टकिताविति किदागमस्यान्तावयवत्वादिगन्तनपुंसकत्वेनेकोऽचीति सूत्रेण ज्ञानयोरित्यादौ नुमायत्तेः । न चाद्गुणोऽन्तरङ्गत्वात्प्रवर्ततेति वाच्यम् । वार्णादाङ्गमिति न्यायेन नुम एव प्रवृत्तेः । न च समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवायं न्याय इति वाच्यम् । इयाय इयेपेत्याद्यसिद्धेः द्वित्वे कृते अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं न्यायेनैव बाधित्वा वृद्धिप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः त्वदुक्तसमानाश्रयत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्यादाङ्गवारणयोः समानकार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तिरित्युक्तेर्न दोषः । इहापीकारस्य नुमस्थानित्वादाद्गुण इत्यस्यापि पूर्वपरयोरित्यादिनिर्देशेनेकारस्य स्थानित्वेन समानाश्रयत्वात् । एतेनेह वार्णादाङ्गमित्यस्याप्रवृत्तेरन्त-

रङ्गत्वान्नुमः पूर्वमेकादेशस्यैव प्रवृत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् ।
 ननु ठकारोऽनुबन्धव्यताम् । एवमपि सुवाद्यवयवत्वान् निर्जरेभ्य
 इत्यादौ जरसादेशापत्तिरिति केचित् । वस्तुगत्या एभ्य इत्यत्र
 नित्यत्वादिति कृते हलि लोपं बाधित्वाऽनादेशापत्तेः । एतेन
 प्रतिपत्तिक्लेशवारणाय तथा न्यासो न कृत इति मन्दोक्तमपास्तम् ।
 ननु बहुवचने स्म्येदिति न्यासोऽस्तु मैवम् सुदृतिथोरित्यादाविकारो-
 चारणेन न पुनरन्तरेणाचमित्युच्चैरिति सूत्रस्थभाष्येण च शास्त्रावो-
 धिताजव्यवहितहलसमुदायस्यासाधुत्वबोधनात् स्कोरित्यादिस्तु सौ-
 त्रप्रयोग इत्याहुः । यद्यपि पर इति । ननु इदं न सत् नामीत्यस्य
 नित्यत्वात् कृतेऽपि सुपि चेति दीर्घे पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याना-
 मोत्यस्य प्रवृत्तिरिति चेन्न । शब्दान्तरस्येति न्यायेनानित्यत्वात् ।
 न च कदेशविकृतेति न्यायेन शब्दान्तरत्वाभाव इति वाच्यम् ।
 शब्दान्तरस्येति न्यायविषय एकादेशन्यायाप्रवृत्तेः अन्यथोक्त-
 न्यायस्य सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव चिकीर्षतीत्यादावज्ज्ञ-
 नगमामिति दीर्घे दीर्घस्यान्यथा तु ह्रस्वस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या
 द्वित्वमनित्यमिति भाष्योक्तं संगच्छते । न च नामशब्दमुच्चार्य-
 विहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वात् नामीत्यस्यैव प्रथमं प्रवृत्तिरिति
 वाच्यम् । प्रतिपदोक्तेऽपि निरवकाशस्य बीजत्वेन नामीत्यस्य
 निरूपयिष्यमाणावकाशत्वात् नाम्त्वमुप्त्वाश्रयणेन बाहिरंगत्वं
 तूभयोः समम् । तस्मान्मूलोक्तं युक्तमेवेत्याहुः । परिमाणाविरोधा-
 दिति । अनित्यता सर्वत्राभ्युपेयेत्यत्र मानाभाव इत्याशयः ।
 आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपि चेति तु रामाभ्यामित्यादौ साव-

काशमिति भावः ननु षट्चतुर्भ्य इति नुटि कतीनामित्यत्र परि-
भाषाप्रवृत्त्याभावान्नामीत्यपि चरितार्थम् । किञ्च सरूपाणामित्या-
दिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यताभ्युपगमेऽपि रामाणामित्यादौ
परत्वात्सुपि चेति अस्यैव प्रवृत्तेरत्र नामीत्यस्योपन्यासो मोघ
एव । न च चतुर्ग्रहणेन हलन्तषट्सञ्ज्ञकादेव नुट् नतु कतिशब्दा-
दिति वाच्यम् । द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणेन साहचर्य्य-
स्यानित्यताश्रयणात् रेफो यथा हलसञ्ज्ञकस्तथाऽमूसञ्ज्ञोऽपीत्य-
मन्तषट्सञ्ज्ञकादेव नुट् नतु षकारांतादिति षण्णामित्यत्र नुड-
नापत्तेश्च । तस्मात्कतीनामिह चरितार्थान्नामीत्यस्य कथं वैयर्थ्य-
मिति चेत् कतेर्नामीत्येवास्तु विशेषसूत्रम् नैकमुदाहरणं योगारम्भ-
म्प्रयोजयतीति भाष्यकृदुक्तेः । योगारम्भमिति सामान्यं योगारम्भ-
मित्यर्थस्तेनाग्नेयमित्यस्याग्नेर्द्विगतिप्रयोजकत्वमव्याहृतमिति भावो
भाष्यकर्तुः । सामर्थ्यादित्यस्य सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।
ननु ह्रस्वनद्याप इत्यत्र नुटीति योगं विभज्य सामान्येन नुटं
विधाय नद्याप इति दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवेति नियमादीर्घान्तेषु
दोषो न हलन्ताच्चेत्षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाद्वा दुहमुहष्णुहष्णिहामि-
त्यादिनिर्देशाद्वा हलन्तेषूपपत्तिं प्रतिपाद्य ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते
ततश्चोक्तपरिभाषायां अप्राप्तेर्नामीति नोपक्षीणमिति चेन्मैवम् ।
नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिंगाच्चेन्नद्याप एवेति विपरीतनियमापत्तौ
मतीनामित्यादौ नुडनापतेरुक्तकल्पनावैफल्यात् । एतेन बहु-
श्रेयस्यादीनां पुँल्लिङ्गानामनदीत्वदर्शनात्तिसृणामित्यत्र नामि-
दीर्घनिषेधाज्ज्ञापकाच्च स्त्रीलिंगाच्चेन्नद्याप एवेति नियमः

कर्तुमशक्यः । दीर्घान्ताच्चेति नद्याप एवेति तु सुकर एव ।
 आ आविति प्रश्लेषेण सिद्धान्ते दीर्घाकारस्य ग्रहणात् । तत्साह-
 चर्येण नदीसञ्ज्ञकानामपि दीर्घानामेव ग्रहणादिति मन्दोक्तम-
 पास्तम् । यतो नदीत्वस्य नित्यस्त्रीविषयत्वेनार्थान्नित्यमित्यस्य
 सिद्धत्वान्निवेशाद्वा त्रिशब्दस्य च नियमान्तर्गतत्वेन पदचतुर्भ्य-
 श्चेत्यत्र त्रेरित्यस्यानुवर्त्तनेन वा नुद् सिद्धयोक्तज्ञापकसम्भवात् बहु-
 श्रेयस्यादीनां तु अर्थान्तरसंक्रमत्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्व-
 मादाय तस्या अर्थान्तरसंक्रमेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थकेन
 प्रथमेतिवार्तिकेनाभीष्टं तत् । वार्त्तिकाभावेऽपि यथोद्देशपक्षे
 पूर्वप्रवृत्तां सञ्ज्ञां कार्यकालेऽप्यवयवगतामादायातिदिश्यते भाष्येऽ-
 प्युक्तम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धिम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्त-
 दाश्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यतीति । तस्माद्भ्रूस्वाश्रय एवेह नुडिति
 परिभाषाप्रवृत्तेर्नामीत्यारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् ।
 इष्कोः किमिति । टाडसीत्यत्र सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव दोषा-
 भाव इति प्रश्नः । तत्र सकारोच्चारणस्येण्कोरित्यनुवृत्तावेव तात्पर्य-
 ग्राहकत्वमन्यथाऽमुष्येत्यादौ पत्वं न स्यादित्युत्तरम् । विशेष्या-
 भावात्सर्वाद्यन्तस्य सञ्ज्ञानुपपात्तिमत्त्वा तां साधयितुं प्रतिजानीते ।
 तदन्तस्यापीति । द्वन्द्वे चेति प्रथमार्थं सप्तमीयम् । द्वन्द्वः सर्वनाम-
 सञ्ज्ञो नेत्यर्थः । नहि तदन्तविधिं विना समुदायेऽस्ति सञ्ज्ञाप्रा-
 प्त्यर्था तेन पर्युदस्येतेति भावः । नन्वङ्गाधिकारोक्ततदन्तविधिं विनैव
 परमसर्वस्मायित्यादौ सिद्धेस्तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलमत आह ।
 तनात् । ब्रलादी सञ्ज्ञाविधाविति निषेधात्तदन्तविध्यभाषादित्या-

शयः । नन्विहावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव त्रलादय-
स्तेत्यन्यन्तीति चेन्न । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सर्व-
नामप्रकृतिकसुबन्तात् त्रलादय इति तत्सूत्रार्थेन परमसर्व इति
समुदायस्यैव सुबन्तत्वादिति दिक् । किं च प्रथमार्थं सप्तम्यन्तत्वा-
दिदं सूत्रं समुदायस्यैव सञ्ज्ञानिषेधकं पर्यवस्यति । अवयवानां
निषेधे तु वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन
समुदायस्य सञ्ज्ञायां सुहापत्तिः । अवयवस्य निषेधेऽपि सर्वार्थ-
वाचकसर्वादित्वानपायात् । अत एव वक्ष्यति समुदायस्यायं
निषेध इति । न चावयवसर्वनामत्वेनाकजापत्त्या तन्मध्यपतित-
न्यायेन शीभावः स्यादिति वाच्यम् । विभाषा जसीत्यत्र जसा-
धारे इत्याद्यर्थवर्णक्यत्वेनैव तद्वारणात् । एतेन वर्णाश्रमेतरका इत्य-
त्राकाचि शीभावः स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । अवयवनिषेधे फला-
भावोऽपि त्वच्छब्दस्य तान्तत्वेकाकचोर्विशेषस्तु न फलम् । तस्य
सर्वनामत्वे दृढतरमानाभावात् बह्वसंमतत्वाच्चेत्यधिकं नागेशीये ।
वस्तुगत्या येन विधीत्यत्र भाष्योक्ततदन्तस्य प्रयोजनं सर्वनामा-
वयवसञ्ज्ञायामिति वार्तिकाद्विशेषशब्दस्वरूपस्य संभवाच्च विशे-
ष्यविशेषणभावेनैवास्तान्तदन्तविधिः केवलानान्तु व्यपदेशिवद्भा-
वेन सर्वादीनीत्यावर्तनेन वा सञ्ज्ञासिद्धिः । गौणे महासञ्ज्ञयैव
सञ्ज्ञाभावः । किञ्च द्वन्द्वे चेत्यस्य ज्ञापकत्वमेव न युज्यते । द्वंद्वस-
मासे हि उद्धूतावयवानुद्धूतावयवभेदरूपे समूहो विशेष्यो घटक-
पदानि विशेषणानीति ब्रह्मव्रीहाविवोपसर्जनत्वं घटकपदानाम् । अत
एव कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनह्रस्वत्वमाशंक्य द्वन्द्वे प्रतिषेधो

वक्तव्य इति वचनमवस्थापितं भाष्ये, कैयटे च स्पष्टतरमिदम् ।
 एतत्सर्वं दर्शयिष्यते समाप्ते एवं चेदमपि सूत्रं न बहुव्रीहावित्येत-
 त्समानगतिकम् । तस्मादयमेव प्राकारश्चतुराचित्ते चमत्कारचातुरी-
 विधत्ताम् । नानुबन्धकृतमिति । इयश्चानेकालित्यत्र शिद्धहणेन
 ज्ञाप्यते इति तत्र सूत्रे उक्तम् । प्रागित्सञ्ज्ञाया इति । दृष्टान्ते
 वृद्धत्यत्रोपदेश एवोपदेशेऽजित्यनेन ऋणारस्येत्सञ्ज्ञोति भवत्वन्त्या-
 देशः । इह तु तावत् सर्वादेशस्ततस्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं ततो
 लशक्तिति प्रत्ययादित्वनिमित्तकेत्सञ्ज्ञा ततश्चित्त्वं भवतीति क
 दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समतेत्याशयः । वस्तुगत्यानेकालसूत्रे इत्स-
 ञ्ज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव शित्वं त्वीकृतमतोऽत्र शित्त्वादेव सर्वादेशः
 परिभाषया अनेकालत्वाभावात् । तत्र हि अनुबन्धकृतमित्य-
 स्थानुबन्धनयोग्यकृतमित्यर्थः । न च डाणलादौ दोषः । डा
 आण ल् इति प्रश्लेषेणानेकालत्वात्सर्वादेशसिद्धेः । एतेनेत्सञ्ज्ञायो-
 ग्यग्रहणे डाणलादीना सर्वादेशतानापत्तिरिति मन्दोक्त-
 मपास्तम् । ध्वनितश्चेदं लुटः प्रथमस्यानेकालेति सूत्रयो-
 भाष्ये इत्यधिक नागेशीये । अथोभादुदात्तो नित्यमुभय सर्व-
 नामत्वे कोऽर्थ इति भाष्यप्रयोगयोः प्रति पितृसितद्वित्वार्थबोधक-
 द्विवचनान्ततयानुपपत्तिं मत्वा स्वरूपाणामनुकरणे अस्मद्युत्तम
 इत्यादावनाभिव्यक्तत्वादादेशाभाववदर्थपरस्यैव द्विवचनान्ततेति
 सूचयन्नाह । उभशब्द इति । उभश्चासौ शब्दश्चेत्यर्थः । व्याप्य-
 व्यापकयोर्मध्ये व्याप्यस्यैव पूर्वनिपातो भीम भृष इत्यादाविव तेन
 शब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपात इति न शङ्कनीयम् । पञ्चकं

प्रातिपदिकार्थ इति सिद्धान्तं व्यवस्थापयति । द्वित्वेति । संख्या-
प्रकारकसंख्येयविशेष्यकार्याभिधायक इत्यर्थः । ननु प्रकृत्यैव
सकलार्थबोधे विभक्तिरनर्थिका । किञ्च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने
इत्यादिकमसंगतमित्याशङ्क्य द्योतकत्वेनैव विभक्तिः सार्थिका
सूत्राणि तु नियमार्थान्येवेत्याह । अत एवेति । यतः प्राकृत
एवार्थो अस्मादेव हेतोरित्यर्थः । नित्यमित्यादि । द्विवचनान्त
एवेत्यर्थः । अनन्वितविभक्तेरपेक्षया अनुवादकविभक्तेर्न्याय-
त्वादिति भावः । एतत्सर्वद्वारके दर्शयिष्यते । ननु किमर्थ-
स्सर्वादिष्वुभयशब्दपाठः । सर्वनामकार्याणां स्मयादीनां द्विव-
चनेऽभावात् न च सर्वनाम्नः तृतीयेति सूत्रेण षष्ठीतृतीयेति पाठ-
फलम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो दर्शनमिति हेताविति
सूत्रे भाष्योक्तवार्तिकेनैव तयोः सिद्धत्वादत आह । तस्येहेति ।
ननु कप्रत्ययेनैव सामान्यतो विहितेन समीहितरूपसिद्धेः
कृतमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरोस्ति विशेषः । प्रत्य-
यस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तस्यैव सत्त्वात् । न च सुवन्तात्तद्वितो
त्पत्तिरिति मते अकाचि तत्प्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ
सुवन्तस्य भवति कप्रत्यये तु प्रकृतेरित्यस्ति विशेषः ताद्वितविधौ
प्रातिपदिकादित्यस्यैवाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात्स च
जायमानो न्यायात्सुवन्तात्पर इत्यन्यदेतत् । न च ओकारसकार-
भकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजन्यत्र तु सुवन्तस्येति सुवन्त-
प्रकृतित्वं तव मते विरुद्धम् । वचनप्रामाण्यात् । न चाकाचि
तन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे उभकावयवौ यस्येत्यर्थे

उभयशब्दादयच्च उभयक इति प्रयोगो भवति कप्रत्यये तु नेति विशेषः । ईदृशप्रयोगस्यानाभिधानस्य वक्तुं शक्यत्वात् । कश्चेदानीं काकवोर्विशेष इति सर्वादिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात् । तस्मात् कप्रत्ययेनैव सिद्धिरित्याभिप्रेत्य पर्यनुयुक्ते । न च केति । उभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकचा न निहन्यते । टेः प्रागजायमानत्वेन तन्मध्य-
पतितन्यायेनोभयग्रहणेनोभयग्रहणात् कप्रत्ययेन तु द्विवचनपरत्वं विहन्यते । प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वेन व्यवधायकत्वादि-
त्याशयेन समाधत्ते । द्विवचनेति । अयच्चप्रसंगादिति । उभयशब्दा-
त्रतसोः परतः स्वार्थं यथाऽयज्भवति तथा कप्रत्ययेऽपि स्यादिति भावः । तथा हि उभादुदात्तो नित्यमिति सूत्रं विमज्ज्यते । उभादु-
दात्त इत्येको योगः । द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेत्यस्य नानुवृत्तिरस्व-
रितत्वात् । तेनावयववृत्तेः संख्यावाचिनः उभयशब्दादवयविन्यर्थेऽ-
यच्स्यात्, उभयो मणिः । ततो नित्यम् । उभयशब्दाद्वृत्तिविषये
नित्यमयच्स्यात्स्वार्थं उभयत उभयत्रेति सिद्धिः नन्वेवमकाचि
कृतेऽप्ययन्दुर्वारो वृत्तिविषये स्वार्थं नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वात्,
मैवम् । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतयोभौसाभ्यासस्योति निर्देशेन
च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायच्च न तु वृत्तिविषये इति व्याख्या-
नात् । ननु द्विवचनेनायजिति किं राज्ञामाज्ञास्ति तत्राशङ्क्य
वार्त्तिकं प्रमाणयति । उभयोऽन्यत्रेति । उभय इति यः स्वार्थ-
कायजंतस्ततोऽन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने उभयशब्दादुत्पन्नं
द्विवचनं लुका नापहतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितार्थात् ।
तस्मादुभयशब्दपाठोऽकजर्थः सर्वादिगण इत्याहुः । भाष्ये तु उभयशब्द-

पाठः प्रत्याख्यातः । तद्यथा केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भवि-
ष्यति कथं स्वार्थिकप्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति । अयं
भावः यथाकच्यज्ञातोपसर्जनेऽप्यवैजात्यार्थात्स्वार्थानुवादकद्विवच-
नपरत्वमस्ति तथा कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन
द्वित्वसंख्याप्रकारसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वमिति ।
ननु कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन
कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्य वार्तिके ग्रहीतुमुचितत्वम् अन्यथात्र तसिला
दावतिप्रसक्तत्वादिति चेन्न । उभयशब्देनोभयशब्दग्रहणवद्वार्तिके
द्विवचनशब्देनाकृत्रिमस्यापि ग्रहणे दोषाभावात् । अत एवोभयो
रुभावित्यादौ नायच् । किञ्चात्र तसिलादौ विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे
विहिताविति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तदुक्ताद्विवचनमिति
दिक् । उभयशब्दस्येति । उभावयवौ यस्येति उभादुदात्तो नित्य-
मिति तयपोऽयच् उभयोऽन्यत्रेति वार्तिके तयप् समानार्थकोऽ-
प्ययज्गृह्यते उभयोर्मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्ये उदाहरणात्
स्वार्थिकस्य च ग्रहणं तदुपक्रमेण वार्तिकप्रवृत्तेः एवं चावयवद्वया-
रब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया चोभयशब्दस्य द्विवच-
नमसाधु ॥ अत एवोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्ति-
त्वेनावयवत्वं प्राप्तं परिगणनं क्रियते इति तद्धितश्चासर्वेति सूत्रे
कैयट आचष्टे तदाह । कैयट इति । अनभिधानाद्भाष्ये उभ-
योर्मणिरुभये देवमनुष्या इत्यस्यैव दर्शनाच्चेति भावः । हरदत्त
इति । अयश्च पक्षो हेयः । उक्तभाष्यविरोधादिति । तत्र तयपो-
ऽयजादेश इति मतं गृहीत्वाह । तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ।

जसीति । अवयवारब्धसमुदायत्वविवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्ग-
त्वादीति । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोगन्तर्गङ्गं बलवदिति न्यायादित्यर्थः ।
अयश्चोमाडोश्चेत्याह्वग्रहणेन ज्ञाप्यते तद्धि शिव आ इहीति स्थिते
परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा वातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तर-
ङ्गत्वादाह्वणे वृद्धिप्राप्तौ सत्या पररूपं यथा स्यादिति क्रियते
यदि दीर्घ एव स्यात्तदा वृद्ध्यप्राप्तौ किं तेनेति सम्प्रसा-
ग्नाच्चेत्यत्र पष्ठे भाष्ये स्पष्टम् । ननु सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्यापे-
क्षितत्वेन नित्यसंज्ञाया एव वहिरङ्गत्वमिति चेन्न । तस्य प्रथम-
चरमेत्यस्याप्यपेक्षितत्वात् अन्यथोपसर्जनार्ता प्रवृत्तिः स्यात् । ननु
नोक्तपरिभाषाया इह विषयः युगपत्प्राप्त्यभावात् नित्यसंज्ञाप्राप्ति-
पदिकसंज्ञासमकालमेव प्रवर्तते । अत एवोभय इत्यत्र सर्वनाम्नो
विहितत्वेन शीभावसिद्धिः । वैकल्पिके तु नसन्निमित्तं, किं चैवं
न्यायेनैव सिद्धे वैकल्पिकीमाशङ्कयायच्चप्रत्ययान्तरेण साधयता
भाष्यकृता सह विरोधापत्तिः । तद्यथोक्त स्थानिवत्सूत्रे तथादेश
उभयप्रतिषेध उभये देवमनुष्याः तयपोग्रहणेन ग्रहणाज्जसि
विभाषा प्राप्नोति नैष दोषः । अयच्चप्रत्ययान्तरम् यद्येवमुभयीति
डीन्न प्राप्नोति माभूदेव कथं मात्रजितिप्रत्याहारग्रहणं मात्रशब्दात्प्र-
भृति अयच्चकारात् तर्हि कतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते
एवमपि तैलमात्रा अत्रापि प्राप्नोति महेशस्याप्यसन्निविष्टस्य न
भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणमिति । किञ्च विभाषेति व्यवस्थित-
विभाषाश्रयणेनापि सिद्धम् । न च भाष्योक्तातिरिक्तविभाषाया
व्यवस्थितत्वमिन्द्रेचेति सूत्रेणाप्रामाणिकमित्युक्तामिति वाच्यम् ।

तयवादेशाय जयचप्रत्ययान्तरयोः फलभेदायास्याः व्यवस्थितत्वस्य
 भगवता ध्वननादिति चेत्सत्यम् । नवीनानुरोधेन तथोक्तेरित्याहुः ।
 सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकादिति । तत्सूत्रे सुप्तिङितीत्युच्यमाने प्राति-
 पदिकादिना विशेषणत्वेन येन विधिरित्यनेनैव सिद्धेर्व्यर्थोदन्त-
 ग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः । तेन प्रयोजनं सर्वनामव्ययसज्ज्ञापका-
 दित्यर्थः । तेन प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसज्ज्ञायामिति येन विधिरि-
 त्यत्र भाष्योक्तवार्तिकेन उतरान्तं गृह्यते इति भावः । न च पर-
 मकतरशब्दे कथमिति चेत् प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति परिभाष-
 णात् उतरान्ते तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । तत्रैव मानान्तरमाह
 केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यय-
 योरन्यतरप्रयोगाभावादिति भावः । न च केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या
 न च केवलः प्रत्यय इति समयात् । अयं च परश्चेति
 सूत्रेण ज्ञाप्यते तस्य व्यर्थ्यमुक्तं तृतीये प्रकृते भाष्ये किमर्थ-
 मिदमुच्यते परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेन
 बहुजैव पूर्वो नान्य इति ज्ञाप्यते, मध्ये तर्हि मा भूदिति मध्येऽपि
 अव्ययसर्वनाम्नामिति प्राक्टेर्ग्रहणेन न भविष्यति । य इदानीम-
 तोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं पर एव भविष्यति नार्थः
 परवचनेनेति । प्रत्ययविधौ सर्वविभक्तेः पञ्चमीकल्पनेन परः पूर्वो
 वेत्यनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदं सूत्रं तच्च
 तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन सिद्धमिति व्यर्थं सज्ज्ञापयतीति केयं
 विस्पष्टम् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधाबुद्देश्यतावच्छेदकाकान्तमत्वं
 ननु लिङ् इयानित्यादौ दोष इति चेन्न । शास्त्रावधिनाल्पतरप्रयो-

गविषये एवान्यस्य न्यायस्य प्रवृत्तेरिति दिक् । एतन्न्यायमूलक-
मेवापदं न प्रयुज्यतेति पठ्यते । अपरिनिष्ठितामिति तदर्थः ।
परिनिष्ठितत्वं चाप्रवृत्तित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमिति
दिक् । ननु बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य प्रधानत्वेन घटकपदा-
र्थानां स्वार्थविशेषार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनप्रतिषेधेनैव सञ्ज्ञा-
व्युदाससिद्धत्वाद्यर्थं सूत्रमित्याशंक्य बहुव्रीहाविति विषयस-
त्तमीत्वेन समासात्पूर्वं सञ्ज्ञानिषेधार्थं तत्सार्थकमित्याशयेनाह ।
त्वकमित्यादि । अज्ञाते कुत्सिते वाऽव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् ।
प्रक्रियेति । अलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः तत्त्वं च लोके प्रयोगानर्ह-
त्वम् । तच्च युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्याकारम् । न चालौकिके समास-
प्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनादेव निषेधसिद्धौ
सूत्रस्य वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् । तत्रैकार्थीभावस्यारोपेत्युक्तरूपोप-
सर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रैव प्राप्तस्याकचाऽभावार्थं सञ्ज्ञा-
निषेध इत्यत्र सूत्रतात्पर्यात् । लौकिकेति । तत्त्वं च लोके
प्रयोगानर्हत्वम् । तदाकारस्तूक्त एव त्वकंपितृकेत्यादिः । ननु तत्रापि
निषेधोऽस्तु मेवम् । लौकिके समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् ।
नन्वास्तामकच्चो दोषस्तत्राह । श्रयेतेति । न चाकृन्व्यूहपरि-
भाषयाकचः समासे निवृत्तिः तस्यानित्यत्वात् । तत्र च ज्ञापकं चेदं
सूत्रम् । लौकिकवाक्यममासयोर्दृष्टान्तावाह । अतिक्रान्त इत्या-
दिना । एवं च भाषार्थं सूत्रमिति वृत्तिकारमतम् । सिद्धान्तमाह ।
भाष्यकारस्त्विति । ' अकच्स्वरी तु कर्तव्या ग्रन्थङ्गं मुक्तसंगयी '
इति भाष्योक्तिः । द्विकपुत्रस्त्वकत्पितृक इत्याद्यन्यग्रन्तेष्वकच्

विश्वप्रिय इत्याद्यदन्तेषु स्वाङ्गाशिष्टामदन्तानामित्याद्युदात्तस्वर इति
तदर्थः । ननु स्मृतिद्वयवलाद्विकल्पः स्यात्प्रत्यारख्यानं कथमतं
आह यथोत्तरमिति । तथा चेदानीं पातञ्जलोक्तव्यवस्थैव ज्याय-
सीति भावः । ननु अविशेषात्सर्वनामसञ्ज्ञाया विधानात्सर्वत्र
स्यादत आह । न सर्वादय इति । सर्वनामत्वाभावेन सर्वादिपाठा-
भाव इत्यर्थः । अयं भावः सर्वनामेति महासंज्ञाकरणमन्वर्थ-
सञ्ज्ञाविज्ञानार्थम् । सर्वेषां नामानीति । तद्वलात्सर्वाभिधानसाम-
र्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । एवं च तथाभूतानां गणेऽनुकर-
णावश्यकतया प्रकारान्तरीभूतानामनुकरणे प्रमाणाभावेनैव विशेषेऽ-
वस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादिपाठवहिर्भावः । एकद्रव्यो-
पनिवेशिनी हि संज्ञा । इतरविशेषणेनार्थोपस्थापकत्वं चोपसर्ज-
नत्वमित्युभयभूतानामन्वर्थसञ्ज्ञाननुरूपत्वात्सर्वनामत्वं नास्तीति
तदाह । महासंज्ञेति । अन्यथाटि शुमादिवल्लघ्वक्षरसंज्ञैव क्रियेत ।
प्रातिपदिकसंज्ञा तु , आथर्वणश्रुत्यनुरोधादिति दिक् । एवं च
प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्ता इतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूता एवेह संज्ञिनः ।
ननु कृत्स्नसकलादिशब्दानामतिप्रसंगोऽत आह । गणे इति ।
पञ्चत्रिंशात्मकं इत्यर्थः । सन्निवेशादिति । तदनुमानादित्यर्थः ।
अन्वर्थसंज्ञायाः फलमाह । अत इत्यादिसंज्ञाप्रयुक्तं स्माद्यादिकम-
न्तर्गणकार्यं तु अङ्गदतरादिभ्यस्त्यदादीनामस्तदोस्सावित्यादिक-
मित्यर्थः । यच्च स्वरूपानाश्रयं कार्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते
तद्वद्वत्येव प्रकारान्तरञ्जुषाम् । यथा युष्मदस्मद्भ्यां ढसोश् इत्या-
दिकम् । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे इत्यादौ तु न त्वमादिप्रसङ्गः ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरवाया-
मेव त्वमादिप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु वार्तिकरीत्या एकसंज्ञाधिकारे
सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्योपनिवेशनी संज्ञेति संज्ञायां सर्वनामसंज्ञा
वाधिष्यते । किंच पूर्वापरोति गणसूत्रेऽसंज्ञायामिति योगं विमज्ज्यं
पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः । पूर्वादयो वक्ष्यमाणाश्चादयश्चासं-
ज्ञायामिति । अपि च संज्ञाव्यावृत्तिर्गौणमुख्यन्यायेनापि सेत्स्यति
तथोपसर्जनव्यावृत्तिरप्यन्यथैव तद्यथा अनुपसर्जनादिति सूत्रेऽनुप-
सर्जनेति लुप्तपष्ठीकं पदम् । अ आदिति च्छेदः । अश्च अश्च
तयोः समाहार आत् । अकारात्पगवअदित्यादेशौ यत्र क्रियेते
तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति तदर्थः । तेनादइत्यदाद्यत्वं च गौणे
न भवतीति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । तथा च महासंज्ञा विफलैवेति
चेन्न । अतिसर्वायेत्यादिसाधनफलकत्वात् । ननु तदो सः साविति
सूत्रेऽदस एव दस्य नान्यस्येति नियमे द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति
प्राप्नोति स्व इति चेप्यतेऽत्वसत्त्वयोगौणे वारणस्य सिद्धान्तितत्वा-
दिति चेन्न । तस्यैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । अन्यथा प्रकृतसूत्रस्थानै-
कभाष्यविरोधं स्यादिति संक्षेपः ननु जराशब्दस्यादेशविधानान्नि-
र्जरशब्दस्य कथमत आह । पदाङ्गेति ।* पदमङ्गं च
विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधेर्लाभादिति भावः । इदं च येन
विधिरिति सूत्रस्य प्रपञ्चभूतमेव न त्वपूर्वं वचनं सोपपदं स्यादिह
निर्दिश्यमानस्येति । पष्ठी स्थाने योगेति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीय-
स्यायमर्थः पष्ठयन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन
युज्यते न तु प्रतीयमानामिति तेनेयं परिभाषा निष्पन्ना । न

चास्य च्वावित्यत्राकारस्यैव निर्दिश्यमानत्वान्माली भवतीत्यादा-
वादेशो न स्यादिति वच्यम् । तत्र जातिपक्षाश्रयणात् । न
भूसुधियोरिति निषेधसामर्थ्येन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्य-
मानकार्थित्वबोधाच्च । नन्वियङुवङोर्ङित्वं व्यर्थं, निर्दिश्यमान-
त्वेनैवान्त्यादेशस्य ङित्वं विनाप्युपपत्तेरिति चेन्न । धातोरपि
निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वार्थान्तस्यावश्यकत्वात् । रीङ्ङिङोर्ङित्वं तु
स्पष्टार्थमिवेत्याधिकं नागेशीये । नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दोऽत
आह । एकदेशेति । एकदेशविकृतमनन्यवादिति न्यायशरीरम् ।
अनन्यवादित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः
सुतराम् । अत एव तादृशार्थबोधः । अन्यथा शक्ततावच्छेदका-
नुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोध एव न स्यादिति शब्दकौस्तुभगुणे
विवेचितमस्माभिः । इदं च प्राग्दीव्यत इत्यत्र चतुर्थे
स्पष्टम् तद्यथा दीव्यत इति कोऽयं शब्दो दीव्यति
शब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदम् किमर्थं विकृतनिर्देशः ।
एतदेवज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमन-
न्यवादिति यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जक-
भूयोऽवयवदर्शनाभावे तच्चाप्रवृत्तौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानलरू-
पावयवप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रमिति दिक् । परत्वाज्जरासिति ।
जराया इति सूत्र निर्जरसावित्यादौ सावकाशम् । टाडसीत्या-
दिकं तु रामेणेत्यादौ सावकाशम् । इन्नादिविषये विप्रतिषेधशास्त्र-
प्रावल्याज्जरादेश एव । वृत्तिकृतेति । इति केचिदित्युक्तमि-
त्यन्वयः किमुक्तं तदाह । पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि । विप्रतिषेध-

सूत्रे परशब्दः कचिदिष्टार्थवाची । इष्टश्चेनाद्यादेश एव स च नादेशे विधातव्य इकारदीर्घाकारौ कचिदपि स्वरूपश्रवणफलकौ विधतः सूत्रकृतः । समाजग्रस्त इति तदभिमानः । तर्हि सन्निपातपरिभाषया कथं जरसित्यत आह । अनित्यत्वमिति । अत्रापीकारदीर्घानुकरणमेव ज्ञापकमित्यभिमानः । तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते तेषा मतानुयायिभिरित्यर्थः । पष्ठचेक्वचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमिति तद्भावः । एतच्च भाष्य इति, इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । जराया इति सूत्रे सप्तमे अष्टमे तत्संगृहीतम् निर्जरगिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति भाष्येति न्वार्थः । इत्थं हि प्रत्याख्यातम् । टाडसीतिसूत्रे नादेशोऽदादेशश्चास्तु । आटि चाप इति सूत्रे आटि चोति योगं विभज्य बहुवचने श्लीत्यत एत्वमनुवर्त्याडे च परे एत्वं स्यादिति विभक्तन सूत्रार्थेन समीहितरूपासिद्धेः । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्यानेनेत्येतन्न सिध्यतीति वाच्यम् । अनाप्यक इत्यत्राऽनापीति च्छित्त्वा नपुंसकात्सोर्लुकि नलोपेनापोः समाहारे सप्तम्येकवचनं नमगे परतो विशिष्यानादेशविधानसामर्थ्येन हलि लोपाप्रवृत्तेः । न च टसेरदादेशे पररूपापत्तिः । अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसम्भवादेति । अन्ये तु अयं भाष्यविरोधो निर्जरसिनेत्यादिरूपाशेन तु पूर्वविप्रतिषेधागे जराया इति सूत्रे भाष्ये जरमादेशविभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् । तद्यथा जरासीत्यत्र नुमजग्मोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरामिति विभक्त्यादेशात्पूर्वं जरसः

प्रवृत्तौ तु शिभावात्पूर्वञ्जरसि कृते तदा सर्वनामस्थानत्वाभावा-
 न्नुमा विप्रतिषेधविचारसङ्गातिः किञ्च टाडसीति सूत्रे कैयटः भाष्य-
 कारस्सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नातिजरेणातिजरादिति
 भाष्येन तु अतिजरसि नातिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानिति
 विभक्त्यादेशात्पूर्वञ्जरसादेशे तु इनाद्यप्राप्त्या सन्निपातपरिभाषया
 जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गातिरिति दिक् । तस्माद्भाष्येष्टेन
 पूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशे कृते ततस्सन्निपातपरिभाषया अत्र
 भाष्ये संचारितया न जरसित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते विभक्तिस-
 ञ्ज्ञाद्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जरसादेशं बाधित्वा शिभावे तस्य विप्रति-
 षेधविचारसंगतिः । अत एवातिजरसं पश्येत्यत्र संनिपातपरिभाषया
 लुग्वारणं भाष्ये संगच्छते । व्याख्यातश्च कैयटेन । परत्वान्नित्यत्वा-
 चाम्भावात्प्राग्जरसि कृतेऽनदन्तत्वादभोऽप्राप्त्या लुकः प्राप्तिरिति ।
 इदन्तु न सत् संज्ञाकृतवहिरंगत्वस्यानाश्रयणाद् इति दर्शयिष्यते
 स्त्रीप्रत्यये शिभावस्यापि क्लीवत्वाद्याश्रयणाच्च । नन्वेकस्यैकैव
 संज्ञेति सूत्रबोधिते विशेषानवगतिस्तदाह । या परेति । द्वयोस्साव-
 काशयोः परैवैकस्यानिरवकाशत्वे तु निरवकाशैवेत्यर्थः । ननु
 संज्ञैव संज्ञा बाध्यतां परत्वादिना कृतं सूत्रेणेति चेन्न । अधि-
 कारातिरिक्तस्थले तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादीनां समावेशदर्श-
 नेन विरोधाभावाद्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेः । नन्वेवं विप्रतिषेधसूत्रा-
 प्रवृत्तौ कथमत्र परत्वादिवर्णनमिति चेन्मैवम् । परत्वादेरन्यत्र
 प्रवलत्वेन दृष्टतयात्रापि तादृशरीत्यैव व्यवस्थोपपत्तेः । न च राजन्य
 इत्यादौ सुप्तिङन्तमित्यनेन पदत्वं स्यादेव परया भसंज्ञया तु न

बाध्येत पदसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वादिति शङ्क्यम् । समानावधिकाया
 अन्तरंगाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधात्
 क्वचित् समानावधिकयोरोपि संज्ञयोस्तमावेशस्तु गमकवलादेवेति
 दिक् । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । पदसंज्ञायास्सर्वनाम-
 स्थानवर्जं हलजादिर्विषयः । भसंज्ञायास्त्वजादिरित्येतद्विषयेऽपि
 पदसंज्ञाप्रवृत्तौ भसंज्ञानिरवकाशैवेत्यभिप्रेत्याह । शसादावचीति ।
 पूर्वस्मादिति । अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमा-
 सस्याप्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः । इति पक्षे त्विति ।
 तुनास्य पक्षस्यानित्यतावबोध्यते इत्यन्यत्र वक्तव्यम् । अद्व्य-
 वाय इत्येवेति । अट्कुप्वाडित्यनेनैवेत्यर्थः । एवकारसाधका-
 न्तराभावं व्यनक्ति । पूर्वत्रासिद्ध इति । इयञ्च परिभाषा न्यायसि-
 द्धार्थानुवादिका । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्येऽचः परस्मि-
 न्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । एतत्फलन्वतिदेशान्तराणां वत्यर्थ-
 घटितानां त्रिपाद्यामप्रवृत्तेर्बोधनम् । तेनामी क्षीरपेणेत्यादौ
 मीत्वणत्वे सिध्यतः । तत्रकारस्यादस्संवन्धित्वं ये इत्यस्यैकाशु-
 त्तरपदत्वञ्चान्तवद्भावाधीनं तस्य दोष इति । इदं वाचनिकं न तु
 ज्ञापकसिद्धम् । न मुने इत्यत्र नेति योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेन
 तस्य ज्ञापकत्वाभावादित्याहुः । तस्य पूर्वत्रासिद्ध इत्यस्य दोषो
 बाधस्तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इति तदर्थः । ननु
 लाघवाच्छसादाविति वक्तव्ये यत्राधिक्यं किमर्थमत आह प्रकारा-
 र्थमिति । प्रकारकः सादृश्यं तच्च साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्यम् ।
 साधारणधर्मवत्त्वं चोपमानोपमेयोभयवृत्तित्वम् । उपमानत्वं

साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वंम् उपमेयत्वमापि साधारण-
धर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् तथा च स्वादौ शसादौ चोभयत्रापि
सुप्तस्य साधारणधर्मस्य वृत्तित्वात्सुप्त्वेनैव सादृश्यम् तदध्वनयन्नाह ।
औद्श्यामीति । तत्रैव मानमाह । भाष्ये इति । तत्र हि शस्त्रप्रभृ-
तिष्वित्युच्यतेऽशस्त्रप्रभृतिष्वपि दृश्यते ककुद्दोषणी याचते महादेव
इत्युक्तम् । अस्य भाष्यस्यापि सुप्त्वेनैव सादृश्यमित्यत्रैव स्वरसः ।
प्रायोज्यनञ्घटिते नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावग-
तिरिति न्यायेन सदृशार्थावगमात् । तदुक्तं भाष्येऽब्राह्मणमानये-
त्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति न हि कश्चन लोष्टमानीय कृती
भवतीति । अन्यथान्यत्रापि दृश्यत इत्युच्येतेति सर्वं संवादचि-
न्तामणौ व्यक्तम् । एवं च मांस्पचन्याः पदंभिः हन्मानसमि-
त्येतषु न लुमताङ्गस्येत्यस्यानित्यत्वेन स्वादिपरत्वं बोध्यम् ।
एतेन शब्दत्वेन प्रत्ययत्वेन वा सादृश्यमिति केषांचिदुक्तिर-
पास्ता । वा शोकष्यञ् रोगेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र सुप्रभृ-
तिष्विति वाच्ये शस्त्रप्रभृतिष्वित्युक्त्याऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्वो-
ध्यतेऽत एव यत् हन्निशां ग्रहणं चरितार्थम् । तेषां द्विविधानामपि
कोशसिद्धतया तत्र तृज्वत्कोष्ठुरित्यत्रैव व्यवस्थार्थताया एव
वक्तव्यतया सुव्मात्रे प्रवृत्तौ तस्या असंभवेन तद्वैयर्थ्यमेव
स्यादिति दिक् । काशिकायाः प्रामादिकत्वमुक्तं ध्वनयन्निवृणोति ।
आस्ये भवमिति । शरीरावयाद्यत् । तथा च श्रुतिः “ आस्रो
वृकस्य वर्तिकांम् ” इत्यादि । तत्र वृकस्य आस्रो मुख्यादित्येव
निरुक्तार्थात् ॥ अत एवेति । ककुद्दोषणी इति प्रयोगादेवेत्यर्थः ।

यद्यपि ककुच्च दोषश्चेति समाहारद्वन्द्वे एकशेषे च कृते भाष्य-
मन्यथोपपन्नं दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं प्राप्नोति । तथापि ककुच्च-
ब्दस्य पृथक्पदत्वं युक्तम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेऽपि ककु-
दित्यस्येकत्वं न लभ्येतेत्याशयः । तेन तमुपाद्रवदुंध्यम्य दक्षिण दो-
र्निशाचर इति रघुकाव्यमनुगृहीतं भवति । तत्र दक्षिणं दोर्बाहुमुद्यम्य
तल्लवमुपाद्रवादिति सम्बन्धः । साहचर्यादिति । पुँल्लिगादिनिर्णायकं
साहचर्यादिकमपि स्वसंकेतेनोक्तममरासिंहेन प्रायशो रूपभेदेनेत्या-
दिनेति भावः दोषमिति । ' दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य
गृह्वं गुणम् ' इति नैषधः । दोषं हस्तं दृपणं च भजतश्चापस्येति
संबन्धः । ननु दीर्घाच्छसीति सूत्रयता प्रथमयोः पूर्वसवर्ण
इत्यनेन सिद्धेर्दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यर्थके नियमे
नादिचीत्यत इचीत्यपकर्षणार्थश्चकारोऽनुवर्तितनकारश्च नाश्रय
णीयः । किंच शस्यप्यातो धातोरित्यस्यैवेह प्रवृत्तेरत्रानुपयुक्त चेदं
सूत्रमिति ध्वनयन्नाह । यद्यपीत्यादि । उक्तं नियमफलं दर्शयति ।
गौर्यौ गौर्य इति । इत्याद्यर्थमिति । नियमत्वेन पूर्वसवर्ण-
दीर्घव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । विश्वपाशब्दोऽपि
शसि प्रवृत्तियोग्यत्वादित्यर्थ इत्याहुः । यद्यपि कत्वोल्थव् श्रशान-
नज्ज्ञावित्यादिसूत्रगत सौत्रत्वादेव निर्वोदुं शक्यते तथापि
कत्वोल्थव् भवति श्रशाननज्ज्ञमपतीति व्याख्यानवाक्यस्थन्तत्सा-
धयितुं वार्तिककृता आतोऽनाप इति वक्तव्यमित्यारब्धं तच्च भाष्ये
प्रत्याख्यातं योगविभागेन तदाह आत इति । एवञ्च भाष्यवार्ति-
ककृता एव निर्णयोक्त आकारस्सर्वोऽपि लोपविषय इति स्वरसः ।

तर्हि धातुग्रहणं व्यर्थमत इतीयतैव सिद्धेरिति चेन्न । आवन्त-
व्यावृत्तिफलकत्वात् । एवञ्च धातोः किं हाहान् अव्युत्पन्नमिदम् ।
यदिहेति कष्टे जहातीति क्रियाशब्दस्तदा अकारो वासुदेवस्तेन
सह वर्तते सास्तान् सानित्यत्र लोपस्यादतो 'धातुग्रहणमित्युक्ति-
रसमाजग्रस्ता अव्युत्पन्ने हाहाशब्दादौ प्रमाणीभूताभिधाने
साशब्दादौ वा लोपस्य भाष्यवार्तिकयोरिष्टत्वात् । एतेनाचारक्वि-
वन्तात्कर्तृक्पैते प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम् । आचारक्विवन्तस्य
भाष्ये काप्यनुपन्यासेनादन्तेभ्यः कर्तृक्पिपोऽनभिधानस्यैव लाभा-
च्चेति दिक् । शेषः किमिति । पूर्ववर्तिना यूस्त्र्याख्यावित्यनेन
नित्यस्त्रीलिङ्गयोर्दीर्घे दूदन्तयोर्नदीसञ्ज्ञाविधानात् । ङिति ह्रस्व-
श्चेत्यनेन च दीर्घे दूदन्तयोस्त्रीलिङ्गयोर्ह्रस्वे दूदन्तयोर्विकल्पेन नदी-
सञ्ज्ञाविधानात् । ध्यसस्वीत्यपि यूह्रस्वपदे अनुवर्त्य तत्रैव
सामान्यतो विसंज्ञाविधानेन समीहितरूपसिद्धेः शेषपटं व्यर्थमिति
प्रष्टुरभिप्रायः । मत्यै इति । नदीत्वपक्षेऽपि धित्वे सत्याण् नद्या
इत्याडागमे धेङितीति गुणेऽवादेशे च मतयै इत्यनिष्टमापद्येतेत्यु-
र्भावः । वस्तुतः पुन्नपुंसकयोः प्राप्तौ सावकाशां विसंज्ञां वाधित्वा
मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीति व्यर्थं शेषग्रहण-
मित्याशयेनाह एकेति । अधिकारादिति । कडाराः कर्मधारये
इत्येतत्पर्यन्तमधिकारस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषपर-
स्मैपदसंज्ञयोरेकत्र समावेशः कथम् । कथञ्च गुरुनदीत्वयोर्लघु-
विसंज्ञयोरिति चेन्न । णलुत्तमो वेति ज्ञापकादेव समाधानात् ।
अंत्ये च गुरुलघुसंज्ञे वर्णस्य नदीधिसंज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधि-

कत्वात्समावेशादिति दिक् । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतया तदन्त-
र्विधिर्लामार्थमिति भावः । यू किमिति । ह्रस्व इत्यनुवृत्त्या निर्देश-
ज्ञापकादिनेष्टप्रतिपत्तावापि विशेष्येणोदुतोरप्यनुवृत्तौ किंफल-
मिति प्रश्नः । मात्रे इति । अत्र धित्वे धेर्द्धीतीति गुणः स्यादिति
धित्वनिवृत्तिः फलम् । ननु ऋतो ङीति गुणेन व्यर्थेन ऋदन्ते
विसंज्ञाभावज्ञापनेनात्र दोषाभावस्तस्मात्परिच्छेदवाचिनो मातृ-
शब्दस्य टाविभक्तौ धित्वे साति आढो नेति नात्वापत्त्या मात्रेति
प्रत्युदाहर्त्तव्यमिति चेन्न । ऋतो ङीत्यस्य यू इत्यनुवृत्तावेव
तात्पर्यग्रहफलकत्वान्मुक्तेर्युक्तत्वात् । ननु यू स्याख्यावित्यत्रैव
यूग्रहणं न कर्त्तव्यं डेराम् नद्याम् ह्रस्वनद्याप इति ज्ञापकेन
नेयदुवङ्गस्यानेति नदीत्वनिषेधे इयदुवङ्गस्थानत्वेनाचिशु इत्यत्र
ख्योरेव प्रसिद्धत्वेन चेदूदन्तोरेव ख्याख्यनदीत्येतावता सूत्रेण
सिद्धेस्तत्कथमत्रानुवृत्तिरिति चेन्न । अनेकगौरवापत्तेः । ननु
दीर्घयोर्यु इति निर्देशासंगत्या ह्रस्वयोर्ग्रहणमस्तु दीर्घयोस्तु ग्राहक-
त्वात् सिद्धेः । न चाणुदिदित्यत्राशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तिरन्यथोकालसूत्रे
ग्राहकतापत्तिः । नेयदुवङ्गित्यत्र निषेधपर्युदासाभ्यां सवर्णग्रहणस्य
ज्ञापनात् । तदुक्तं भाष्येऽविशेषणनदीसंज्ञा उत्सर्गस्तस्या ह्रस्व-
योर्विसंज्ञापवाद इति ख्याख्यस्य ह्रस्वदीर्घा संज्ञा तु वाच्य-
त्वलक्षणमादृश्यादुत्सर्ग इति व्यवहार इति चेन्न । अनेकल्लेश-
कल्पनापेक्षया दीर्घयोरेव निर्देश इति पक्षस्यैव सुकरत्वात् छन्दोव-
त्सूत्राणीति भाष्योक्तेर्निर्देशोपपत्तिः । ननु यू इति किमर्थमित्या-
शंक्य मात्रे मातुरित्यादावाण् नद्या इत्याह प्रसज्येतोति भाष्यो-

क्तमंसंगतं न द्यूतश्चेति ऋग्रहणेन ऋदन्तानां नदीत्वाभावबोध-
नादिति चेन्मैवम् । अख्यर्थे बहुपितृक इत्यादौ कप्फलत्वादित्याहुः । ननु घेर्डीत्येवास्तु । यस्मिन् विधिस्तदादाविति परिभाषया डकारादौ सुपीत्यर्थेन सकललक्ष्यानिर्बाधत्वात् । न चाड्याजरायामुपसंख्यानमिति वार्तिकेनाडादेशे डादित्वाभावेन गुणाप्रवृत्तेः प्रवाह वेति रूपासिद्धिरिति वाच्यम् तत्रापि डादेशस्यैव विधेयत्वादिति चेन्मैवम् । अण् नद्या इत्यत्रापि, डीत्यस्यानुवृत्तावलिधिधत्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या मत्यामित्यादावाडागमानापत्तेः । इङ्ग्रहणे तु अनुबन्धकार्यत्वात्स्थानिवद्भावः सुलभ इति स्त्रीप्रत्यये स्फुटीभविष्याति । ननु सुतरांसखेति विग्रहीते राजाहः साखिभ्य इति टच्चा भाव्यमित्याशङ्क्य न पूजनादिति निषेधप्रवृत्तये विवृणोति शोभनः सखा सुसखेति । एवमतिशयितसखेत्यत्रापि बोध्यम् । ननु साखिशब्दस्य विहितं कार्यं कथमत्र स्यादत आह आङ्गत्वादिति । तत्तत्कार्यस्याङ्गाधिकारस्यत्वेनाधिकृतमंगं प्राति सख्युर्विशेषणाय्येन विधिरिति प्रवृत्तेस्तदन्तलाभादिति भावः । सखेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् शेषोध्यसखीत्यत्र नञ् न प्रसज्यप्रतिषेधकोऽसमर्थसमासादिति दोषात् किन्तु पर्युदासकः स च सदृशग्राही । सखीसदृशश्च समुदायो नास्तीत्याभिप्रेत्याह समुदायस्येति । ननु पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे तदन्तग्रहे समुदायस्यापि साखिशब्दान्तभिन्नत्वाभावेन कथमत्र निषेधाभाव इति चेन्मैवम् । विशेष्यासन्निधानेन येन विधिरित्यस्याप्रवृत्तेस्तदन्तलाभात् । सत्यापि विशेष्ये साखिश-

वदभिन्नान्तस्येत्येवार्थो न तु सख्यन्तभिन्नस्येति । नञैकार्थोभा-
 वापन्नस्य सखिशब्दस्यान्यत्रान्वयायोगात् । यस्येति चेति सूत्रे
 भाष्यकारस्त्वत्रापि असखीति घिसंज्ञानिषेधमभिप्रैति । तद्यथा ।
 इवर्णस्य किमुदाहरणमतिसखेरागच्छति । यद्यत्र लोपो न स्या-
 त्तदा प्रकृतीकारस्य ङीपा सह दीर्घे पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्द-
 त्वादुपजर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि घिसंज्ञा न स्यात् लोपे तु लक्षणप्रति-
 पदोक्तपरिभाषया न दोषो भवतीति । सखिशब्दस्य तदवयवे
 लक्षणा ततश्च सख्यवयवभिन्नयोरिदुत्तोरिति वर्णसंज्ञापक्षे तत्सू-
 त्रार्थः । इउवर्णान्तसंज्ञापक्षेऽप्यसखीति ख्येरेव विज्ञेयं ततस्त-
 दन्ताविधिः । ततश्च सख्यवयवभिन्नेवर्णोवर्णान्तमिति तदर्थः ।
 एवञ्च प्रकृतेन घिसंज्ञेति भावो भाष्यकर्तुः । पूर्वरीत्या तु विशि-
 ष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञा निर्वाधैवेति भाष्यासंगतिरेवेति दिगि-
 त्याहुस्ये । एतेन शेषो घ्यसखि पती पतिसखी समास एवेति वा
 सूच्यतामिति परास्तम् । उक्तभाष्यरीत्या सुसख्येत्यादीष्टासिध्या
 तथान्यासस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इहं पतिना सखिनेत्यादिपुराणादौ
 दृष्टं त्वसाध्वैवतद्याकरणान्निष्पन्नत्वात् । ननु परमश्चासी सखा चेति
 विग्रहे न पूजनादित्यस्याप्रवृत्तेष्टञ्च स्थादित्यत आह यस्येति
 विग्रह इति । नन्वेवं सत्युपार्जनत्वं तच्चेतरविशेषणत्वेनार्थोपस्था-
 पकत्वमित्युक्तं तत्कथं तत्कार्यमित्याशंक्य बाधकत्वचनाभावाद-
 विज्ञेयाद्विष्यतीत्याह । गौणत्वेपीति । उपसर्जनत्वेऽप्यस्थ्या-
 द्यनद्ववादित्यर्थः । न च गौणमुरययोरिति बाधकम् । अत्र गौण-
 त्वाभावात् अप्रसिद्धलाक्षणिक्त्वान्यतरूपत्वस्यैव तत्त्वात् गौण्ये-

पसर्जयोः पर्यायत्वेऽपि न्यायेनैव सिद्धे उपसर्जनानां सर्वना-
मत्वनिषेधपरवार्तिकभाष्यादयो विरुद्धेरन् न्यायस्य पदकार्ये प्रवृ-
त्तेश्चेति दिक् । सखीशब्दे सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्न्तेऽपि
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखिकार्यमाशङ्क्याह । अनित्यत्वादिति ।
शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिङ्गम् । उपसर्ज-
नेऽप्युक्तं कार्यमाशङ्क्याह । इहेति । लाक्षणिकत्वादिति । लाक्ष-
णिकस्यानुमीयमानरूपत्वाप्रतिपदोक्तस्य प्रत्यक्षत्वादिति परिभाषा-
बीजम् । ननु बाधकाभावादविशेषादुपसर्जने त्रयादेशः स्यादत
आह । गौणत्वे तु नेतीति । उपसर्जने तु नेत्यर्थो यथानन्तरो-
क्तस्यामि सर्वनाम्न इत्यस्यानुपसर्जने एव प्रवृत्तिस्तद्वत्तत्साहच-
र्यादस्यापीति भावः । केचिदिति । अत्रारुचिवजिन्तु साहचर्य-
स्यासार्वत्रिकत्वं सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावश्चेति
अत एवाह वस्तुत इति । गौणमुख्यन्यायस्यात्र प्रवृत्तौ समन-
न्तरोक्तसमाधिरनुसंधेयः । षड्भ्यो लुक् षट् चतुर्भ्यश्चेति-
वदर्थप्राधान्यबोधकबहुवचनस्यात्राभावादौणेऽपि त्रयादेशो न्याय्य
इत्यादिकं संगतमिति हलन्ते वक्ष्यते । ननु सूत्रेऽयङ् इत्ये-
वास्तु मैवम् । अयङ्ग्रीत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशंकावारणफलक-
त्वात् । एतेन तत्करोतीति णिचि प्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावे तु
किञ्चित् तस्य त्रयाणामिति साधनार्थं त्रयादेशः । नच तु किञ्चि-
शब्दो नास्ति नच यदागमा इत्यस्य प्राप्तिर्हस्वमात्रस्यागमत्वा-
दिति वाच्यम् । अवयवावयवोऽपि समुदायावयव इति स्वीकारा-
दिति मन्दोक्तमपास्तम् । सत्यभिधाने निर्दिश्यमानपरिभाषया

त्वदुक्तरूपस्यैवासंगतेः । यदागमा इति लभ्यस्यार्थस्य स्थानित्वा-
भावा येन विधिरिति बोधिततदन्तस्य च निर्दिश्यमानपरिभाषया
क्रियते तेन उदस्स्थादित्यत्र पूर्वसवर्णो न सुपद इत्यादौ पाद
इत्यस्य पदादेश इति सिद्धान्तात् । किञ्चात्र तु कियदागमा
इत्यस्य कुतो न प्रवृत्तिः प्रणिदापयतीत्यादौ दापेः कथं घुत्वमित्या-
शंक्य यदागमा इत्यनेन भविष्यतीति दाधेति सूत्रे भाष्योक्तेस्त्रितो-
ऽपि तुल्यत्वात् । प्रनिदारयतीत्यत्र रेफोदाग्रहणेन न गृह्यते
आकारस्य तदागमित्वेऽपि दा इत्यस्य तत्त्वाभावादिति स्पष्टमाकरे ।
अवयववयवः समुदायावयवोऽपीति त्वपसिद्धान्तः तत्साध्यार्थस्या-
न्यथैवोपपत्तेरिति दिक् । यद्यपि निर्जां त्रयाणामिति निर्देशेन
त्रयादेशस्य सान्तत्वाभाववदुच्चारणार्थत्वशंकाभावोऽपि शक्यते
वक्तुन्तथापि लाववाभावात् त्रेयङ् न कृत इति नत्त्वम् । द्विपर्य-
न्तानां किमिति । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य
बाधात्किमः कादेशविधानाच्च न दोष इति प्रश्नः । भावानिति भवंत्सु
इति स्थिते तकारस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपे उगिदचामिति
नुमि सर्वनामस्थान इति दीर्घे सुलोपे नलोपे च भवा इति स्यादिति
भावः । उत्तरे दत्तेऽपि दाढर्चाय पुनराह भवन्ताविति । पूर्ववदत्वे
पररूपे नुमि दीर्घे च भवानाविति स्यादिति भावः । नद्ये
रामाणामित्यवकाशयोराद्नुदोर्युगपद्बहुश्रेयस्यामित्यत्र प्राप्नो
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेराह । इह परत्वादिति । ननु तावदाडामोः
प्राप्तावनवकाशत्वादादं बाधित्वाम्भवति । न चागमादे-
शयोर्बाध्यबाधकभावो न दृष्टचरः । दीर्घोऽङ्कित इत्यत्रापवाद्गो

नुगदीर्घत्वस्येति भाष्योक्तेर्दृष्टत्वात् । एवञ्च बाधितत्वे न पुनरप्रवृत्तेराटः कथं नुटा विप्रतिषेधविचार इति चेन्मैवम् । अपवादेन विनिर्मुक्ते पुनरुत्सर्गः प्रवर्तत इत्यदोषात् तौ सदित्यादिनिर्देशात् अत एव च गण इति सूत्रेणेत्यन्नापवाद-त्वाद्धलादिशेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति गुणोऽयङ्लुको-रित्यत्रोक्तं भाष्ये । नन्वेवमपि शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन्विधिरानित्य इत्यनित्ययोराडासोः परत्वादामिति पादः पदित्यत्र भाष्योक्तं विरुध्येतेति चेन्न । तस्यैकदेशित्वोक्तेः परत्वादुत्कृष्टत्वादपवाद-त्वादित्यर्थेनादोषाच्च । आटा नुडिति । ननु डेरामो लाक्षाणिकत्वा-न्नुटोरप्राप्तिरेवेति चेन्न । अत्र नुट्प्रवर्तकभाष्यप्रामाण्येन तदना-श्रयणात् ननु तर्हि षष्ठीबहुवचनस्यामो ग्रहणमिति ह्रस्वनद्याप इत्यत्र साप्तमिकभाष्योक्तिरेव कथमिति चेत् इत्थम् । आटामिनुटो बाधित-त्वेन तस्यैवामः पर्यवसानात् । नचाटि कृतेऽपि पुनर्नुट् प्रवर्तताम् । सकृद्गतिन्यायस्यात्र लक्ष्यानुरोधेनाश्रयणात् । नन्वाणनद्या इति सूत्रेऽट इत्येवास्तु आटश्चेत्यत्रापि न माङ्ययोगे इति सूत्रभाष्येऽ-टश्चेत्येवं सूत्रितमाडजादीनामित्यपि सूत्रमनादेयमदैव सिद्धत्वादि-त्यपरमनुकूलम् । न चाटिकृते अतोऽगुण इतिपररूपापत्तिः विधा-नसामर्थ्यादिति चेन्न । अटश्चेति न्यासे दोषाभावेऽप्यत्र त्वट्क-रणेऽटश्चेति वृद्धचनापत्तेः । अस्वपोहसन्नित्यत्र वृद्धिनिवारणाय तत्र उपसर्गादतीत्यतो धातावित्यपकर्षादिति स्पष्टं न माङ्ययोग इत्यत्र पष्ठे भाष्ये । नच वृद्धिरेचीति वृद्धाविष्ट-सिद्धिः । बहुश्रेयसी अ ए इत्यास्थिते पररूपापत्तेः ।

त्वदुक्तरूपस्यैवासंगतेः । यदागमा इति लभ्यस्यार्थस्य स्थानित्वा-
भावो येन विधिरिति बोधिततदन्तस्य च निर्दिश्यमानपरिभाषया
क्रियते तेन उदस्स्थादित्यत्र पूर्वसवर्णो न सुपद इत्यादौ पाठ
इत्यस्य पदादेश इति सिद्धान्तात् । किञ्चात्र तु कियदागमा
इत्यस्य कुतो न प्रवृत्तिः प्रणिदापयतीत्यादौ दापेः कथं घुत्वमित्या-
शंक्य यदागमा इत्यनेन भविष्यतीति दाधेति सूत्रे भाष्योक्तेऽपि
तुल्यत्वात् । प्रणिदारयतीत्यत्र रेफोदाग्रहणेन न गृह्यते
आकारस्य तदागमित्वेऽपि दा इत्यस्य तत्त्वाभावादिति स्पष्टमाकरे ।
अवयववयवः समुदायावयवोऽपीति त्वपसिद्धान्तः तत्साध्यार्थस्या-
न्यथैवोपपत्तेरिति दिक् । यद्यपि निजा त्रयाणामिति निर्देशेन
त्रयादेशस्य सान्तत्वाभाववदुच्चारणार्थत्वशंकाभावोऽपि शक्यते
वक्तुन्तथापि लाववाभावात् त्रेयड् न कृत इति नच्चम् । द्विपर्य-
न्ताना किमिति । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्य
बाधात्किमः कादेशविधानाच्च न दोष इति प्रश्नः । भावानिति भवत्सु
इति स्थिते तकारस्यात्वे अतो गुणे इति पररूपे उगिदचामिति
नुमि सर्वनामस्थान इति दीर्घे सुलोपे नलोपे च भवा इति स्यादिति
भावः । उत्तरे दत्तेऽपि दाढ्याय पुनराह भवन्ताविति । पूर्ववदत्वे
पररूपे नुमि दीर्घे च भवानाविति स्यादिति भावः । नद्ये
शामाणामित्यवकाशयोराद्नुटोर्युगपद्बहुश्रेयस्यामित्यत्र प्राप्तौ
विप्रतिषेधस्य प्रवृत्तेराह । इह परत्वादिति । ननु तावदाडामोः
प्राप्तावनवकाशत्वादाहं बाधित्वाम्भवति । न चागमादे-
शयोर्बाध्यबाधरुभावो न दृष्टचरः । दीर्घोऽङ्गित इत्यत्रापवादी

नुग्दीर्घत्वस्येति भाष्योक्तेर्दृष्टत्वात् । एवञ्च बाधितत्वे न पुनरप्रवृत्तेराटः कथं नुटा विप्रतिषेधविचार इति चेन्मैवम् । अपवादेन विनिर्मुक्ते पुनरुत्सर्गः प्रवर्तत इत्यदोषात् तौ सदित्यादिनिर्देशात् अत एव च गण इति सूत्रेणेत्यत्रापवाद-त्वाद्धलादिशेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति गुणोऽयङ्लुको-रित्यत्रोक्तं भाष्ये । नन्वेवमपि शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनित्ययोराडामोः परत्वादामिति पादः पदित्यत्र भाष्योक्तं विरुध्येतेति चेन्न । तस्यैकदेशित्वोक्तेः परत्वादुत्कृष्टत्वादपवाद-त्वादित्यर्थेनादोषाच्च । आटा नुडिति । ननु डेरामो लाक्षाणिकत्वा-न्नुटोरप्राप्तिरेवेति चेन्न । अत्र नुट्प्रवर्तकभाष्यप्रामाण्येन तदना-श्रयणात् ननु तर्हि षष्ठीबहुवचनस्यामो ग्रहणमिति ह्रस्वनद्याप इत्यत्र साप्तमिकभाष्योक्तिरेव कथमिति चेत् इत्थम् । आटामिनुटो बाधित-त्वेन तस्यैवामः पर्यवसानात् । नचाटि कृतेऽपि पुनर्नुट् प्रवर्तताम् । सकृद्गतिन्यायस्यात्र लक्ष्यानुरोधेनाश्रयणात् । नन्वाणनद्या इति सूत्रेऽट इत्येवास्तु आटश्चेत्यत्रापि न माङ्योगे इति सूत्रभाष्येऽ-टश्चेत्येवं सूत्रितमाडजादीनामित्यपि सूत्रमनादेयमदैव सिद्धत्वादि-त्यपरमनुकूलम् । न चाटिकृते अतोऽगुण इति पररूपापत्तिः विधा-नसामर्थ्यादिति चेन्न । अटश्चेति न्यासे दोषाभावेऽप्यत्र त्वट्क-रणेऽटश्चेति वृद्धचनापत्तेः । अस्वपोहसन्नित्यत्र वृद्धिनिवारणाय तत्र उपसर्गादतीत्यतो धातावित्यपकर्षादिति स्पष्टं न माङ्योग इत्यत्र षष्ठे भाष्ये । नच वृद्धिरेवीति वृद्धाविष्ट-सिद्धिः । बहुश्रेयसी अ ए इत्यास्थिते पररूपापत्तेः ।

नच विधानसामर्थ्यम् बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुटो निवारणेन
 चारितार्थ्यात् । ननु ह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरं डेनेति सूत्रयित्वामी-
 त्यनुवर्त्य डेरामो नुड् नेत्यर्थान्न दोष इति चेन्न । वचनारंभे गौर-
 वादनाकराच्च । एतेन श्रियै श्रिया इत्यादौ सावेकाचस्त्वृतीयादि-
 विभक्तिरित्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वं माभूदागमानुदात्तत्वं यथा स्यादि-
 त्यङ्गविधानस्य चरितार्थत्वात्पररूपं स्यादेवेति मन्दोक्तमपास्तम् ।
 अटि सत्यप्येकादेशेन विभक्तेरेवोदात्तत्वस्य जायमानत्वादङ्मावप-
 क्षेण तुल्यत्वात् । किञ्च यथान्यासेऽप्याटोऽनुदात्तत्वेन फलम् । आग-
 मा अविद्यमानवद्भवन्तीत्यविद्यमानवत्त्वेन सावेकाच इति कृते एकादेशे
 नोदात्तत्वस्यैव श्रुतेः । अनेकाचशब्दे सुप्तेनाद्युदात्तश्चेति बाधित्वा
 विभक्तेरेवानुदात्तत्वश्रुतेश्च । अत एवागमा अनुदात्ता भवन्तीत्युक्ताः
 के पुनरागमा अनुदात्ता इति प्रश्नो आङनुदात्तोक्तो भगवता नच
 व्याख्यातृभिरुपात्तः स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेत्यत्र तृतीये भाष्ये इति
 दिक् । तस्मादनेकैकैशकल्पनागौरवापेक्षया यथान्यासमेव युक्तमि-
 त्यलमियता । यदि गतिकारकपूर्वस्य यणित्युच्येत तदा कुमार्या-
 वित्यादावव्याप्तिरतो भाष्ये गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमघटितं
 पठितं तेन गतिकारकपूर्वमिन्नस्य न यणिति फलति तद्विन्नं च
 तत्सदृशं पूर्वपदमेवेत्युक्तेर्नाव्याप्तिः । यत् किञ्चित्पूर्वस्य चेत्तदाग-
 तिकारकपूर्वस्यैवेतरत्र तु नियमानन्तर्गतत्वाद्व्यवत्येवेति फलितार्था-
 त्ताह । गतीति । कारकाणि कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधि-
 करणरूपाणि षट् । क्रियाजनकत्वं च कारकत्वं, विभक्तिर्द्विधा
 कारकविभक्तिरूपपदविभक्तिश्चेति । आद्या क्रियायोग एव ।

अन्त्या तदभावेऽपि । तथा च प्रथमान्तस्य क्रियानपेक्षत्वाच्च
कारकत्वमित्यभिमानेनाह । शुद्धधियावित्यादि । शुद्धा धीर्यवोः
परमा धीर्ययोरिति विग्रहः । शुद्धं ध्यायतीत्यर्थे तु यणेवेति भावः ।
वस्तुगत्याऽस्तिर्भवतिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्योक्तेरस्ति-
क्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात्प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वमायाति,
प्रकृते त्वयं परिहारः । यद्यपि सत्त्वभूतार्थकधीशब्दस्य विशेषण-
त्वाच्छुद्धस्यासत्त्वभूतक्रियाविरहाच्चेह कारकत्वं नास्ति तथापि
प्रतीयमानामस्तिक्रियामपेक्ष्य तत्त्वमस्त्येवेतरथासुवेव न स्वात्
अत एव दध्योदनादावुपसेचनक्रियामन्तर्भूतामूरीकृत्य कृतः समासः
कैयटादिभिः । अत्र यण् तु न शङ्कनीयः । दुर्धिय इत्यादाविव
प्रत्यासत्त्यायां क्रियामाश्रित्य सुबुत्पत्तिस्तां प्रत्येवकारकत्वमिति
विवेचनादिति । एवञ्च सत्त्वभूतार्थकधीशब्दविशेषणत्वाच्छुद्धस्य
कथमपि न कारकत्वमिति भट्टोक्तेरभिमान एवेति सर्वसंवादचि-
न्तामणौ विस्तरेण निरूपितमस्माभिः । दुर्ध्यायति, दुष्टा धीर्ध्यानं
येषां, वृश्चिकाद्दीर्घेयमिति विग्रहमभिप्रेयन्पर्यनुयंक्ते । कथं
तर्हीति । दुःस्थितेति प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-
लोपश्चेति वार्त्तिकेन स्थितपदादेर्लोपः । दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य
स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । नन्वेवंरीत्या प्रध्यमित्यादौ
भाष्योक्ते यणनापत्तिर्भवम् । प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्त-
धात्वर्थे विशेषणमित्याशयात् । यत्क्रियेति । या चासौ क्रिया चेति
विग्रहः । तं प्रतीति । तद्वाचकं धातुं प्रतीत्यर्थः । इदं तत्र तत्र
स्पष्टं भाष्ये इत्युक्तं प्राक् । किं च भाष्यकृतापादानविषये तत्तद्वा-

तूना स्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकानिवृत्तिलक्षणया ध्रुवमपाय इति सूत्रेणैव सिद्धिमासाद्य मीत्रार्थानामित्यादीनि प्रत्याख्यातानीत्याशयेनाह । बुद्धिकृतमिति । विवक्षितमिति । विवक्षात एव कारकविभक्तयो भवन्तीति भाष्यसिद्धतादिति भावः । ततश्च संबंधसामान्ये पष्ठ्यैव समास इति नात्र कारकपूर्वकत्वमित्याशयः । उपायस्योपायान्तरादूपकत्वेनाह । वृश्चिकसंवाधिनीति । सा चासौ भीश्चेति विग्रहे पूर्वपदातर्गतस्योत्तरपदस्य आकपार्थिवादत्वालोपप्रवृत्तेराह । उत्तरोति । अलोपयलोपाविति । अतो लोपो लोपो व्योर्वलीति सूत्राभ्यामित्यर्थः । नच यलोपेऽलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । यलोपे तन्निषेधात् । नच पूर्वे षेरपृक्त इति क्बिलोपे ल्परत्वाभावात्कथं यलोपः । षेरपृक्तलोपात्पूर्वं बलिलोप इष्यते इत्युक्तेः । स्थानिवच्चादिति । एवं सति एरनेकाच इति यणादेशे यलोप सख इति स्यादिति भावः । ननु अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वान्न पदान्तेति निषेध इति चेन्मैवम् । नः क्ये इति सामान्यापेक्षनियमेनास्यापवादत्वात् । परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति वक्ष्यते । न चान्तरंगे यणि कर्तव्ये विवपेक्षत्वेन बहिरंगस्य क्यच्संबन्धियलोपस्यासिद्धत्वम् । परिभाषाया अनित्यत्वात् । तत्र मूलं वक्ष्यते अत आह । द्याविति । ह्युप्तमित्यत्र भावे क्तो लोप इत्यर्थः ॥ गोमन्तमिच्छति ततः क्विपि गोमानिति भाष्योक्तेरिदमपि क्वचित्स्वीकर्तव्यमिति भावः । सार्वत्रिकं तु कौविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवेति दिक् । एकदेशेति । नच दीर्घस्य कथं विकृतत्वम्, स्वरूपमंगस्यैव विभारपदार्थ-

त्वादिति भावः । अनाडिति । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्याय-
स्यात्र न विषयता गौणमुख्यन्यायवत्पदकार्यविषय-
त्वादित्याहुः । ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृजन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घ-
सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमत आह । नियमार्थमिति । उणादि-
व्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां दीर्घश्चेन्नप्त्रादीनामेव नान्येषाम्,
भवन्ति हि नप्त्रादय औणादिका इति दीर्घभाजनो भवन्ति चेतरे
पितृभ्रात्रादय औणादिका इति न दीर्घभाजः । धातृकर्तृयन्त्रा-
दयश्च नोणादिव्युत्पन्ना इति नियमानन्तर्गतत्वाद्दीर्घभाज एवेति
भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे तु न आदिग्रहणं विध्यर्थमिति स्पष्टमेव ।
पितृभ्रात्रादीनामप्यत्रपक्षेऽप्युन्निति सूत्रे पाठाभावादेव न दीर्घशं-
कालेश इति दिक् । तृतीये भाष्ये तु ण्वुल्त्वचाविति सूत्रे कि ।
मर्थ्य चकारः । अप्ठुन्तृच इति विशेषणार्थः । तृ इत्युच्यमाने
मातरौपितरावित्यादावपि प्राप्नोति । नप्त्रग्रहणं नियमार्थं भवि-
ष्यति योनिसंबन्धवाचिनां चेदस्यैव नान्येषां योनिसंबन्धवाचिना-
मिति तृचश्चकारो व्यर्थ इति । एवंश्च पित्रादयोऽपि निरनुबन्धक-
तृप्रत्ययान्ता एवेति लभ्यते । तृन्निति सूत्रे नेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृणां
तृन्नंतत्वस्य प्रज्ञास्तृशब्दस्यापि तृन्नंतत्वस्य भाष्यवार्तिकयोरुक्त-
त्वेन तेषां ग्रहणम् दृष्टार्थं प्रपञ्चार्थमेव वा तथा च यथान्यासे
नियमफलं चिन्तनीयमिति प्राहुः । यद्यपि तृन्प्रत्ययान्तस्य
क्रोष्टृनित्यादि सिद्ध्यति तथापि शृगालवाचिनोस्तुन् तृजन्तयोः
क्रोष्टृक्रोष्टृशब्दयोरुभयोरप्यविशेषणप्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां
च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयमन्यत्र तृन्नंतमेवेति नियमार्था

वृजवत् क्रोष्टुः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीति त्रिसूत्री
 आरभ्यते ततश्च पक्षे प्रसक्तदोषं प्रतिपादयितुमाह परत्वादिति ।
 नच कृताकृतप्रसंगित्वेन नुटो नित्यत्वात्परस्मादपि नित्यस्य प्रव-
 लवत्त्वाद्दण्डव तावत्स्यादिति वाच्यम् सति वृज्वद्भावे सान्निपातं परि-
 भाषया नुटोऽप्रसक्त्या नित्यत्वालाभात् नुमाचिरेति वारीणामित्या-
 दाविकोचीति नुमि सति नामीति दीर्घो न स्यादिति सफलम् । तिसृ-
 णामित्यत्राचिरक्रान्त इति रादेशे रूपासंगतिः प्रकृतेऽपि रूपासंगति-
 रेव । नचाचिरक्रान्त इति अपवादसूत्रं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन
 स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि बाधकम् अत एव गुणदीर्घात्वानाम-
 पवाद इति वक्ष्यतीति वृज्वत्सूत्रे स्पष्टं भाष्ये । एवं चाविशेषादनेन
 बाधिष्यत नुडित्युत्सर्गापवादयोरसमवलत्वात्कथमिह विप्रतिषेध-
 संगतिरिति वाच्यम् । वृज्वत्सूत्रे न तिस्रिति ज्ञापकेन नुड न तु
 विप्रतिषेधनेति भाष्योक्तेः । दीर्घऋकागतस्य लृकारांतस्य च
 प्रायः प्रयोगाभावादानुकरणशब्दं निरूपयति कृ तृ इत्यादिना ।
 प्रकृतिर्वादिति । अनुकरणस्य शब्दमात्राच्चारणतात्पर्यविषयत्वेना-
 नुकार्यशब्दस्वरूपमात्रबाधकं तत्त्वं प्रकृतिरनुकार्य तेन तुल्यं
 वर्तनं इति तदर्थः । अनुकार्य चानुकरणाद्विन्नमन्वेति मर्तो इत्यत्र
 स्पष्टं भाष्ये । अयं चातिदेशो यत्तेदेतभ्य इत्यत्रानुकरणेत्यदाद्य-
 त्वकर्णनं ज्ञाप्यते, एकशेषाकर्णणेन शिष्य इत्यादी धात्वनुकरणे
 विभक्तिकरणेन चास्य वैकल्पिकत्वमपि ज्ञाप्यत इत्याह वैकल्पि-
 केति । अनुकरणस्यानुकार्यशब्दरूपमर्थ इत्यर्थवत्वान्प्रातिपादिकत्वं
 ततः मुबुत्पत्तिः । न चैवं भूमत्तायामित्यादावापि स्यात् अत एव

निर्देशादनुकरणादिभक्त्यभावोऽपि कश्चित्, गवित्ययमाहेत्यत्र
 वांतस्यैवानुकरणमनुकार्यशब्दभङ्गाभियावलोपश्च न झलां जसित्यादौ
 जस्त्वाभाववादित्यापि प्राहुः । इत्व इति । ऋत इच्छातोरित्यनेनेति-
 भावः । न च धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये भवतीति न्यायात्कथ-
 मत्रेत्वम् । किरश्च पंचभ्य इत्येतत्सूत्रनिर्देशादेव तदप्रवृत्तेः ।
 कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । ननु ईना श्रिया सह वर्नते इति विग्रहे
 तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य
 सभावे आहुणे कृते से इत्यादि सिद्धौ तत्रैकादेशस्य पूर्वान्तव-
 द्भावेनाव्ययत्वात्सुलुगिति चेन्न । लिंगाद्यन्वयार्थप्रतिपादिकत्वा-
 दव्ययमिति महासंज्ञाया अन्वर्थत्वेनास्याव्ययत्वाभावात् । न च
 सादेशात्पूर्वमन्तरंगत्वादाहुणे ततः सहेत्यस्य सादेशोऽदन्त एव
 नत्वेकारान्त इति वाच्यम् । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिविप्रति-
 षेधे न पूर्वपदानिमित्तककार्योत्तरमेकादेश इति सामान्येन ज्ञापनात् ।
 ननु स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमिति तदर्थः ।
 ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति । तत्रायचीति च चिह्नत्वा प्रसज्यप्रति-
 षेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये चेत्सुबंतं तदपि
 पदं नेत्युक्तं भाष्ये तथा च सावपि पदत्वसत्त्वात्से इत्यादिशब्द-
 स्वीकारे नान्तः पादमित्यत्र न चैडः । पदान्तात्परो रुरस्तीति भाष्यो-
 क्तिर्व्याह्वयेतेति चेन्न । योगविभागसिद्धस्य सौपदत्वस्य काचित्क-
 त्वेनादोपात् । न च स य इत्यादावन्तर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वादेडः
 पदांतादतीति पूर्वरूपेण भाव्यमिति वाच्यम् । उक्तीत्या पदत्वा-
 भावात् । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च । नन्वातोम्

शसोरित्यत्राम् शसोस्तद्धितयोरपि संभवात्सुबन्तर्गतयोरेवेति कथं
 विशेषावगतिरित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिशशस्सुवेव संभवाति न
 तु तद्धित इति निश्चित्याह । साहचर्यादिति । न च गामित्यत्र
 परत्वादचोऽणितीति वृद्धिः, अनवकाशत्वादात्वस्यापवादत्वेन
 वृद्धेर्वाधकत्वात्तदाह । ओतो णिदिति सूत्रे तपरकरणाद्गकारो न
 विवाक्षित इत्याशयः । तेनौकारान्ताभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वा-
 भावाच्च चित्रगुरित्यादौ न दोषः । अन्यथांगाधिकारं तदन्तवि-
 धिलाभात्स्थानिवत्त्वेन गोन्तत्वात् स्यादेव दोषः । नन्वोत इति-
 पंचम्यंतत्वात्परत्वलाभेन हे भानो इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन संबु-
 द्धिपरत्वात् णिद्वद्भावे वृद्धिप्रसंग इत्यत आह । विहितामिति ।
 यदि वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिमाणा प्रवर्तते इति मन्यते
 तदा विहितविशेषणमिति नारब्धव्यम् । किंच गोतो णिदित्यत्र
 तपरकरणं प्रत्याख्याय चित्रगुरित्यादौ गोपूर्वत्वाणिच्चात्वस्वरेषु
 स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यनेनातिप्रसंगं समाधाय हे चित्रगो इत्यादौ
 लाक्षणिकत्वान्न दोष इति तत्रैव स्पष्टं भाष्ये, योः सर्वनामस्थाने
 णिच्चं वक्तव्यमित्यौतोम् शसोरित्यत्रोक्तं भाष्ये, पूर्वोत्तरमतयो-
 रुभयोरपि भाष्यवार्तिकस्थयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे विभावनीये इत्याहुः ।

इति अजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अथाजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

ननु रमततेः पचाद्याचि टाऽप्येकादेशस्य पूर्वोतत्वेन प्राति-
 षदिकत्वात्सुपि सम्बोधने हल्ङ्यादिलोपेऽपि संबुद्धौ चेति विप-

यसप्तमीत्वात्प्रत्ययलक्षणेन वा संबुद्धिगुणे सिद्धमिष्टमित्येङ्ग्रहणं
तत्र विफलमित्याशङ्क्याह । एङ्हस्वादेति । संबुद्धौ प्रतिपदो-
क्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकया हल्ङ्यादिलोपात्प्रथममेत्वे सत्यनेनैव
लोपसिद्धिरिति भावः । अत एव सन्निपातपरिभाषा न
प्रवर्तते । ननु रमाभिरित्यादौ एकादेशस्य पूर्व-
न्तवत्त्वेन ग्रहणादतो भिम् ऐम् स्यात् अत एवाव-
न्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावमाशङ्क्यैकादेश-
स्येत्यादि समनन्तरं वक्ष्यति । न च तपरत्वसामर्थ्यान्नैत् ।
अकृतैकादेशो विश्वपाभिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्न । वर्णमा-
त्रवृत्तिधर्मस्य तेनातिदेशामावात् । अत एव पत्वे तुकि च एका-
देशो सिद्ध इत्यर्थकस्य पत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्य चारिता-
र्थम् । अन्यथाधीत्येत्यादावनेनादिवद्भावे सति ह्रस्वस्य पितीति
ह्रस्वप्रयुक्ततुकोरसिद्धौ तद्व्यर्थमेव स्यात् । नन्वस्त्वेवं वक्ष्यमाणे
सर्वासामित्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन सर्वनामत्वेऽप्यावन्तत्वं कथम् । नच
परादिवद्भावेन लभ्यं तत् उभयत आश्रयणेनान्तादि वदिति चेन्न ।
उभयत इत्यस्य भाष्यैकादेशिनोक्तेः । यद्वा लिंगविशिष्टपरिभा-
षयावन्तस्य सर्वनामत्वमावन्तत्वं तु परादिवद्भावेनोति मूलोक्तं
तु न युक्तमिति ग्राह्यः । सर्वस्यामित्यादौ स्याद्विधेरावन्तसर्व-
नाम्नारपेक्षितत्वेनास्मत्त्वदुक्तिरेव, मूलस्य तु मुद्धिः सर्वनामत्व-
स्यापेक्षितत्वेन पूर्वान्तवद्भावस्यैवोपयोगान् प्रवृत्तर्नायुक्ताति वस्तु-
गतिः । केचिदिति । निर्जरगिनेत्यादिपरिकर्तार इत्यर्थः । त-
न्निर्मूलमिति । प्रवृत्त सन्निपातपरिभाषाप्रवर्तकपरभाष्यादिवि-

रोधेन त्वोत्प्रेक्षितमूलस्याप्रमाणत्वादि ते भावः । नवीनानुरोधेन
 विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसित्यत्रापि पक्षे दोषमुद्गावयाति ।
 यद्यपीति । ननु जरसादेशः नुद्शीभावयोरपेक्षया परत्वादास्तां
 जरस् एत्वयाडामा तु जरसपेक्षया परत्वात्ते एव जरसं बाधि-
 त्वा संपद्येरन् मैवम् । एत्वे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन जरसा-
 देशप्रसक्त्या नित्यत्वेन जरस एव प्रवृत्तेः न चैत्वमपि नित्यम् ।
 जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेन तप्पसक्तेरिति शङ्क्यम् । प्रश्ने-
 पस्य वक्तव्यत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । याटमपि बाधते जरसं
 त्वंतरंगत्वात् । आकाररूपापः परस्य डितः सुपो विहितस्य
 याटो बह्वपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् । आमपि बाधते जरसनित्य-
 त्वात् । न चाकाररूपावन्तात्परस्यामि कृते संनिपातपरिभाषया
 जरसोऽप्रवृत्तौ न तस्य नित्यता तस्याः परिभाषाया अनाश्रय-
 णादिति सर्वथा प्रथमं जरसादेशमेवेति भाव इत्याहुः । उक्ती-
 तिमन्यत्राप्यतिदेशाति । एवं न सिति । अल्विधित्वं व्याचष्टे ।
 आकाररूपस्यैवेति । स्थानिन आप आकारमात्राश्रयणे तथात्व-
 मिति भावः । अन्ये त्वाहुः । एत्वशीनुद्गयाडामां नित्यत्वात्प्रथम-
 मेतेषु कृतेषु कचिदजादित्वाभावात्कचित्संनिपातपरिभाषया जरसो-
 ऽनापत्तिरेव । यत्तु याटो बहिरङ्गत्वमामो नित्यत्वं चोक्तं तत्तु बहि-
 रंगपदस्य शब्दमर्यादया बह्वपेक्षत्वालाभाद्वाप्यानुक्तत्वाच्च जरसा-
 देशविषये विशिष्य संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयतो
 भाष्यकृतो विरोधादुपेक्ष्यम् । पूर्वप्रतिपेधेन जरसादेशाद्विभक्त्यादेश
 एवेष्टो भाष्य इत्युक्तमेव । तस्मात्पूर्वोक्तपञ्चविधिषु कृतेषु ततो नुड-

यादोरजादित्वाभावादितरत्र संनिपातपरिभाषया जरसोऽप्राप्तौ सर्व-
 दोषोद्धाराज्जरानासिकादिशब्दे आकारप्रश्लेषस्य न फलं नापि मान-
 मिति । अत एवानुपपत्तेरन्यशब्दे फलं दर्शयितुमुक्तरीतिमाह एव-
 मिति । प्रत्याख्येयमिति । दीर्घग्रहणं हि अतिखट्वो निष्कौशां-
 विरित्यादौ स्थानिवद्भावेन ङ्याप्तवमाश्रित्य लोपप्राप्तेर्वारणार्थम् ।
 प्रश्लेषे तु ङ्यापोः स्थानिनोराकारेकारमात्राश्रयणेऽल्विधित्वात्स्था-
 निवत्त्वाप्रवृत्तेर्लोपाप्राप्तौ व्यर्थत्वात्तस्येति भावः । याडाप इत्यादौ
 प्रश्लेषफलं दर्शयितुं चोदयति न चेति । स्वाश्रयमिति । स्वः श्रूय-
 माण आकारः स आश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् धर्मधर्मिणोरेकाधिक-
 रणत्वात्तदाहाकारत्वमिति । यत्तु यजादिसुब्रनिमित्तकमित्यर्थ
 इति तत्त्वाकारस्य तथात्वेऽप्याकारत्वस्य तदभावादुपेक्ष्यम्, यद्वा
 यथा घटोऽस्तीत्युक्ते घटत्वस्य पृथक् सत्त्वोल्लेखाभावात्समानियत-
 त्वेन धर्मधर्मिणोः तथेहाप्यास्तामित्यन्यत्र विस्तरः । स्थानिव-
 द्भावेनाप्तवमिति । न च ङ्याप्स्थानिकोऽदीर्घ आदेशो न स्थानि-
 वदित्यर्थकेन ङ्याव्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानि वदिति
 वार्तिकेन ह्रस्वे आप्तवस्य विच्छेदात्कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वे-
 नाप्तवलाभ इति वाच्यम् । याडाप इत्यादिषु प्रश्लेषमाश्रित्य
 स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यातृभाष्यमते शंकाऽसत्त्वेनादोषात् । इदं
 च भाष्य एव स्पष्टं याडाप इति सूत्रे, तद्यथातिखट्वायेत्यत्र
 स्थानिवत्त्वाद्याद् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो क्तव्यो न वक्तव्यः
 ङ्याव्ग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । याद् स्यादिति ।
 न चाकारस्य लाक्षणिकत्वान्न स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तावतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरेत आह
 आवन्तं यदंगमिति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्त-
 दन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषयातिखड्वेति यदंगं न तदावन्तं
 यच्चावन्तं खड्वेति न तदङ्गमिति न याडागमप्रसक्तिरिति भावः ।
 ननूक्तपरिभाषयावन्तग्रहणेऽङ्गं प्रत्यावन्तस्य विशेषणादावन्तान्तं
 यदङ्गमित्यर्थादीतखड्वयेत्यादावावन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाद्याद्
 स्यादेव, न चाङ्गेनैवावन्तं विशिष्याङ्गसंज्ञकं यदावन्तं तस्माद्या-
 डित्यर्थान्न.दोष इति वाच्यम् । अङ्गस्य विशेषणत्वे दृढतरमाना-
 भावात् पदाङ्गाधिकारे इति वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एव
 लाभाच्च । खड्वाया अङ्गेऽर्द्धखड्वायामित्यादावुक्तार्थे सति याडना
 पत्तेश्चेति दिक् । किं च श्रुतमाकारं स्मृतमनुबधं चादायाप्तवानुसं-
 धानात्स्यादेव याडिति चेन्न भाष्येऽस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्न
 याडित्युक्तेः । न चैवं सति खड्वाय इत्यत्र याडनापात्तिः । सूत्रं तु
 निशायै इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य लक्ष-
 णप्रवृत्तिमन्तरेणासंभवस्तस्यैव लक्षाणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वेन
 प्रचकादेशात् प्रागपि आत्वसत्त्वेन तद्रूपत्वात्परिभाषाया
 अप्रवृत्तेः । ननु लाक्षणिकत्वादाकारस्येति कथमत्र समाधानम् ।
 वर्णग्रहणे उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः, अन्यथा हरये इत्यत्रैकाग्रस्य
 लाक्षणिकत्वादेचोयवायेति न स्यादिति चेन्न । अनदः
 अदः अमवत् अदो भवादित्यत्र प्राप्तमोदिति सूत्रेण
 प्रगृह्यसंज्ञा निवारयितुं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं
 न भाष्ययतीति भाष्योक्तेस्तत्रापि परिभाषायाः प्रवृत्तेः अत्रैव

लाक्षणिकत्वाच्च यादिति भाष्योक्तेश्च, अतिप्रसङ्गस्तूक्तस्यानि-
त्यत्वाद्धारणीय इत्यधिकं नागेशीये । अंगस्येत्यधिकारेण लाभे
साक्षाच्छ्रुतत्वात्स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणं न त्वङ्गस्येत्यभि-
प्रेत्याह । स्त्रियामिति । तेन स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्तमानयोरित्यर्थः
संपद्यते । तेनेहेति । त्रिशब्दस्य पुन्रपुंसकवृत्तित्वेऽपि समुदायस्य
स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे त्वादेशः स्यादिति भावः । प्रियतिस्येति ।
अंगविशेषणत्वे त्वत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । प्रिया जस् त्रि
जस् इति स्थिते अंतरंगानपीति न्यायेन सुबलुकि पुनः सुपि
तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः नद्यृत-
श्रेति कप् तु न समासार्थालौकिकवाक्ये ऋदंतोत्तरपदत्वाभा-
वात् । ऋदुशनेत्यनङ् । अनित्यत्वादिति । इकोऽचीत्यजग्रहण-
मिह ज्ञापकम् । तद्यथा । भ्यामादौ नुमि सति न लोपः प्रातिप-
दिकान्तेति लोप एव । न च नङि संबुद्धयोरिति निषेधात्संबुद्धौ
नलोपो न भवतीति तत्रानिष्टवारणायाचीत्यावश्यकम् । संबुद्धिश्च
लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वान्या प्रत्ययलक्षणञ्च न
लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्यजग्रहणं व्यर्थं सत्
ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्याकरे स्फुटम् । ननु कथं ज्ञापकत्वं वृद्ध्या-
त्ववृज्ज्वावगुणेभ्यो नुमपूर्वविप्रतिषेधेनेति वचनात्प्रथमं नुमि अति-
राभ्यामित्यादौ नलोपे सत्यपि तस्यासिद्धत्वेन नुमा व्यवधानात्
रायो हलीत्यात्वं न स्यात् पदाङ्गाधिकारात्नुमाङ्गस्य व्यवधानाभा-
वेऽपि नुम एवात्वे पूर्वस्य याणि रूपासंगतेवेति चेन्न । तत्र हि
वृद्धिशब्देन विहितवृद्धेरेव ग्रहणादत्रात्वस्य तथात्वाभावात् । ननु

शुचीनामित्यादौ नुदि. नुमि च सतीनहन्ति न नियमादोर्ध्वं न
 स्यादिति चेन्न । नुमचिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमं वाधित्वा नुदि
 सकृद्गतिन्यायेन नुमोऽप्रवृत्तेः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयात्र
 नियमाप्रवृत्तेश्च । न च पञ्चत्रयभ्य इत्यादौ नुमि सतीगन्तोच्चरप-
 दद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति वाच्यम् । समुदा-
 यस्य भक्तत्वेनावयवस्येगंतत्वाविधातात् अनिमित्तकत्वे नान्तरंग-
 त्वात्प्रथमं स्वरस्यैव प्रवृत्तेश्च । बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि पदसंज्ञ-
 कत्वेन शल्युपोत्तमामिति ग्राप्त्या तदभावेऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्त-
 तया न स्वरे विशेषः । न च अस्थिरर्धात्युत्तगर्थमजग्रहणम् ।
 तत्रैव कर्तुमुचितत्वात् । कृतं चात्र तदानित्यत्वे ज्ञापकमिति स्पष्ट-
 भाष्ये । द्वैत्वे सत्याविति । विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं
 टापो निमित्तं भवत्येव । नयासयोरिति निर्देशेन तस्याः परिभा-
 षाया अनित्यत्वज्ञापनात् । न चानिमित्तकत्वेन टापोऽन्तरङ्गत्वात्तत्र
 कर्तव्येऽत्वस्यासिद्धत्वम् । उक्तनिर्देशेनास्या अपि अनित्यत्वज्ञा-
 पनात् । न लोकेनैकमेव ज्ञाप्यामिति राज्ञामाज्ञास्ति किन्तु यावतां
 विना स्वस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्यापि ज्ञापनात् । मरुयाशिश्नीति
 ङीपे यस्येति चेतीकारलोपे सखीशब्देऽपि मखिशब्दोक्तं कार्यमु-
 द्धावयति प्रातिपदिकेति । विभक्त्याविति । विभक्त्याश्रये कार्यं
 क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः । इदं च उद्याप्मा-
 निपदिकादित्यादौ भाष्ये पाठितम् । प्रातिपदिकेतिपरिभाषाया
 अनित्यत्वमाश्रित्य दूषितं च तदिति दिक् । टिति ह्रस्वश्चेत्य-
 ज्ञास्ति वाक्यद्वयम् । एकत्र नृ इति रुयारुयाविनि अघ्नीइति इय-

डुवङ्स्थानाविति वेति चानुवर्त्तते । अपरत्र तु चूडिति स्त्रीवाचकका-
वित्येतन्मात्रार्थकं द्रष्टव्याविति । तत्राद्ये इयडुवङ्स्थानौ स्त्रीश-
ब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणीदृतोर्विशेषणं ह्रस्वोस्तु स्त्रिया-
मिति तथा चातिस्त्रिशब्दे पूर्ववाक्यस्याप्राप्तिरित्याशयेनाह । इति
ह्रस्वश्चेति । ननु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ह्रस्वोर्विशेषणं मास्तु ।
अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां मृदुपटुप्रभृतीनां सर्वलि-
ङ्गानां स्त्रीत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात् । वक्ष्यमाणे कैयटमते नित्यस्त्री-
त्वाभावात् । मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्चेति
अस्तीति ह्रस्वोर्विशेषणं स्यादेव ततश्च स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्वे-
वर्णान्तादित्यर्थेन कथमत्र विकल्पप्राप्तिरित्यत आह । अस्तीति ।
तत्र हेतुमाह । तत्सम्बद्धस्यैवेति । इयडुवङ्स्थानावित्यत्र विशे-
षणीभूतस्यैवास्त्रीत्यस्य इति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तेरित्यर्थः । एकत्र
विशेषणतयान्वितस्यापरत्र ह्रस्वांशे विशेषणतयैवान्वयायोगादिति
भावः । नन्विद्यडुवङ्स्थानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किन्न
स्यादत आह दीर्घस्यत्रयमिति । तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः ।
तदाह । न तु ह्रस्वस्येति । एवश्चेति । स्त्रिशब्दस्यैकदेशविकृत-
न्यायेनेयङ्स्थानत्वेऽपि ह्रस्वान्तप्रयुक्त एव विकल्प इति पुष्कलम् ।
प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकारादीना-
मिति । तेषामयं भावः । आर्घ्यं प्रर्घ्यं इत्यादाववयवस्येयडुवङ्-
स्थानत्वान्नैयडुवङ् स्थानाविति । नदीत्वनिषेधः प्राप्नोति सिद्धं
त्वंग्रहणात् । यथाङ्गस्येयुर्वी भवतस्तस्येदं ग्रहणं न
चैतस्याङ्गस्येयुर्वी भवत इत्युक्तं भाष्ये तत्र न वद्व्रीहिः

कवुत्पत्तेः किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकन्तत् । तत्र कैयटो-
क्तानित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासंगतिः । अतो
यूख्याख्याविति सूत्रे स्त्रीविषयावेव यौ यृ नित्यमिति
भाष्योक्तौ एवकारो भिन्नक्रमः । नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः ।
नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपृकटप्रग्रामण्या-
दीनां क्रियाशब्दतया पुँलिङ्गे मुख्या वृत्तिः । पुंसः खल्वयमु-
चितो धर्मशक्तत्वादयगहितत्वाच्च । अतस्तेषां न पदान्तरं विना
स्त्रीवृत्तित्वम् । ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति । कैयटमत
इति । अस्यायं भावः । ' पृथोक्तं नित्यस्त्रीत्वं त्वसंगतं सूत्रभाष्या-
द्यक्षरमर्गादयोक्तार्थाभावात् भाष्योदाहृते कसपि न नद्युतश्चेत्यत्र
ऋकागसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः ।
धीशब्दस्य चेयद्भूस्थानवृत्तेन प्राग्नदीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वक-
त्वाद्यणापि सुलभः । तस्मात्सूत्रभाष्याद्यक्षरानुगृहीतं लिङ्गान्तरोक्ति
मदुक्तमेव युक्तमिति । अन्ये तु प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तगविशि-
ष्टार्थानभिधायकत्वं तदित्याहुः । ननु नेयदुषट्सूत्रे म्यानशब्दो
भावत्युडन्त इयदुषडो स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिस्तत्र मंबुद्धिवि-
षये तत् स्थितेरभावेन नदीत्वनिषेधाभावात् ह्रस्वप्राप्तावपि
तद्वारणाय तत्स्थितेरुपलक्षणतया व्याख्यानं नेयटादिविषये तत्स-
त्त्वादिति समाधानेऽपि नेयटिति सूत्रमवयवस्यैव नदीत्वनिषेध-
कम् । तदुक्तं भाष्ये । अपरमभ्येयदुषट्स्थानत्वान्नदीत्वनिषेधः
प्राप्नोतीति तथा च मुभूशब्दे ह्रस्वः म्यादेवेत्याशङ्क्याग्रे भाष्ये
मिदं त्वङ्गर्पग्रहणाद्यप्याङ्गम्येयुवी भयतस्तम्येदं ग्रणामित्युक्तम् ।

यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे वाधिकावाधिते यडादिः स्थितिः काचिद्
 दृष्ट्वा तस्य तदवयवस्य निषेध इति फलितार्थो भाष्ये इति
 व्याख्यातारः । एवं नदीत्वनिषेधादम्बार्थनद्योरिति न ह्रस्व
 इत्यभिप्रेत्य शङ्क्यते कथं तर्हीति । हा पितः कासि हे सुभ्रु बह्वेवं
 विललाप सः । विधिना त्वया हापितस्त्याजितं स रामो हेसुभ्रु
 कासीति एवं बहु विललापोति तदर्थः । रावणेन सीतापहरणोत्तरं
 रामविलापपरम् । प्रमाद इति । विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोऽत्र
 प्रमादः स च विरहपोपकत्वात्काव्ये गुणः । तादृशशब्दस्तु
 व्याकरणविरुद्ध एव । केचन सामान्येनपुंसकादिना समादधुरि-
 त्याह । बहव इति । ननु वाभावकरणयोरित्यतो वेत्यनुवर्तते तेन
 प्रातिपदिकान्तेत्यनेन वैकल्पिकणत्वप्राप्तावपि तद्वारणाय रषाभ्यां
 नोण इत्यस्माण्णकारानुवर्तनेन सिद्धाविहत्यणग्रहणं नित्यार्थमाव-
 ङ्ग्यकामित्यत आह आरम्भसामर्थ्यादिति । वैकल्पिकस्यैवात्र
 णत्वस्य समीहितत्वे तु पूर्वैणैव तत्सिद्धवेतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति
 भावः । एवं चान्यथैव नित्यत्वलाभे णकारग्रहो नोपयोगीत्याह
 स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतवाऽदृष्टार्थफलकामित्यर्थः ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

सोरमोति । लुको वाधकत्वादिति भावः । परत्वादिति । अज-
 रासि इति स्थिते प्रथममजन्तलक्षणे नुमि तस्यांगभक्तत्वादङ्गाव्यव-
 धायकत्वेऽप्यवयवस्य जराशब्दस्य व्यवधायकत्वेन निर्दिश्यमानप-

रिभाषयापि जरसो न प्राप्तिः अन्त्यादयः परस्तस्यैवान्तावयवो
 मित्स्यादिति मतेऽप्यवयवावयवः समुदायस्याप्यवयवः इत्यभ्यु-
 पगमेन कथंचिज्जरसादेशे जातेऽपि सान्तमहत् इति दीर्घो न
 स्यादिति भावः । अपवादमिति । अदन्तेऽपि लुकि वचनैवक-
 ल्यादिति भावः । सन्निपातेति । जराशब्दे सर्वथा नित्यप्रवृत्ति-
 कयेति भावः अन्ये त्वाहुः । अजरासीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयो-
 र्विप्रातिषेधेन जरसि शलन्तलक्षणो नुमिति शब्दत्वेन सादृश्यं
 न लुमतेत्यस्यानित्यत्वं चेति प्रभृतिग्रहणस्याप्रकारार्थत्वेऽपि
 माष्यं संगतमित्याभिमन्यमानं प्रत्याह वस्तुत इति । सुस्वेनैव
 सादृश्यं मांसपचन्या इति न लुमतेत्यस्यानित्यत्वेन उपरत्व-
 मिति भावः । न च मांसस्य पाचि युद्धजोरित्यनेनैव मिद्धं
 तस्याप्येतत्सिद्धार्थानुवादकत्वात् । उक्तप्रयोगे मांसीत्यस्याय-
 स्मयादीनि छन्दसीति सूत्रेण भपदसंज्ञयोर्यथा साधुता तथा
 बोधकैर्नात्र भत्वेनत्र साधुत्वाद्भत्वबोधनादित्याशयेनाह संयोगा-
 न्तलोपो नेति । छन्दसीति । शीर्षं उच्छन्दसीति सूत्रादिति भावः ।
 वृत्तावेति । वृत्तिग्रंथे इत्यर्थः । अत्रास्चिर्माष्यकृदनुवर्तनम् ।
 मासश्छन्दसीति । मासस्तकारः स्याद्गाढा प्रत्यये इत्यर्थः । माद्विः
 शराद्विर्दुरोक्तरं तवेत्युदाहरणम् । सामर्थ्यादिति । अनुवर्तनेनैव
 छन्दस्यादेशे सूत्रेणैव सिद्धे तद्व्यर्थत्वादिति भावः । कथं तस्य
 माष्येऽनुवर्तनेऽपि छन्दस्यपि प्रयोगे बाधकाभावादित्यपिश-
 न्दार्थः । सन्निपातेति । एकमात्रावच्छिन्नाकारमाश्रित्य कृतो
 ऽन्योदेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यादिति । तत्र यद्यपि कश्चाप

क्रमणे इति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्य-
 त्वमादेशेऽनुवर्तते तदपि चेलोपेन निवर्तते तर्हि परिभाषाविरोधः
 स्पष्ट एवेति भावः । परे तु व्याप्यत्वजातिरूपयजादिसन्निपातानि-
 मिक्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविधातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरि-
 भाषायाश्च सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः
 सन्निपातः ताद्विधातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमानिमित्तमित्यर्थ
 इत्याहुः । अनित्यत्वाश्रयणेऽत्र न दृढतरं मानमिदं भाष्यकै-
 यटयोः स्पष्टम् । भाषितः पुमान्येन शब्देनेति सूत्रार्थेऽ-
 नादिशब्दे तत्सत्त्वेऽपि पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः स्यात्तस्माद्भाषितः
 पुमान्यास्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे इति बहुव्रीहिः । भाषण-
 क्रियया स्वकरणातयाक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समानानुपूर्वीकः
 समानार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेस्ततोऽर्श आद्यच् तस्मात्फलितम् ।
 प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति । एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं
 यच्छब्दरूपमित्यर्थः । यस्य पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं तत्पुम्ब-
 दिति वर्तुलार्थः । एवं चानादिशब्दस्योभयत्रारोपितादित्वं प्रवृत्ति-
 निमित्तमिति भवति पुम्बत्वम् । न च भवति पीलुशब्दस्य वृक्षे
 वृक्षत्वव्याप्यजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजाति-
 रित्येकजातेरुभयत्वाभावादित्याह प्रवृत्तिनिमित्तेति । अयं भावः ।
 शब्दानां प्रवृत्तौ कारणं चतुर्विधम् । जातिगुणः क्रिया संज्ञा
 चोति । एवं च जात्यवच्छिन्नो जातिशब्दो यथा घटादिः ।
 गुणाद्यवच्छिन्नो यथा शुक्लश्वलो दित्य इति । तदुक्तं च चतुष्टयी
 शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्ये । त्रयीपक्षोऽपि न सन्ति यदृच्छाः

शब्दा इत्यादिना भाष्य एव स्पष्ट इत्यन्यत्र विस्तरः प्ररीणामिति ।
 माधवस्यायं भावः । नुटो निमित्तस्य ह्रस्वस्य संनिपातस्य
 दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सन्निपातपरिभाषाया विषय
 एव नास्ति । रामाणामित्यादौ सुपि चेति दीर्घो नामीत्यनेन
 नित्यत्वाद्धाध्यत इति । अयं त्वाशयः श्रान्नलोप इत्यत्र पाष्ठभाष्य-
 त्रैयदविरोधादुपेक्ष्यः । नामीत्यस्य नित्यत्वमपि निराकृतं रामा-
 णामित्यत्रेत्यरुचिबीजं हृदि निधायाह वस्तुतस्त्विति । प्ररी-
 णामिति । ननु हलीति विषयसतमीत्वात्प्रागेवात्वमिति चेन्न
 आत्वे कृते नुटा प्राप्त्या हलादिविषयत्वाभावात् । नन्वेवमपि कृते
 नामीति दीर्घं सन्निपातपरिभाषाविरोधात्तन्मवादेकदेशविकृतन्या-
 येनात्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । नामि परे सामर्थ्याद्घ्रस्वेकारस्य दीर्घे-
 कारकरणेऽपि विजातीयत्वकरणे तु निमित्तेकारापये नुटीति
 निवृत्त्यापत्तेः विजातीयकरणे सन्निपातपरिभाषाया विरो-
 धापत्तेश्च । अत एव श्रीपायेत्यत्र विजातीयलोपो निवारितः ।
 एतेनान्नात्वं स्यादेवेति मूलोक्तमयुक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ हलन्ताः पुँलिङ्गाः ।

उपदेशे किमिति । धातोरित्यस्यावर्तनेन तु औपदेशिकस्य
 धातोरित्यर्थकेन दामरिहो व्यावृत्तायापि अव्योगिति न संगृह्यता-
 तो दादेरित्यावर्तते । तत्र केनातिरिच्यमानेन दादिपदेनोपदेशकालौ
 लक्ष्यत इत्यमृपदेशलामस्तथापि तस्य किंलमिति प्रश्नः ।

अव्यप्तेरतिव्याप्तेश्च परिहारः फलम् । लक्ष्ये लक्षणागमनमाद्या
 अलक्ष्ये लक्षणगमनमंत्येति समाधत्ते अधोगित्यादि मा भूदित्यं-
 तेन । अटि सत्यप्यौपदेशिकदादित्वाददोषः । संप्रति दादिधातु-
 त्वेऽप्यौपदेशिकधातुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । वस्तुगत्यातिव्याप्ति-
 परिहार एव फलं धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थेनाधोगित्यादेः सिद्धेः ।
 वैयधिकरण्यान्वयस्तु गर्हवित्यादौ भूभावसिद्धये आवश्यकः स्पष्टं
 चेदं भाष्ये । केचित्तु व्यधिकरणषष्ठ्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-
 हारः । धातोरवयवो यो दादिस्तस्य हकारस्य वो भवतीति सूत्रार्थः ।
 अधोगित्यादावडागमेऽदोहिति धातुस्तदवयवो दोहिति तदीयो
 हकारस्तस्य घः । दामलिङिति धातोरवयवो यो दादिर्दामेति न
 तदीयो हकार इति वत्त्वाभाव इत्याहुः । ननु समानाधिकरणत्व-
 मेकधर्मिवोधकत्वमेवेति कारके वक्ष्यते तत्र विशेष्यविशेषणभावमात्रं
 वैयधिकरण्ये तु भेदः संसर्गो विशेष्यविशेषणभावश्चेत्यत एवो-
 च्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वमिति
 प्रवादः । एवं च लाघवात्समानाधिकरणत्वेनैवान्वयोस्त्वित्याशं-
 क्याह एकाच इति । एकाज्विशिष्टस्य धातोरित्यर्थे गर्हवित्य-
 स्यानेकाच्त्वाद्भूभावो न स्यादिति वैयधिकरण्येनैवान्वयो धातो-
 रवयव इत्याहुः । ननु धात्ववयवो धातुरिति व्यपदेशिवद्भावेनैव
 सिद्धावलं वैयधिकरण्यान्वयेन भैवम् । अर्थवतावव्यपदेशिव-
 द्भाव इति भाष्योक्तेः । तर्हि दुहेर्धत्वे धात्ववयवमेका-
 ज्ञपं दुइ ति उघ् इति वा तत्राद्यो न झपन्तोऽन्त्येनवश्
 दुविति तु नावयव इति प्रकृतासिद्धिरत आह । व्यपदेशिवदिति

असहाये व्यपदेशिवद्भावा वक्तव्य इत्याग्रन्तवत्सूत्रे भाष्ये व्यक्तम् । विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारः सोऽस्यास्तीति तेन तुल्यमित्यर्थः । ननु धुगित्यादेः प्रातिपदिकत्वात्कथं धातुकार्यमिति चेन्न । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यादिनिषेधेन कारकं प्रत्यप्रधानभूतत्रियावाचकस्यापि धातुत्वज्ञापनात् । न च धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्ययस्तस्मिन्नित्यर्थकतया कथमत्र धातुकार्यमिति वाच्यम् । अस्य पदान्तानिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् । अत एवाप्रशानिति चरितार्थम् । अन्यथा मो नो धातोरित्यत्रापि परिभाषायाः प्रवृत्तौ नत्वानापत्त्या व्यर्थमेव स्यात् । ननु सुधियावित्यादावियडादिकं न स्यादुक्तपग्भिभाषाप्रवृत्तोरिति चेन्न । इयडादेर्वस्तुतोऽङ्गस्यैवोच्यमानत्वादिति दिक् । ननु सर्वनामस्थाननिमित्तकत्वेन सामान्यत्वादामपेक्षया मुनिमित्तकत्वेन विशेषत्वं नुम इति सामान्यविशेषयोर्विशेषो बलीयानिति न्यायेन नुमाम् बाध्यतामित्याशङ्क्याह न बाध्यते इति । उपजीव्योपजीवकयोर्विशेषाभावेन बाध्यबाधकमात्रो नास्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् । आदित्याधिकारादिति । आच्छीनयोरित्यस्मादनुवर्तनादित्यर्थः । आमुजीव्यः, नुमुपजीवरुः । नन्वादित्यनुवृत्तावपि नित्यमनङ्गुहि विद्यमानो योकारस्तस्मात्कुतो न भवति, मैवं मित्त्वैवैयर्थ्यात् । अमा चेति । नुमपेक्षया सम्पुष्टिनिमित्तकत्वेन विशेषविहितनार्थित्यर्थः । उपजीवकत्वादेवेति भावः । दत्त्वं नेति । विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविश्रुतो नुम भवितुमर्हतीति भावः । नन्वनङ्गास्तरतीत्यत्र नङ्गर्थाति

रुत्वमपि न स्यात् । अत्र भाष्ये समाधानम् । यं विधिं प्रत्यु-
पदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाव्यते, यस्य तु निमित्तमेव नासौ वाध्यते ।
भवतीह दत्तं प्रति नुमविधिर्निरर्थकः रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति ।
ननु हे अनङ्गन्नित्यत्र सम्बुद्धिलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽम आरम्भादमोऽ-
पवादत्वेन तद्विषये संबुद्धिलोपानापत्तिः विषयभेदेऽप्य-
चिरादेशस्य नुडपवादत्वमाशङ्कितं सप्तमे भाष्य इति चेन्न ।
प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासं-
भवादित्याधिकं नागेशीये । ननु इम इत्येवास्तु सूत्रम्, न च
तिमष्टिम इत्यादौ दोषः, त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादी-
नामिमो अः स्यादित्यर्थात् । न च त्यदादित्वाभावः । द्वेः
प्राक् किमः पठितव्यत्वात् । एवं सति किं सर्वनामबहुभ्यः
इत्यत्र किग्रहणमकर्तव्यमित्यपरमनुकूलम् । तत्र हि अब्यादिभ्यः
इति पर्युदासात्किमोऽप्राप्तौ पृथक् पाठः । द्विप्राक्पठितं
तु पर्युदासाप्राप्तौ सर्वनामत्वादेव सिद्धेः । न चेमावित्या-
दावयं स्यात् अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणात् । न चैवमप्यन्त्यस्य
स्यात् नानर्थके इति निषेधात् । त्यदादीनाम इति सिद्धे आरम्भ-
सामर्थ्याच्च । न च कुतिहोरित्याद्यर्थं किम इति अन्यथेमः कुआ-
देश कद्वयं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि उतिहोरिति विन्या-
सात् । न चेहान्त्यस्योकारः स्यात्, नानर्थके इति निषेधादि-
त्याशंक्याह अकच्साहितस्येति । किम इत्यस्याभावेऽकाचि ढेरत्वे
कक इति स्यादिति भावः । सिद्धान्ते तु तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन
गृह्यते इति परिभाषया साकच्कस्य किमृशब्दत्वाद्वृत्तसिद्धिः ।

न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या सुबुत्पत्यनन्तरं परत्वात्कादेशे ततोऽ-
 काचि कक इत्येव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपादिकादित्येवाधि-
 कारात् । सुपः शब्देन निमित्तत्वेनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्य-
 यानपेक्षणेन चाकचोऽन्तरंगत्वाच्च । ननु निर्दिश्यमानस्येति परि-
 भाषया साकच्चस्य कथमादेश इति चेन्न । कादेशविधानसाम-
 थ्यात् आवत्त्याश्रयणेन साकच्चस्यादेश इति कैयटोक्तेश्च ।
 उक्तसामर्थ्यात्किमृशब्दे उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । यत्तु
 सर्वत्राकज्विषये तस्याः अप्रवृत्तिरिति तत्तु न युक्तम् ।
 भिन्धकीत्यत्राकचि कृते निर्दिश्यमानपरिभाषया हेर्धित्वं न प्राप्नोति
 हुञ्जलभ्य इत्यत्र भाष्यविरोधात् । नन्विद ए इति स्थिते स्मभा-
 वात्परत्वादनादेशोऽसकृद्गतिन्यायेन स्मै न स्यादत आह । नित्य-
 त्वादिति । न च स्मैआदेशोऽनादेशः । हलि लोपेन बाधनात् ।
 न च प्रवृत्तियोग्यत्वं नित्यत्वं तच्च बाधितेऽप्यस्तीति चेत् । लक्ष्या-
 नुरोधेन बाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्राश्रयणादिति दिक् ।
 नन्वत्वे हलि लोपेनाभ्यामित्यादेरनुदात्तत्वेनैव सिधावम्विधानं
 व्यर्थमत आह । साकच्चार्थमिति । शित्वात्सर्वादेश
 इति भावः । यद्यपीह शिद्ग्रहणं व्यर्थम् । आकारस्या-
 कारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः । तथाप्यनुदात्तत्वार्थमेवाका-
 रविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शिद्ग्रहणमिति केचित् ।
 अन्ये तु अ अ इति प्रश्नेपेण सर्वादेशसिद्धेस्तद्ग्रहणं न कर्तव्यं
 तत्र समुदायस्यैवार्थरत्नात्तत एव विभक्तौ पूर्वस्यापदान्तत्वादतो
 गुणेन निर्देशमामर्थ्यादादेशप्रवृत्तिराले अ अ इति समुदाय प्र-

तत इत्याहुः, रपष्टं चेदं भाष्ये । अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वस्माद्धि-
धाविति । पञ्चमीसमासोऽप्यस्तीत्याशयेन शङ्कते । न चेति । पूर्व-
त्रोति । अत्र बीजं शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् । वहिरङ्गे इति ।
असिद्धं वहिरङ्गमिति परिभाषयेत्यर्थः । अल्लोपो न इत्यस्य भसं-
ज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वम् । स्तोः श्रुनेत्यस्य
वर्णद्वयोपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । तथा चेयं परिभाषा । संज्ञापरिभाषा-
विषये पक्षद्वयं यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं कार्यकालं संज्ञापरिभाषं,
दिशिरत्रोच्चारणाक्रियोऽधिकरणकार्यकश्च घञप्रत्ययः उद्दिश्यते
उच्चार्यते यत्रासावुद्देशस्तमनतिक्रम्य वर्तते इति यथोद्देशम् । यद्देशे
उद्दिश्यते तत्रैव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन
च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहार इति यथोद्देशपक्षार्थः । अत एव परिभाषा
एकदेशस्थितां सर्वं शास्त्रमभिज्वलयाति प्रदीपवदित्युक्तं समर्थसूत्रे
महाभाष्ये । कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यते, कार्येण स्वसं-
स्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् ।
भाष्येऽपि यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यमित्युक्तमिति कार्यकाल-
पदार्थः । तत्राद्यपक्षे तावत् समाधत्ते । यथोद्देशे इति । परिभा-
षाया देशं निर्दिशति । पाष्ठीमिति । पष्ठे पष्ठाध्याये भवं पाष्ठं वाह
ऊद् सूत्रं तस्माज्जातामित्यर्थः । तद्यथा । विश्वौह इत्यादौ वस्य
यजादिप्रत्ययनिमित्तभसंज्ञाश्रयत्वात् संप्रारणे संप्रसारणाच्चेति
पूर्वरूपे पुगन्तेति गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ रूपसिद्धावृद्धग्रहणं व्यर्थं
संज्ञापयत्येपा परिभाषाऽसिद्धं वहिरङ्गमिति । ननु पुगन्तेतिसूत्रे
निमित्तमिको विशेषणमत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणस्तथा च

नाजानन्तर्यं इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रत्यय-
स्याङ्गाकाक्षित्वेनोपस्थितत्वात्तत्रैवान्वयात् । पुगन्तेत्यादौ कर्मधार-
याश्रयणेन प्रत्ययपरागावयवलघूपधरूपेको गुण इतीको गुणेत्यत्र
भाष्यसंमतेऽर्थे भिनत्तीत्यादौ दोषाभावाच्च । न च वार्यह इत्या-
दिरूपार्थमृष्टग्रहणम् । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येनानकारान्तेऽकारान्तो-
पसर्गे चोपपदे बहेर्वाहेर्वाण्विविचोरनभिधानात् । धातूनामनेकार्थ-
त्वेनोद्घतेः क्विपि रूपसिद्धेश्चेति दिक् । तथा चेयं सपादसप्ता-
ध्यायीस्था त्रिपाद्या न प्रवर्तते पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रिपाद्या
असिद्धेरित्याह अप्रवृत्तेरिति । नन्वस्तु तावदेवं कार्यकालपक्षे तु
दोष एवेति चेन्न । पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वेनान्तरङ्गाभावेन पूर्वस्या-
न्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासंभ-
वात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन पूर्वं प्रति परासिद्धत्वं
पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वान्यम् । एव हि विनिगमनाविरहा-
दुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तः । ननु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्या परिभाषा
प्रवर्तत एवात एव नृकुट्या भवो नार्कुटो नृपतेरपत्यं नार्पत्य
इत्यादौ त्रिपादिस्येज्जन्तरङ्गे खग्वसानयोगिति विसर्गे बहिरङ्गायास्त-
द्धितेष्वचामादेरिति वृद्धेरसिद्धत्वमुक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये । एवं
चात्र पक्षे पपूर्वइन्द्रधृतराज्ञामणीति निर्देशेनास्याः परिभाषाया
अनित्यत्वात्समाधेयामिति चेन्न । भाष्य एव पूर्वाक्तबहिरङ्गत्वादि-
खंडनात् । तदुक्तम् । अयुक्तोऽय परिहारे न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा-
दिति । किञ्च उरण्सूत्रे रेफस्य पूर्वान्तत्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो
वक्तव्यो नार्कटिपर्नाकुटे इत्याद्यर्थमित्यपूर्वं वचनमेवारब्धं भाष्ये ।

अत एव निगालयत इत्यादौ लत्वार्थन्तस्य दोष इति वचनम् ।
 इतरथान्तरङ्गत्वाणिगलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वसिद्धौ नारभ्येत ।
 किञ्च सौत्रनिर्देशाश्रयणमगतिकगतिः प्रतिदिवन्शब्दे निर्देशभा-
 वश्च तस्मात्पक्षद्वयेऽपि परिभाषाप्रवृत्त्यभावाददोष इत्याधिकं नागे-
 शीये । अथ वृत्रघ्न इत्यादावेकाजुत्तरप्रातिपादिकान्तकुमतिचेति
 सूत्रैः प्राप्तं णत्वं निवर्त्तयितुं हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रेऽत्पूर्वस्येत्यंशो
 विभक्तो नियमरूपोऽपवादः स च येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
 स तस्य बाधको भवतीति तत्र चास्ति पक्षद्वयं बाध्यसामान्य-
 चिन्तापक्षो बाध्यविशेषचिन्तापक्षश्चेति तदुक्तं यदा लक्षण-
 निरपेक्षं कार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरै-
 रनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वकार्यबाध्यमित्याद्यः ।
 यदा लक्षणम् बाध्यते इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तस्त-
 देव बाध्यते इत्यन्त्य इति उपसर्गस्यायतावित्यत्राष्टमे कैयटे ।
 तत्रांत्यपक्षमूलकेनानन्तरस्येति न्यायेनात्पूर्वस्येति सूत्रं हन्तेरेव
 बाधकमाद्यपक्षे तु सर्वेषामपीत्युभयोः समकक्षयोः पक्षयोः कतरो
 ग्राह्यस्तत्राह । योगविभागेति । ननु विभक्तसूत्रांशे 'उपसर्गस्थादि-
 त्यस्य निवृत्तिस्तत्फलमिति चेन्न । सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः ।
 अनन्तरस्येति । अत एव संख्याव्ययादेरिति ङीष्ग्रहणं चरितार्थम्
 तद्धि अनन्तरस्य ङीष्प्रविधेरभावाय । किञ्च नक्तिचीति सूत्रे दीर्घ-
 ग्रहणं चरितार्थम् । तद्व्यन्तारितस्यानुनासिकस्य किञ्चलोः
 ङ्ङितीति दीर्घस्यानुदात्तोपदेशस्येत्यस्याभावायेति न्यायप्रचारः ।
 न चैवं न षट्स्वसेति निषेधोऽनन्तरस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप् एव

स्यान्न तु व्यवहितस्य दाप् इति वाच्यम् । तत्र स्वारितत्वप्रति-
 ज्ञासामर्थ्येन तस्य न्यायस्य बाधितत्वात् । ननु विभक्तसूत्रस्य
 नियमरूपस्य विधिनिषेधरूपत्वाभावात्कथमत्र न्यायप्राप्तिरिति
 चेन्न । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वमित्य-
 दोषात् । अत एव पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽ-
 भक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इत्युक्तं पस्पशाया भाष्ये । अथञ्च न्यायः
 शिसर्वनामस्थानमित्यादिषु भाष्ये स्पष्टः । एकाजुत्तरेति । न
 चाल्लोपे एकाच्चत्वं नास्तीति शङ्क्यम् । पंचमीसमासे स्थानिव-
 च्चात् । न च पूर्वत्रासिद्धे तान्निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिल-
 त्वेत्युक्तेः । णत्वमपीति । अपि नाप्रातिपदिकान्त कुमति चेत्य-
 नयोः संग्रहः । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्वेषां बाध इति
 भावः । न च कुमति चेत्यस्य सन्निपातपरिभाषयैवाप्राप्तिः ।
 तस्या अनित्यत्वात् । इदमत्पूर्वग्रहणं हस्त्यानिक्कवर्गाभाववद्-
 न्तेरुपलक्षणमतो बहुवृत्रहाणीत्यत्र प्रधाने प्रधानाद्यन इत्यत्र च
 न दोष इति दिक् । अगारकटेश इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः
 वृत्तणत्वयोरुच्चारणमुपलक्षणार्थत्वे मानम् । भाववेनोक्तमिति ।
 अल्लोपे उत्तरपदस्यानञ्चत्वादेकाजुत्तरेत्यस्याप्राप्तौ प्रातिपदिका-
 न्तोति विकल्पो वृत्रघ्णो वृत्रघ्न इति तद्भावः । तद्भाष्येति ।
 कुव्यवाये हादेशेषु णत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रघ्नः सूत्रप्राधाने
 हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्रात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्येत्यर्थः ।
 एवञ्च भाष्यवार्तिकयोर्णत्वाभावे तात्पर्येण विरोधः स्पष्ट एव ।
 एतच्च वार्तिकाशयवर्णनानुग्रहमात्रं न तु वस्तुस्थितिः वार्तिकेन

सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोप-
संग्रहस्यैव व्याप्यत्वात्स चोपलक्षणार्थत्वेनोपसंगृहीतः । हादेश-
कवर्गव्यवाये इत्यर्थं आर्षत्वात्समास इति दिक् । ननु कुर्वन्नि-
त्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावात्सर्वनामेतिदी-
र्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । इहेति । बहुलग्रहणादिति । बहू-
नर्थान् लाति आदत्ते इति योगेन क्वचिप्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः
क्वचिद्विभाषाक्वचिदन्यदेवेत्यभियुक्तोक्तेषु चतुर्विधार्थेषु क्वचिदन्य-
देवेत्यर्थस्यात्र पूर्वं प्रति परं नासिद्धमिति विवक्षितत्वात् । ननु
क्वचित्पदस्वारस्येन स्थलविशेषनियमितत्वात्कथमेकत्र युगपदर्थ-
द्वयं विकल्पोऽसिद्धत्वाभावश्चेति चेन्न क्वचित्प्रयोजने इत्यर्थात् ।
आसिद्धत्वभावकल्पने मानमाह तथा चेति । श्वन्नुक्षन् पूषन् घ्रीहन्
क्लेहन् स्नेहन् मृद्धन् मज्जन् अर्यमन् विश्वप्सन् परिज्ममन् मातरिश्वन्
मघवान्नित्युणादिसूत्रेण महेर्हस्य वोऽबुगागमः कानिप्रत्यय इति
त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह । मघशब्दादिति ।
धनार्थकादित्यर्थः । मतुपो मस्य वः । प्रत्याख्यातमाकर इति ।
केशाद् इत्यत्र पंचमे कैयटे । तद्यथा । मघवावहुलमित्येतन्न
कर्त्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि
शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् । तथा च मतुप्पक्षेऽत्वसन्तस्य चाधा-
तोरिति दीर्घसत्त्वेन त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घो युक्तः । अन्यथा फल-
भेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति भावः । ननु अन्तोदात्तस्य त्रादेशो
वकाराकारस्योदात्तत्वं भवति ॥ मतुपि तु ह्रस्व नुङ्भ्यामिति प्राप्त-
मनुबुदात्तत्वस्य नगोऽश्वन्निति निषेधेन पित्वादनुदात्तत्वे घोत्त-

राकारस्योदात्तत्वमित्यस्त्येव फलभेद इति चेन्न त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घवत् बहुलग्रहणेन वोत्तराकारस्योदात्तत्वाङ्गीकारात् । ननु त्रादेशपक्षे मध्वानस्ति यस्यामित्यर्थे मतुप्युगेतश्चेति ङीपि मध्वत्त्वतीति प्रयोगो निष्पद्यते । मतुप्पक्षे तु न शैपिकान्मतुवर्थोयाच्छैपिको मतुवर्थकः सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तान्न मनिष्यत इति सन्सूत्रमाप्यसिद्धान्ताद् मतुवन्तान्मतुपोऽप्रवृत्तेरिति चेन्न । तादृशप्रयोगस्यानभिधानात् । ननु सप्तद्वीपा वमुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा मित्रा एकगतमध्वर्युशाखा सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकाविंशतिधा बाहच्यं नवधार्थवणो वाकोवाक्यमितिहासः पुगणं वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमनुनिशम्य मन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेवेति पस्पशायां भाष्योक्तः कथमनभिधानमिति चेन्नैष दोषः । यतो हि अनभिधानं तस्माच्छिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमिति ब्रूमः । एवं च द्वयी विवक्षा प्रायोगी लौकिकी चेत्यादिना तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्र भाष्ये कैयटे च स्पष्टम् । शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविद् इत्यापि पृषोदरादिसूत्रे स्पष्टं भाष्ये बोधनिश्चयश्च कोशादित्यलमाकर्ण्यतिकरकल्पनया । ननु व्यथो । लिट्प्रत्ययस्य श्रयुवेत्यस्य च प्रदेशान्तरस्थस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न । संप्रसारणमित्यऽनोतुवृत्त्यैव मिद्वे पुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यान्निषेधः । न च व्यथो लिट्पादास्य चारितार्थ्येन यून् इत्यादीं पूर्वसवर्णदीर्घरूपकादेशे तस्याचः परास्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्त्वनोक्तव्यवधानात्कथमनेन निषेध इति शङ्क्यम् । व्यथ इति सूत्रे यग्रह-

णेनैव सिद्धौ संप्रसारणग्रहणस्येतन्निषेधकतयैव चारिताथ्यस्य
वक्तव्यत्वेन व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेर्यूनस्तिरिति निर्देशाच्चेत्याशयेनाह ।
यकारस्य नेत्वामिति । न चेदं व्यर्थम् इग्यण इत्युपस्थितस्य
पदैकवाक्यतयान्वये निमित्तस्य यणाऽन्वयेन येन नाव्यवधानमिति
न्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिति वाच्यम् । पदैकवाक्यतापक्षेऽपि
संज्ञासूत्राणां वाक्यभेदेनैव संबन्धस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वाद्विधायकेषु
यण इत्यस्याभावादिदमप्यत्र ज्ञापकम् । ननु सकृद्भूताविति न्याये-
नोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो निमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यत
आह । अत एव ज्ञापकादिति । तदुक्तं भाष्ये इहेङ्गितेन चेष्टितेन
निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते एतदेव
ज्ञापयति परस्य पूर्वं भविष्यतीति । ननु लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायेन कथं पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न । कार्याश्रयभेदेन लक्ष्यभेदा-
दिति तिङन्ते निरूपयिष्यते । ननु ऋधातोर्विचि गुणे मनुष्य-
र्वन्तावित्यादि स्याददिपद्यतीत्यादिना वानिपि अर्ध्वेत्यापि छन्द-
सीवनिपाविति वेदेऽप्यवेति च सिध्यतीति किमर्थं सूत्रमित्याशंक्य
नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौपरे नञ्युपपदं च नान्तस्य
प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य नेति व्यवस्थापनायेदं सूत्रं
वृज्वत्क्रोष्टुरित्यादिवदित्यस्तु । तत्रानञ् इत्यस्य को व्यावर्त्य इति
पृच्छति । अनञः किमिति । उत्तरयति । अनवति । यज्वशब्द-
सदृशोऽनर्वशब्दो व्यावर्त्य इति दिक् । नन्वस्थिदधीत्यत्रोदात्त-
तयोच्चारणं कर्तव्ये उदात्तग्रहणेन गुणा अभेदका इति ज्ञाप्यते
तथा चात्र निरनुनासिकोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्यानणि विधीयमानेऽपि

अण्प्रत्यययोरनुवृत्तौ नियामकाभावाद्विध्यर्थत्वेनान्तरतम्याच्च न-
 कारस्यानुनासिकः स्यादत आह । आ आदिति । ननु परस्मै-
 पदाना णलतुसित्यत्राकारप्रश्लेषादनेकालत्वेन यस्य सर्वादेशवद-
 त्रापि सर्वादेशः स्यादिति चेन्न । अत्र विशेष्यविशेषणभावान्वयेन
 विधेयत्वात् । वस्तुगत्या नात्र प्रश्लेषश्लेषः कार्यः अन्यथैवो-
 पपत्तेः । तथाहि । भाष्यसमाजग्रस्तगुणामेदकजातिपक्षाभ्या
 प्राप्तस्य सवर्णगहस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधात् । भाष्यमानः सवर्णान्न
 गृह्णातीति निषेधाच्च । न च भाष्यमानोऽण् इत्यादिपाठादत्राका-
 रस्यानपत्त्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अप्रत्ययग्रहणेनाणुदित्सत्रे
 परिभाषा ज्ञापयता भाष्यकृता अण्घटितपाठस्यानुक्तत्वात् । न
 च चोः कुरित्यत्राग्राहकतापत्तेः । 'उदित्करणसामर्थ्यात्' । एतेन
 गुणामेदकत्वप्राप्तस्य न निषेधः । अत एव यवलपर इति वार्तिके
 नानुनासिक्यकारादिविधानं न विरुध्यत इति मन्दोक्तमपास्तम् ।
 तेन निरनुनासिकानां यादीनां च विधानमप्य सिद्धान्तितत्वादिति
 स्पष्टमुच्यते । ननु अष्टन आ विभक्तावित्यत्रापि शुद्धोच्चारणसाम-
 र्थ्यान्नानुनासिक इति चेन्न । रागो हलीत्युत्तरत्रानुवृत्त्या चारिता-
 र्थ्यात् । न च तत्रापि प्रश्लेषः शब्दतोऽनुनासिकस्यावृत्तेरलाभात् गुणा-
 भेदकत्वेनान्तरतम्यादनुनासिकस्य दुर्निवारत्वात् प्रश्लेषस्तु पर्यायेण
 सकलाकागविधानार्थः । तस्मादनण्त्वान्नानुनासिक इति बोध्यम् ।
 स्पष्टं चेद भाष्ये । इह तु भाष्यकारा अनुनासिकविधाने हि
 प्रतिपातितवाच्यं तस्यैवोच्चारणे काय तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानं
 भाष्यवर्तीति युक्त्यन्तर्गमेयामिदमधि । एतेन पर्यायतेः शिषि

एकदेशविकृतन्यायेन पथीत्यस्याप्यात्वे न्यादेशे पन्था इत्य-
 पास्तम् । अत्र शुद्धार्थं तदनुच्चारणेऽप्यावश्यकत्वेन भाष्यासंगतेर-
 स्यानभिधानस्यैव युक्तत्वात् । नन्वादित्येवास्तां नकारेकारयोस्त्वे
 संवर्णदीर्घेण समीहितरूपसिद्धेः । न च पररूपापात्तिः । पथिमथ्य-
 भुक्षां लोपः भस्य टेः इतोऽत्सर्वनामस्थान इति न्यासेन नकाराश्रव-
 णसिद्धावकारविधानसामर्थ्यादिति चेन्मैवम् । ज्ञानगौरवपरिहारेण
 स्पष्टार्थमाकारकरणात् । न च सिद्धान्तेऽप्यादित्यनुवृत्त्यै सिद्धे-
 रितोऽदित्यत्रात्करणं व्यर्थम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमिति श्रुतौ वा पपूर्वस्य
 निगमे इति सूत्रेण दीर्घविकल्पे ह्रस्वश्रवणफलकत्वादिति दिक्
 ननु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः इत्यमरोक्तेरे-
 कवचनस्यैव लाभ इत्याशंक्यानुद्धृतावयवभेदे समूहार्थाभिप्रायेण
 तदुक्तावप्युद्धृतावयवभेदसमुदायार्थं । द्विवचनादेरपि भाष्यसंमत-
 त्वाल्लाभादत आह शतानीत्यादि । संनिपातेति इदं स्पष्टं भाष्ये ॥
 लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न लुगित्यन्ये । गौणत्वे तु न लुगनुदा-
 विति । पङ्क्त्यो लुक् पदचतुर्भ्यश्च अष्टाभ्य औशित्यादिषु बहुव-
 चननिर्देशस्यार्थप्राधान्यबोधकत्वेन षडाद्यर्थगतसंख्याभिधायीत्या-
 द्यर्थे गौणे तदप्रवृत्तेरिति नव्याः । अन्ये तु पदभ्य इत्यादिषु बहु-
 वचनं नोक्तार्थसाधकम्, तिसृभ्यो जस इतिवत्सिद्धार्थकत्वात् ।
 सर्वत्र जातिनिर्देशस्यानौचित्यात् तेषां बहुत्वाच्च बहुवच-
 नान्तानां सञ्ज्ञाबोधकत्वेनोपपत्तेश्च, किन्तु सर्वत्र विहितविशे-
 षणम् । परमपंचादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबो-
 धजनकत्वेन संख्यावाचितया पदत्वमस्यैव । लोके गणनायां

असिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र तु न मानम् । उपसर्जनत्वेऽतिक्रान्ता-
 धर्थस्य प्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । पठित्यन्वर्थ-
 संज्ञया न गौणे इत्यप्यसंगतम् । प्रियपंचा द्रौपदीत्यत्र न
 पठिति टाडनिषेधानापत्तेः । सर्वनामसंज्ञावद्गोपसर्जनप्रतिषे-
 धानारंभाच्चेत्याहुः । ननु षणान्ता पठिति विन्यासेन चतुःशब्द-
 स्याप्यस्तु पदमंज्ञैव । चत्वार इत्यत्र लुप्त पदभ्यो लुगर् इति
 न्यासात् । ननु लाघवामावः पदचतुर्भ्यश्च पदत्रिचतुर्भ्यो हलादि-
 रित्यनयोश्चतुःशब्दस्यानिवेशादिति चिन्त्यम् । अष्टानामित्यत्र
 नित्यत्वाद्भुटः प्रागात्वेनान्तत्वेन संज्ञाभावाद्भुटोऽप्रवृत्तिरित्याशंक्य
 रायो हलीत्यस्माद्धलीत्यपकृष्टम् अत एव हलीत्युभयोः शेष इत्युक्तं
 षणान्तेति सूत्रे भाष्ये तथा च जडशसोर्विषये आत्वस्याप्रवृत्तः
 कृताकागदित्यनुपपन्नमत आह कृतात्वेति । तदनुकरणमित्यर्थः ।
 लक्षणवशसंपन्नत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया लाघवादप्रभ्य इत्येव
 वदेदिति भावः । सूत्रे इति । दीर्घान्तादप्रनः परा सर्वनामस्थान-
 विभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः । ज्ञापकादिति । तद्धि अशभिगिति
 ह्रस्वेऽन्तोदात्तनिवृत्यर्थम् । तथा च ह्रस्वानिवृत्यर्थं क्रियमाणं
 दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकम् । नन्वशभिरित्यत्र दीर्घे
 लब्धावमगस्याप्रन इति सूत्रस्याशभिरित्यत्र परत्वाज्ज्ञल्युपोत्तम-
 मित्यनेन पदत्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्त-
 ममुदात्तं स्यादित्यर्थकेन बाधे सकृद्वताविति न्यायेन पुनः रप्रवृत्तौ
 व्यर्थमेव दीर्घग्रहणम् । अष्टाभिरित्यत्र ज्ञल्युपोत्तममिति तु न भवति
 कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन पदत्वामावादत्वाधिक्येन स्थानिवद्भावामा-

वाच्चेति चेन्न । पुनः प्रसङ्गबोधद्वारेणैताद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारेण चात्वविकल्पे ज्ञापकं तद्ग्रहणमित्याशयात् । कुतः पुनरपवादत्वे परत्वचर्चा । न चाष्टौ पश्येत्यत्राष्टनैः स्वरः सावकाशः न ह्यत्र षट्स्वरो लभ्यते हलादित्वाभावादिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनशब्दस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्ते नोदात्त इत्येव तत्रान्तोदात्तत्वसिद्धेः । ननु षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे च तदप्राप्तेः प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टनस्वरश्चरितार्थ इति चेन्न । एतज्ज्ञापकपरभाष्यमहिम्नाष्टन इत्यस्यापि विहितविशेषणेन समासादावप्रवृत्तेः प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्चेति दिक् । गौणत्वेति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशेनार्थप्राधान्ये तत्प्रवृत्तेः अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औंश् अष्ट औंश् इति वा आत इति योगविभागेनाकारलोपात् । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितमत एव वक्ष्यति न गौणतायामिति नव्यमतम् । पूर्वस्मादपीति । न च पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधस्तस्य दोषः इत्युक्तेः । न च तत्र संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्येव णत्वांशेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया रपाभ्यामिति निष्पन्नस्य णत्वस्य निषेध इति वाच्यम् । रपाभ्यामित्यत्रापदान्तस्य मृद्धन्य इति सूत्रमनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च प्रत्याख्यातं भाष्यकृता तन्मते द्रुत्वमृद्धन्यशब्दानिर्वर्त्यमानणकारे वैषम्याभावाद्भुक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः कार्यकालपक्ष इति । अत्रापि पक्षे

त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तिरित्यभिमन्तुर्वाचीन मतेनेदम् अत्र वक्तव्यं
राज्ञ इत्यत्रोक्तम् । अथ बहुवचनं नोपसर्जननिवारकमित्युक्तम्, अष्टन
आ विभक्तावित्यत्र विहितविशेषणेनोपसर्जने दोषाभावः प्रियाष्टादी-
नामनभिधानमेव वेति षण्णान्तेत्यत्र स्पष्टं भाष्ये अत एवाष्टाभ्य
इति सूत्रे विभाषा आत्वं यदयमांत्वभूतस्य ग्रहणं करोत्यष्टभ्य
इत्यन्यथाष्टन इत्येव कुर्यादित्युक्तं भाष्ये । पूर्वमते तु गौणे प्रवृत्त्य-
भावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया भाष्यासंगतिरित्याधिकं
नागेशीये । सूत्रान्तर्गतमलक्षणासिद्धं साधयितुमाह निपात-
नादिति । ऋताद्युपपदे यजेः क्तिन् धृष्णोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च
सृजेः कर्मणि क्तिन्मागमश्च दिशेः कर्मणि उत्पूर्वात्स्निहेश्च क्तिन्
उपसर्गात्तलोपः पत्वञ्च अंचेस्सुप्युपपदे क्तिन्नित्यर्थः । निरुपप-
दादिति । युजेरसमासे इत्यसमासे नुमो विधानेन सोपपादात् चोः
कुरिति सिद्धत्वेन किनि किपि च विशेषाभावादिति भावः । कना-
विताविति । उपलक्षणं चैतत् उच्चारणार्थेकारस्यापि तत्रापि तस्य
लोप इति प्रवृत्तेर्लोपात् उच्चारणार्थानां विनैवशास्त्रमपगमस्तु न
इत्संज्ञकानामपि तथैव सिद्धेस्तस्य लोप इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न चात्र धेरित्यादिविहितयोरेदौतोर्न विभक्ताविति निषेधापत्तिरिति
वाच्यम् । इदमस्यमुरिति मकारपरित्राणाय कृतेनोकारेण तस्या-
नित्यत्वज्ञापनादित्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । धातुपाठ इति ।
व्याख्यानादिति भावः । अन्ये तु पूर्वोत्तराभ्यामञ्जुश्चाभ्यां परस्मै-
पादेभ्यां साहचर्यात्कर्त्तरि संभवत्परस्मैपादिकस्य ग्रहे पाक्षिक्तस्य
तस्य युजिर्योग इत्यस्यैव संवादस्यैव ग्रहणम् एतदुपजीवकत्वेन

युजेरसमासे इत्यत्राप्यस्यैव ग्रहणमित्येतद्वध्वनयन्नाह आत्मनेपदीति
 इत्याहुः । फणादिरेवेति । न च शितपा शपानुबन्धनेन निर्दिष्टमिति
 गणनिर्दिष्टत्वाद्यङ्लुगन्ते राराष्टीति न स्यादिति वाच्यम् । तस्य
 छान्दसत्वेनादोषादित्याहुः । त्यदादीनामित्यनुवृत्तौ तत्र चोक्तां
 भाष्येष्टिं स्मारयति द्विपर्यन्तानामिति उच्चारणेति । त्वाहौ सावि-
 त्यत्रेत्यर्थः । चरितार्थत्वादिति । गौणेऽन्तर्गणकार्यत्वात्सत्त्वन्न ।
 त्वाहावित्युक्तेऽतित्वमिति स्यादिति भावः । तदाहात्वसत्त्वेनेति ।
 तयोरन्तर्गणकार्यत्वात् । ननु किमर्थमनन्त्ययोरिति हे स इत्यादि-
 साधनार्थमन्यथा परत्वाच्चदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य से सति हल्ङ्या-
 दिना सुलोपे रुत्वविसर्गयोर्हे स इति सविसर्गं स्यात् किञ्च स्त्रियां
 सेति न स्यात् । वस्तुतोऽन्त्यस्य सकारेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सि-
 द्धमिति न्यायेन सस्य त्यदाद्यत्वे रूपसिद्धिः । सकृद्वताविति
 स्वीकारेऽपि तदोः सः सावित्यनन्तरमदस इति योगं विभज्यादस
 एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्येयप्युक्तसिद्धिरिति-
 अदृष्टार्थफलकमनन्त्ययोरिति । स्यादेतत् । तोः सः साविति
 सूत्र्यतां, नैतत् । अनेप इत्यादौ तवर्गीयनस्य सत्त्वापत्तेः । न च
 नुङ्गविधानसामर्थ्यम् । अनञ्च इत्यादौ कृतार्थत्वात् । ननु परित्यज्य
 तस्मादिति पदं नुगचीति सूत्र्यताम् एवन्तर्हि न लोपः प्रातिपदि-
 कान्तस्येति नलोपापत्तेः । विधानसामर्थ्यान्न नलोप इति चेत् ।
 एवमपि ङमो ह्रस्वादचि ङमुद् स्यादिति । तस्मादिति कर्तव्य-
 मेव । टिदनुबन्धश्चेति यथान्यासमेवास्तु । कैयटस्तु तोरित्युक्तेऽपि
 अनेप इत्यादौ नुडागमस्य पदद्वयापेक्षत्वादिति चिन्त्यमेव

चिन्त्यमिति परिचस्करुः। ननु यद्यपि त्वमावेकवचने इति युष्मदः
 सिद्धस्त्वादेश इति त्वाहावित्यत्र त्वग्रहणमनर्थकं तथापि
 युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यत्र युष्मदोऽनेकार्थत्वाद्विधानार्थमेकत्रोप-
 सर्जने चरितार्थत्वात्केवले परत्वात्तवममाभ्यां बाध इति न
 वाच्यम् । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र मपर्यन्तस्यादेशे शेषे लोप इति
 दस्य लोपेऽजन्तादेशपक्षेऽतो गुणे हलन्तादेशपक्षे तदभावेऽ-
 प्यदन्तत्वादजायत इति टापमाशंकरे नन्वित्यादिना । अन्त-
 रङ्गत्वादिति । परनिमित्तानपेक्षत्वेन टापोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः ।
 ङेप्रथमयोरित्यत्र युष्मानित्यत्र तस्माच्छसौ न इति नत्वमिति
 भाष्येण लिङ्गबोधनात् साम आकमित्यत्रालिङ्गे युष्मदस्मदौ
 इत्यपि भाष्येण लिङ्गाभावस्य बोधनादुक्तदोषमर्द्धमङ्गीकरोति
 सत्यमिति । अल्लिङ्गे इति । इयं भाष्योक्तिः । न टाविति ।
 इदं साम इत्यत्र स्पष्टं भाष्ये । नन्वल्लिङ्गे इति भाष्यस्य पदा-
 न्तरसंनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छन्दमात्रान्न प्रतीयते ।
 इत्यर्थादस्त्येव लिङ्गत्वमत एव त्रिलिङ्ग्यामनयोः प्रयोगा न
 विरुध्यन्ते न वा शिशुनिमुल्लुग्विधिभ्यो युष्मदस्मदादेशा विभ-
 क्त्यादेशाद् विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छन्दसीति सूत्रस्थवार्त्तिकमा-
 ष्यवचनानीत्यत आह यद्विति । इदं च साम आकं त्यदादीना-
 मित्यनयोर्व्यक्तं भाष्ये । यद्यपि शेष इति विभक्तिविशेषणे च
 विषये आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्या लोपस्य बाधनाद्व्यर्थ-
 मेव तथापि तत्सार्थक्यस्य तेन प्रकृतिं विशेष्य समाधत्ते आधि-

करणत्वेत्यादिना । वृक्षस्य शाखेति युक्ते वृक्षे शाखेति वच्छे-
 षस्येति वाच्ये शेषे इत्युच्यते । सप्तम्यन्तं पक्षेऽवशिष्टेऽन्तस्य
 दस्य लोप इह तु सर्वस्य तदाह अतश्चोदस्येति । एवमप्यद-
 न्तत्वमस्त्येवात आहान्तरङ्गे इति । अन्तरपेक्षत्वेनास्य तत् वलो-
 पस्य तु वहिर्भूतविभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वमित्यर्थः । फलि-
 तमाह अदन्तत्वाभावादिति । ननु वाणादाङ्गम्बलीय इति परि-
 भाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपस्तत्कथमदन्तत्वाभाव इति चेन्न ।
 तस्या अनित्यत्वाङ्गीकारात् । अत्र च्छोः शूडिति सूत्रे स्तुक्-
 निर्देशो ज्ञापकः । अन्यथाङ्गत्वापूर्त्वं तु कंः शादेशे तु कोऽप्राप्त्या
 तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । सर्वमेतददन्तादेशपक्षे
 हलन्तादेशसर्वलोपपक्षयोस्तु टापो प्राप्तिरेवेति स्पष्टमाकरे ।
 अन्ये तु बुद्धावित्यत्राच्च घोरित्यादौ तोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषया
 टाव् नेति यथा कृन्मेजन्त इत्यत्र भाष्ये समाख्यातं तथात्रा-
 प्यस्तु किमुक्तातिक्लेशकल्पनयेत्याहुः । मपर्यन्तस्य किमिति ।
 अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । अकच्साहितस्य तन्मध्यपति-
 तन्यायेनादेशः स्यादित्युत्तरमिति युवकामिति । ननु समुदाया-
 देशत्वेऽपि युष्मदस्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये ओक्तरसकार-
 भकारादौ सुपि सर्वनाम्रष्टेः प्रागकजन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः
 प्रागिति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वेनान्तरङ्गत्वाद्युवामित्यादि सिद्ध्यु-
 त्तरमकजिति नोक्तरूपासङ्गतिरित्यस्वरसादाह त्वयेत्यादि । अन्-
 विशिष्टस्यादेशे यकारान्तादेशे च रूपासिद्धिरिति भावः । ननु
 ओऽचीति सूत्रमच्ये इति विन्यस्याचि परे एकारादेशेऽयादेशे

चोक्तरूपस्य नासङ्गतिरित्यपरितोपादाह युवकाभ्यामित्यादि ।
उक्तव्यवस्थया भकारादौ सर्वनाम्नष्टेरकजित्यस्य श्रवणानापत्तेरीति
भावः । ननु किमः कादेशविधानं न सर्वत्राकञ्विषये निर्दिश्य-
मानपरिभाषानिवृत्तेर्ज्ञापकं किन्तु किञ्चिदमात्रविषयेऽत एव भिन्ध-
कीत्यत्राकाचि कृते निर्दिश्यमानपरिभाषया हेर्धित्वं न प्राप्नोतीत्युक्तं
हुङ्गलभ्य इत्यत्र पष्ठे भाष्ये । एवं चोक्तपरिभाषया युवकाभ्यामित्या-
दावकचश्रुतिरव्याहतैव अधिकारसूत्रस्य त्वादयो हलन्ता इति पक्षे
त्वयेत्यादेरासिद्धिरादेशस्य सर्वादेशत्वं च न स्यात्तन्निवृत्तिरेव फलमिति
चेन्न । अदन्तादेशपक्षे दोषाभावात् । नन्वेवं तर्हि मान्तस्येत्येवास्तु
मैवम् । युष्मयतेः क्षिपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्करणात् । पर्यन्त-
शब्देन मान्तापेक्षया शेषस्य लाभात् । कटिपर्यन्तं वास इत्युक्ते-
रग्रे किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेरेवं च मान्ताद्यत्राग्रे किञ्चि-
दवाशिष्टं तत्रैवादेशा इति क्षिपि नादेश इति सर्वमत्रैव स्पष्टं
भाष्ये । हलन्तादेशटिलोपपक्षयोर्युयमित्यादौ दोषाभावेऽप्यन्यत्र
पक्षे दोषमुद्गावयति इहेति । अङ्गकार्ये इति । एतेनाङ्गवृत्ते
पुनर्वृत्तावाविधीरिति परिभाषार्थत उपनिबद्धा । अङ्गेऽङ्गाधिकारे
वृत्ते वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्वृत्ते सति पुनरङ्गस्या-
ङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधीरिति तदर्थः । इयं च भाष्ये
स्पष्टा । तद्यथा ज्यादादीयस इत्यत्रान्मास्तु बहोर्लोप
इत्यतो लोपानुवर्तनेनाकृत्सार्वेति दीर्घेण सिद्धं ज्यायानिति ।
ज्ञाजनोर्जेत्यत्र ह्रस्वोऽस्तु • अतो दीर्घो यजीति दीर्घं
सिद्धं जायते जानातीति एवं सिद्धे यदाकारं करोति तज्ज्ञापय-

त्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाङ्गवृत्तोति । अनित्या चेत्यं द्वयोरेक-
 स्येत्यादिनिर्देशात् । तस्या अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वात् प्रकृते
 प्रवृत्त्यभावाद्धेत्यस्वरसादाह । मकारान्तरमिति । शसो नेत्यनेन
 संहितया पाठे इति शेषः । इदमुपलक्षणम् । जसः शीत्यत्र जसः
 स इति सकारं प्रश्लिष्य सांतस्य जस इति व्याख्यानादतोऽ-
 मित्यतोऽमित्यनुवर्त्याममेवेति व्याख्यानाद्धेति बोध्यम् । अन्ये
 तु शेषविभक्तिभूतामादियुष्मदादिसन्निपातेन जातस्य लोपस्य
 तद्विधातकश्यादिनिमित्तत्वं नेति सन्निपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः ।
 सुटस्त्वाकमवयवत्वान्न तेन सन्निपातविधात इति सकारनिर्देशः
 साम आकमित्यत्र । मूलोक्तं तु न युक्तम् । अत एव नेतराच्छ-
 न्दसीसि सूत्रे नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्र-
 तिषेधेनेति वार्तिकं व्याख्याय कृतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छिशीलुग्वि-
 धेयः कस्मान्न भवति । सकृद्गतिन्यायादित्युक्तम् । सर्वमते पुनः
 प्रसङ्गस्यैवाभावेन भाष्यासंगतिरित्याहुः । वस्तुगत्या नहि अमूलो-
 पस्य निमित्तं किं तर्हि शेषत्वं तच्चास्त्येव कृतेऽपि शीभावे इति
 नोक्तपरिभाषाविषयः । अत एव यूयं ब्राह्मणकुलानीत्यत्राम्भावे
 कृते सकृद्गतिन्यायाश्रयणाज्जशसोः, शिरिति, शिभावो नेति-
 भाष्योक्तं संगच्छते । त्वन्मते सन्निपातपरिभाषयैव शीभावाप्र-
 सक्तेर्भाष्यासंगतिः । तदुक्तभाष्यविरोधस्तु नास्त्येव उपायस्यो-
 पायान्तरादूषकत्वात् । तस्मान्मूलोक्तमेव युक्तमिति वदन्ति ।
 भ्यसोऽभ्यमित्यत्र भाष्ये संदेहो भवति भ्यम् अभ्यम् वा, यदि
 भ्यमादेशः शेषे लोपान्त्यलोप इत्येवं प्राप्नोति अथाभ्यमादेशः

शेषे लोपटिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथेच्छासि तथास्तु इत्युक्तं तदाह आद्य इत्यादि । अङ्गवृत्त इत्यस्य अनित्यत्वे प्राप्तौ वा संनिपातपरिभाषयोक्तरीत्या वारणीयमेत्वं पक्षद्वयेऽपीति न चान्तलोपपक्षे स्वरूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । एत्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । न चाङ्गवृत्ते इत्यनयैव वारणे सिद्धेऽकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । तस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात् । तत्रान्त्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनाभ्यम आद्याकार उदात्तटिलोपेऽपि अनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन यत्रानुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते सवर्ण उदात्त इत्यथ केनोदात्त एवेति न विशेषः । वस्तुत इहाभ्यमेवादेशो भाष्याभिप्रेतः अत एव युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तं संगच्छते । उक्तभाष्यस्य त्वयमर्थस्त्व यथेच्छासि तथास्तु तत्र दोषोद्धारो मया सुकर इत्येकदेशेन प्रत्युक्तिरिति । एवं च टिलोपपक्षोऽपि व्यर्थः शेषग्रहणं तु प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । ननु यद्यापि योऽचीत्यत्राज्ग्रहणाभावे युवाभ्यामित्यादौ दोषस्तथापि युष्मदस्मदोग्नादेश इति सूत्रे रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तनेन परिशेषादत्राच्येव प्रवृत्तेरचीत्यस्य वैयर्थ्येऽपि विशेषविहितत्वादाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्यत्वेन भाव्य ततश्च शेषे लोपाभावे हलन्तत्वात्सुटोऽप्रसक्त्या साम इति निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह भाविन इति । आकमि शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः । तसुदकस्य स्थानिवत्त्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवृत्तत इति भावः । न चोपसर्जनेऽ-

तित्वाकमित्यादौ कथमादेश इति वाच्यम् । साम इत्यत्र तत्रेण
 केवलस्यामोऽपि निर्देशात् । एकशेषो वा । इत्थमुपपत्तिः ।
 सामपदस्वाम्पदेन एकशेषः असारूप्येऽपि विरूपाणामित्यस्य
 प्रवृत्तेः । एकत्र सुदसाहित्यार्थाधिक्येऽपि विशेष्यभूतस्यामोऽ-
 न्येनामासमानार्थत्वात् एवं चाकमः स्थानिवद्भावेनाम्त्वात्समुद्भू-
 त्वाच्च साम इति प्रवर्तवे उपसर्जने तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानम्
 अत्राकमः स्थानिवद्भावेन नुट् तु न । अंगवृत्तपरिभाषया ह्रस्व-
 द्याप इत्यत्र ह्रस्वान्ताद्विहितस्यामो नुडिति व्याख्यानानेन वेति ।
 अन्ये तु सामः प्रसंगे आकम् इति सूत्रार्थः । तेनामसकारयोरत्र
 विषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । यथाऽऽधातुविषयेऽस्तेरप्रयोगो
 भुवश्च प्रयोगोऽस्तेभूरित्यनेन प्रतिपाद्यत्वे न तु सतो निवृत्तिः
 शब्दानित्यताहानेः किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्र सकार-
 बुद्धेः प्रकृते सांप्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणम् । सकारो-
 च्चारणसामर्थ्यात् तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात् । अत्र सामः स्थानि-
 त्वोक्त्याकमि स्थानिवद्भावेन सामत्वमेव न त्वाम्त्वम् आम्त्येव
 साम्त्वस्याहाय्यारोपेणादेशः आदेशस्याम्त्वाभावाच्चोपसर्जनेन
 नुट् । न च यत्र भावी सुद् तत्रैव आदेशो न तूपसर्जने ।
 सामोभावित्वस्य सर्वथा दुरूपपादत्वादित्याहुः । ननु ह्रस्वा-
 दिरेवाकमस्तु मैवम् अन्त्यलोपपक्षेऽप्यकारस्यैवनिवृत्त्याचारिताथ्येन
 युष्माकमित्यादौ पररूपापत्तेः न नुपठ्यादिविशिष्टयोरित्यर्थलाभः
 कथम् । न च पदस्येत्याधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वादिति
 वाच्यम् । उक्तीत्या वसुनसादौ दोषाभावेऽपि भ्यामादौ विभ-

त्त्यविशिष्टस्यापि पदत्वसत्वात् । एवं चोक्तार्थसंपादनायास्तु
 स्थग्रहणमिति चेन्न । सर्वस्येत्यधिकारात्सामर्थ्यात्सर्वस्य विभक्ति-
 विशिष्टस्य पदस्येत्यर्थसंभवात् । अत एव पष्ठीचतुर्थीदितीयाना-
 मिति सूत्रितेऽपि विशेषणेन तदन्तलाभात्पष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मद-
 स्मदोरित्यर्थलाभो नतु युष्मदादिसंबन्धिनीना पष्ठ्यादीनामित्यर्थ
 इति किं स्थग्रहणेनेत्यत आह स्थग्रहणादिति । अहान्यर्थेऽत्र
 तिष्ठतिः यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेत्यत्र समयं मा हासीरित्यर्थो
 गम्यते धातूनामनेकार्थत्वादत्र तल्लभ इति भावः । तेन पष्ठ्याः
 दीनविजहतोर्युष्मदस्मदोरेवादेशा इत्याह श्रूयमाणेति । इति युष्मत्पुत्र
 इति । पदात्परत्वं संपादयितुमिति शब्दः प्रयुक्तः युवयोर्युष्माकं
 वा पुत्र इत्यर्थः । न तु तव पुत्रः इत्येवं सति त्वमादेशप्रसङ्गः ।
 यद्यपि वृत्तौ संख्याविशेषो नावगम्यते वृत्तेः स्वभावादिति स्पष्टं
 भाष्ये तथाप्यवच्छेदकत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगमो न द्वित्वादेर्मानं
 नाप्येकत्वस्येति वस्तुगतिः । प्रकृते तु संबोध्यत्वरूपावच्छेदकेनै-
 वानेकव्यक्त्यवगतिरिति शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगिवचनारोपेऽपि श्रूयमा-
 णत्वाभावान्नादेशाः । केचित्तु वृत्तावेकत्वसंख्या प्रतीयते द्वित्वादिकं
 यत्नलभ्यमत एव संयोगस्येति सूत्रितेऽपि विशेषणेनान्तलाभे
 संयोगावन्ते यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणं तेन
 प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षे सुदृष्टकरोतीत्यादौ न लोप इति तन्न सत
 अननुभवात् । किञ्चाह नपुंसकमित्यत्राह पिप्पलीनामित्यर्थं समा-
 सभाष्यैकाधिकरणेनेत्यस्यानुवृत्त्या समाहितं द्वितीये भाष्ये
 पूर्वमते तृपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैव भानात् समासप्रसङ्ग एव

नास्ति मम तु पिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिबोधादाशंकोचितैवेत्याधिकं
 नागेशीये । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समानवा-
 क्यमिति स्वसंकेतं विपरीकरोति । एकतिङिति । तिङ्पदेन
 तिङन्तं गृह्यते बहुव्रीहिरत्रैकतिङन्तघटितमित्यर्थः तेन । पचती-
 त्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । ननु पश्य मृगो धावतीत्यादौ
 वाक्यप्रतिपादकपरभाष्यविरोधः किञ्चास्तु एकतिङ्गविशेष्यकं
 वाक्यमत एव ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ सम्बोधनस्य क्रियान्वयनिय-
 मेन जानीहीत्यध्याहारेणैकवाक्यत्वप्रयुक्तानिघातस्वरः एवमपि समा-
 नवाक्ये तिङ्द्वयलाभेन निघातव्यावृत्तये तिङ्ङतिङ् इति सूत्रेऽ-
 तिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेन्न ।
 पश्य मृगेत्यादौ लौकिकं वाक्यं वार्त्तिकविषये तु स्वशास्त्रकार्यो-
 पयोगिनिरुक्तमेकवाक्यमित्यदोषात् । एवमपि ब्रजानि देवदत्ते-
 त्यादौ कथम् श्रूयमाणैकतिङन्तघटितमिति वक्तुलार्थेनोपपत्तेरिति
 दिक् । लौकिकं त्वमरेणोक्तं सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कार-
 कान्वितेति । अयमर्थः । वाकारश्चेदर्थे कारकान्वितक्रिया चैद्बोध्येति
 शेषस्तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः । सुप् च तिङन्तं च
 सुप्तिङन्ते सुव्विशिष्टं तिङन्तं तेषामेकशेषः । तेन कारकान्वित-
 क्रियाबोधकः सुवन्तचयस्तिङन्तचयः सुप्तिङन्तचयश्चेति त्रिधा ।
 चैत्रेण शयितव्यम् पचति भवति चैत्रः पचतीत्यादिक्रमेण बोध्यः ।
 तुल्यार्थैरित्यादिवचृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह
 युक्तेति । नपुंसके भावे क्तः । अयं भावः । चादिपञ्चकानां
 क्रणमे समुच्चयो विकल्पोऽद्भूतः खेदोऽवधारणं चेति पञ्चार्थाः । ते

च चादिसंमभिहारे विशेष्यशब्देन वाच्याश्चादिभिर्द्योत्यन्ते चादीनां
 द्योतकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यानुभवसिद्ध-
 त्वाच्च नित्यपरतंत्रनियताः स्वार्थं परविशेषणत्वेनैव बोधयन्तीति,
 एवञ्च यत्र युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादीन् द्योतयन्ति चादयस्तदा
 चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेधक
 इति त्वां मां चेत्यादावादेशाभाव उदाहृतः । परंपरेति । स्वार्था-
 श्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः । हरो हरिश्च मे इति । इह
 हरिहरगतसमुच्चयं च शब्दो द्योतयति हरिहराभ्यां त्वस्मदः
 स्वस्वाम्यादिसम्बन्ध इति भवत्येवादेशः । एवञ्च युक्तग्रहणेन ज्ञाप्य-
 तेऽन्यत्र परंपरासम्बन्धेऽपि निषेध इत्याशयेन समनन्तरं वक्ष्यति
 परंपरेति । तस्य स्वान्वितान्वयित्वादिरूपे इत्यर्थो न तूक्त-
 तस्य द्योतकविषयत्वात् तत्र तस्मिन्धातो कर्मतयान्वितं रूपं
 तत्र युष्मदशब्दार्थान्वय इत्यस्ति परंपरासम्बन्धः । भाष्ये
 तूक्तं पश्याथैश्च प्रतिषेधः सामान्यवाक्य इति प्रकृत्यवक्तव्यः इव-
 रथाहि, यत्रैव पश्याथानां युष्मदस्मदीसाधनं तत्रैव प्रतिषेधो
 ग्रामस्त्वा संप्रेक्ष्य गत इति इह न स्याद् ग्रामस्तव स्वं संप्रेक्ष्य गत
 इति । समानवाक्य इति करणेन समानवाक्ये पश्याथैर्युक्तयुक्ते
 च युष्मदाद्यर्थैः आदेशप्रतिषेध इत्यर्थं कैयटो व्याचष्टे । एवञ्च
 भाष्यकैयटाभ्यां पश्याथैरित्यस्य युक्तग्रहणामावे साक्षाद्योग एव
 प्रवृत्तिः समानवाक्य इतीह सम्बन्धाद्युक्तयुक्तेऽपि प्रवृत्तिरिति
 लभ्यते तस्य स्पष्टार्थत्वमेवेति । ननु भाष्यमानः सवर्णान्न गृह्णा-
 तीति कथं ह्रस्वेन दीर्घसंग्रहोऽत आह उ इतीति । ह्रस्वव्यञ्जनयो-

रिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृश इति भावः । अत्राहुः ।
उस् ऊस् इति द्वन्द्वे सुलोपे ध्वन्तत्वाद्भ्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसक-
ह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वेन
नित्यत्वादपरनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घे उ
इति रूपासिद्धेर्मूलोक्तं न युक्तम् । तस्मादिव उत् ऋत उदिति च
तपरकरणेन भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति परिभाषायः
ज्ञापनेनात्र सिद्धिरिति वस्तुगत्या शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन्विधिरनित्यो-
ऽन्तरङ्गं वलीय इति परिभाषयोः सौत्ररूपसामर्थ्येनानित्यत्वात् पूर्व
दीर्घ एव ततो ह्रस्वः किं च समुदायस्यैव नपुंसकवृत्तित्वेन समुदा-
याश्रयणरूपबहिरङ्गत्वस्य ह्रस्वविधेरप्यावश्यकत्वम् । अपिच आकृ-
तेरेकतया शब्दान्तरेत्यस्य प्राप्त्यभावः । ऊकाल इत्यत्र स्पष्टार्थ-
मेव समाहारो न निर्दिष्टः इति न मूलासङ्गतिः । अस्तु चोत्तरीत्या
पूर्वं ह्रस्वस्ततो दीर्घ एवमपि पुनर्ह्रस्वप्रवृत्तेः । न च लक्ष्ये लक्ष-
णस्येति न्यायविरोधः कार्यभेदेन लक्ष्यभेदस्य बहुत्राभ्युपगमात् ।
किं च तत्रैव लक्ष्ये लक्षणन्यायः प्रवर्तते यत्र रूपासङ्गतिर्भविष्य-
तीति इह तु पुनर्लक्षणप्रवृत्त्यैव रूपसिद्धिरिति वदन्ति । नन्वदस्य-
तीत्यत्रासेरितीकारस्योच्चारणार्थतयाऽसंनतस्यादस इत्यर्थे दोषाभा-
वेऽप्यदोऽत्राद इत्यादाबुत्वाद्यापत्तिरिति चेन्मवम् । सग्रहणस्य
सस्थानिकौकाररेफयोरप्युपलक्षणत्वादित्याकरे स्फुटम् । तथा चा-
दसोऽवयवदकाराभ्यां परयोरकाररेफयोरुत्वमत्वे चामुमुयडित्यादि
सिद्धम् । ननु सूत्रेऽदस इति विनिगमनाविरहात्स्थानषष्ठी तन्निबन्ध-
नालोन्त्यपरिभाषोपास्थितिश्च तथा चादसो योऽन्त्य इकारः स

दात्परो न भवति रेफव्यवधानाद्यश्च दात्परो रेफः सोऽदसोऽन्त्यो
 नेति कथमत्र शास्त्रप्राप्तिरित्याशंक्य भाष्योक्तपरिभाषामर्थतो
 विन्यस्यति अन्त्यबाध इति । अन्त्यस्य बाध कार्याप्राप्तावन्त्येन
 समानो देशो यस्य तस्य भवतीति तदर्थः अन्त्यसदेशत्वं चान्त्या-
 व्यवहितपूर्ववर्तित्व तादृशं च रेफस्यैवेति तस्योत्वम् । ष्यङः
 संप्रसारणमित्यत्र षष्ठे भाष्येऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति पठितम-
 न्त्यदेशान्त्यदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्येति तदर्थोऽ-
 नन्त्यविकार इति लिङ्गमित्यधिकं नागेशीये । व्याख्यानान्तरमाह
 अः सेरिति । एवं विग्रहे एकदेशिसमासः । फलितमाह त्यदाद्य-
 त्वेति । त्यदादीनाम् इत्यत्र कृताकारान्तस्थादस इति पठनार्थः ।
 इह तु टेरद्वयादेश इति भावः । इदमुपलक्षणमासर्वनाम्न इत्यस्या-
 त्वस्यापि तेनाभूदगित्यादि सिद्धम् । उक्तपक्षत्रये वार्तिकं प्रमाण-
 यति उक्तं चोते । लत्ववदिति । चलीकलृप्यत इत्यत्र रीगृकारयोः
 कृपो रो ल इति यथा लत्व तथेहापीति प्रथमे दृष्टान्तः सूत्रे अप्र-
 त्यये इति पाठेऽविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किवादिः वप्रत्यये इति
 पाठेऽपि अकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः । स च किमर्थ इति
 पृच्छति वप्रत्यये किमिति । तद्भावे मास्तु इत्युत्तरयति विष्वगश्च-
 नमिति । अत्र ल्युट् अनादेशः । ननु तद्भावेऽप्यलृगुत्तरपदे
 इत्यधिकारादेतत्सूत्रस्याञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थस्यावश्यभावाद्विष्व-
 गंचनमिति ल्युङन्तस्य व्यावृत्तिसिद्धौ व्यर्थं तद्ग्रहणमत आह
 वप्रत्यये इति । अश्वताविति । समभिहारात्सजातीयज्ञापनं तत्
 फलं चाहान्यत्रेत्यादि । अतः कृन्मीत्यादौ स वातुरादिर्यस्येति

तदादिस्तेनाणाद्यन्तेऽपि भवतीत्याह तेनेति । अन्यथा तत्र नित्य-
समास इत्यस्मादनुवृत्तसमासीनोत्तरपदक्षेपेऽपि कृधातुरूपे उत्तरपदे
इत्यर्थापत्तावयस्कृदित्यत्रैव स्यादिति भावः । पूर्वस्मात् परं बलवत्
विप्रतिषेधशास्त्रात् तस्मान्नित्यं कृताकृतप्रसंगित्वमात्रम् । ताभ्या-
मन्तरंगमसित्वात् तेभ्यश्चापवादो वचनप्रामाण्यादिति परनित्येति
परिभाषायां वीजं तद् ध्वनयन्नाह परमिति । न च दीर्घस्याचरि-
तार्थत्वात् कथं विप्रतिषेधत्वं वचनसामर्थ्यात् पूर्वमुपधा पदासंबन्धेन
चारितार्थ्यात्तस्येत्यभिमानः । अयमभ्युच्चय इत्याह नित्यमिति ।
सामर्थ्यादिति । वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासंबन्धे कृते
सामर्थ्यात् पूर्व दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यत इति भावः । ननु एकानुबन्ध-
कग्रहणेन द्वयनुबन्धकग्रहणमिति चतुर्थे भाष्ये स्पष्टया परिभाषया
मत्तुपोऽग्रहणेन धोमानित्यादौ कथं दीर्घः । न च सूत्रसामर्थ्यादिति
वाच्यम् । अनुनासिकोकारविशिष्टे भवतु शब्दे चरितार्थत्वादिति
चेन्न । पकारस्य समुदायानुबन्धत्वेऽप्यनुमात्रस्य द्वयनुबन्धत्वा-

न चाश्वत्थेश्चेलोऽपि न एव तेन पूजार्थस्य नेति नियमसंपादनेन तद्रूपहणं चरितार्थं कथमुक्तार्थं ज्ञापयतीति, किञ्च नुम्मात्रविषयको नियमोऽस्तु इति वाच्यम् । अचामिति नलोपस्याविवक्षितत्वात् । नियमफलमाह तेनेति अत्र नुम्न क्विबन्तस्य धातुत्वात् उखास्तत् ब्राह्मणीत्यत्र नुम् उगितश्चेति ङीप् च नेत्यर्थः । ननु गोमानित्यस्य धातुत्वात् कथं नुम्स्यात् अत आह अधातोरितितीति न चौपदेशिकधातुविषयक एव नियम उक्तो भवतु किमनेनेति वाच्यम् । उगिदचामित्यत्र सप्तमे गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति भाष्येणोक्तरूपस्यैव सामान्यापेक्षत्वादिति दिक् । अधात्विति । पूर्व भूतो भूतपूर्वः न धातुभूतपूर्वोऽधातुभूतपूर्वस्तस्येत्यर्थः । तेन साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिरिति । परिभाषा सिद्धा कुत्वस्यासिद्धत्वाद् व्रश्चेति प इति । अयं भावः व्रश्चेति निशादौ चरितार्थं किन्प्रत्ययस्येत्यपि ऋत्विगाद्यंशे चरितार्थं तादृश इति स्थिते परत्वात्किन्प्रत्ययेति कुत्वशास्त्रे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति पत्वविधिं प्राति कुत्वविधेरसिद्धत्वात् निष्प्रतिपक्षत्वेन पत्वमेवेति । ननु क्विबन्ते कथं किन्प्रत्ययस्येत्यस्य प्राप्तिः इत्थम् । प्रत्ययग्रहणेन बहुव्रीह्यर्थाश्रयणात् । तदुक्तं किन्प्रत्ययस्येत्यत्राष्टमे भाष्ये । किन्कुरिति सिद्धयेत् प्रत्ययग्रहणं कृतं तेन येभ्यः प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यादिति अत्र कैयटः व्रश्चेति पत्वे प्राप्ते कुत्वं शस्य खः वावसान इति चत्वेन कः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वं पत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् पत्वापवादत्वात्कुत्वस्येत्याचष्टे तदाह पत्वेत्वादि । तस्यायमभिप्रायः किन्कुर्यत इति न्यासेन दृष्ट

इत्यध्याहारेण च बहुव्रीह्यर्थलाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणमन्यपदार्थे
 वीप्सागर्भवहुव्रीह्यर्थलाभार्थं तेन विशिष्य तादृक्छब्दादिविषयक-
 लक्षणोपप्लवेन तादृक्छब्दविषये पत्वस्यापवादकं कुत्वं निरवकाश-
 त्वादिति अयमेवाशयो हरदत्तमिश्रादीनामपि बोध्यः । इदं च
 मतं भाष्यविरुद्धं प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीह्यर्थमात्रफलकताया एव
 तत्रोक्तत्वात् तस्माद्वत्विगाद्यंशे चरितार्थस्य कुत्वाविधेर्नापवादत्व-
 मिति स्थितम् इण्को इत्यधिकारस्य पंचम्यर्थपष्ठीत्वादनान्तर्ये
 पत्वाप्राप्तौ नुम् विसर्जनीयेति व्यवयेऽपि पत्वार्थं तत्र यथा
 वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलप्रवेशनिषेधपरेण वाक्येन प्रत्येकं समु-
 दायस्य च प्रवेशाभावो बोध्यते तथा नुमादीनां पत्वप्रतिबंधहे-
 तुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवये पत्व-
 ग्राह्या निस्स्वेत्याद्यर्थं निसेः प्रतिषेधोवक्तव्य इति वार्तिकं तत्प्र-
 त्याख्याय भाष्यकृतोक्तं योगविभागात्सिद्धं तद्यथा नुम्व्यवाये
 विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवाये इति स तर्हि योगविभागः कर्तव्यो
 न कर्तव्यः प्रत्येकं व्यवयशब्दः परिसमाप्यत इति तदेवाह
 प्रत्येकमिति । निस्स्वेति । णिसि-चुंवने इदितो नुम् तस्यानु-
 स्वारः । नन्वाद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवयादस्तु पत्वमिति चेन्न
 आदेशप्रत्ययत्वाभावात् । न चास्मात्परत्रादेशप्रत्यययोरित्यस्य
 स्थितेः कथमत्र तदनुवृत्तिरिति वाच्यम् । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य
 इण्कोरिति वदस्याप्यधिकारसूत्रत्वेन स्वातंत्र्येण विधायकत्वाभा-
 वात् नन्वयोगवाहानां शर्षूपदेश इति हयवरदसूत्रे भाष्योक्तेः
 शरन्तर्गतत्वेन यथा विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थं तथा नुम्-

अग्रहणं मास्त्वित्यत आह उपलक्षणार्थमिति । व्याख्यानादिति ।
 भाष्यकृतादित्यर्थः । तत्रैवोक्तं भाष्ये नुमग्रहणं नुमो योऽ-
 नुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत्पुंस्विति तदेतदाह अत एवेति ।
 ननु पिपठीषु इत्यादौ सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा
 शरीति वैकल्पिकशकारे शराव्यवाये सुपः सस्य पत्वेऽपदान्त-
 स्येत्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्य बावनाद्विसर्गस्थानिकस्य सस्य
 ष्टुत्वेनैव सिद्धे सग्रहणमेवास्तु किं शग्रहणेनेति चेत् भवेदेवं
 यदि भाष्यकृत् शग्रहणमाश्रित्य विसर्जनीयग्रहणं न प्रत्याच-
 क्षीत न चानुमा नुम्स्थानिकानुस्वारमुपलक्षयेत् । ननु यचि भामिति
 प्रातिपदिकस्य भसंज्ञाविधानाद्धातोस्तदभावे न ढेरिति कथं प्रव-
 र्त्तते इत्यत आह सामर्थ्यादिति । सति गमके ढेरिति भं विनापि
 प्रवर्त्तत इति भावः । ननु अपवादत्वात्स्कोरित प्रवृत्ते रूपासि-
 द्धिरत आह पत्वस्येति । आदेशप्रत्यययोरिति कृतस्येत्यर्थः ।
 अश्चेति प इति । सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यताया
 त्रिपादिस्थस्याप्रवृत्तेर्हल्ङ्यादिलोपोत्तरं विविशस् इत्यवस्थाया प-
 त्वासिद्ध्या संयोगान्तलोपे पो भवतीति घटनार्थः । तक्ष्णोतेः किपि
 पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादकत्वात्कलोपे ताडिति
 सिद्धं ण्यन्ते तु नेत्याह तक्षीति । णिलोपस्य णेरनिदीति कृतस्य
 स्थानिवद्भावात् अचः परस्मिन्निति जातात् । न च कौ लुप्तमिति
 निषेधः तस्यासार्वत्रिकत्वात् अपवादस्याप्रवृत्ता उत्सर्गविधिप्र-
 वृत्तेराह तस्मादिति न च बाहिर्भूताकिबपेक्षत्वेन णिलोपस्य बाहि-
 रंगत्वात्संयोगान्तलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वं, शङ्क्यम् । परिभाषाया

अनित्यत्वात् पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्ग-
त्वादित्यप्यन्ये । ननु संयोगान्तलोपं बाधित्वा स्कोरिति स्यादत
आह कुत्वस्येति चोः कुरिति विहितस्येत्यर्थः । पिपस् इत्यव-
स्थायां कुत्वासिद्ध्या ककाराभावेन स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्त-
लोप इत्याशयः पदूल इत्यस्माद्भाषायां सदवस् श्रुव इति लिटः
क्त्सुः द्वित्वं हलादिशेषः अत एक हलित्येत्वाभ्यासलोपो वस्वे-
काजादसामितीदृशसार्द्धं वसोरिति संप्रसारणमित्यनयोर्मध्ये ताव-
त्प्रत्याह अन्तरङ्गमिति । अन्तरपेक्षत्वेनेति भावः अकृतेति ।
न च संप्रसारणं तदाश्रयं कार्यं च बलवादिति परिभाषया
संप्रसारणे कृते इटोऽप्राप्तिरेवेति लिट्यभ्यासस्येत्यत्र भाष्ये
उक्तपरिभाषायाः खण्डनात् तच्च तिङन्ते वक्ष्यते । अन्ये तु
पदावाधिकमन्वाख्यान इति पक्षे लक्ष्यानुरोधादाश्रीयमाणे सिद्धम् ।
सेद्वस् असि इति स्थिते इदसंप्रसारणयोः प्राप्ता प्रातिपदाविधि-
त्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे ततो बलादित्वाभावाच्चेदः
प्राप्तिरित्यकृतेति परिभाषा व्यर्थेति । न च विदेः शतुर्वसोरेका-
नुबंधकत्वादेकानुबन्धकेति परिभाषया लिङादेशस्य क्सोः संप्र-
सारणं न स्यादिति वाच्यम् । वसुरादेशेन तस्यापि द्व्यनुबंधक-
त्वादिति द्विसकारको निर्देश इत्यादिना तत्रैव सूत्रे पष्ठे स्पष्टं
भाष्ये । ननु पत्वतुकोरिति सूत्रेण संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वमन्य
पत्वे कर्त्तव्ये सिद्धत्वमिति चेन्न । पदान्तपदार्थोरेकादेशस्यैव
तेनासिद्धत्वबोधनादिति स्पष्टं तृतीये ईचखन इत्यत्रान्यत्र च
भाष्ये । ननु प्रातिपदिकाधिकाराद्वादिभृतत्वेनाविशेषाद्वातोरप्यु-

पधाया दीर्घः स्यादत आह सान्तमहत इति साहचर्यादिति ।
महतः प्रातिपदिकत्वाव्यभिचारादिति भावः । ननु महान्तमि-
च्छतीत्यर्थे क्यच् ततः क्विपि महतोऽपि धातुत्वमस्तीति चेन्न ।
औपदेशिकधातुत्वस्याभावात्तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नासन्तसं-
योगस्य ग्रहणमित्याभिप्रायात् । न च सुहिन्नित्यत्र सर्वनामेति
दीर्घोऽस्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । प्रत्ययस्योगित्त्वेन सिद्धे
उकारस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह उच्चारणार्थ इति । प्रत्ययस्योगित्वं सफ-
लयति बहुपुंसीति त्वं न चात्राप्यन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तस्या
परतोऽसुडेवास्तु इति वाच्यम् । अनुवृत्तसर्वनामस्थाने इत्यत्र
विवक्षितसप्तमीस्वीकारात् अत एव परमपुमानित्यत्रासुडि समासा-
न्तोदात्तत्वं भवदसुड एवाकारस्य भवति परसप्तम्या नैतत् सिध्येत्
सर्वनामस्थाने प्रागेव पुमृशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मिणो
हलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगात् । उक्तं च सप्तमे
प्रकृतसूत्रे भाष्ये असुडचुपदेशिवद्वचनं स्वरासिद्धयर्थं बहिरङ्गलक्ष-
णत्वादिति । ननु बहुपुंस् इत्यवस्थायां सर्वनामस्थानविवक्षोत्तरं
डीवस्तु नैतत् । प्रातिपदिकत्वप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारस्यो-
क्तत्वात् । न च डीवन्तस्याप्यसुड स्याल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति
वाच्यम् । विभक्तौ लिङ्गेति निषेधात् । अत्र वदन्ति विवक्षितसप्त-
म्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेनासुडो बहिरङ्गत्वात्ततः
पूर्वं परमपुमानित्यत्र समासान्तोदात्तप्रवृत्तेर्दोष एव ।
किंच परसप्तमीपक्षोऽपि रूपपादः अकृतव्यूहपरिभाषाया
बहिरङ्गपरिभाषापवादकत्वादिति तन्न । बहिरङ्गपरिभाषायां

बुद्धिकृतेवाहिरङ्गत्वाश्रयणे बहूपप्लवापत्तेः अकृतेत्यस्या असत्त्वाच्च ।
 बहुपुंसीत्यत्रासुङ्गप्रवृत्तेश्चेति दिक् । पूञ् इति पातेरिति पाठान्त-
 रम् । स्त्रियामित्यत्र चतुर्थे सूतेः सस्य पो ह्रस्वोऽम्मुन्प्रत्यय इति
 भाष्यकैयट्योरुक्तमुभयथापि न दोष इत्याह । प्रत्ययस्थेति ।
 ननृच्चारणार्थानामपीत्संज्ञाया आवश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फलेति
 चेन्न । उच्चारणमात्रार्थतदतिरिक्तार्थयोरित्सञ्ज्ञयाऽपगमाविशेषेऽ-
 प्येकस्य कार्याप्रवर्तकत्वेन च विशेष्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति ।
 स्यादेतत् अत्वसन्तस्येत्यत्र धातुभिन्नासन्तस्येत्यर्थात्सुवः पिण्डग्र
 इत्यादौ समुदायस्य धातुभिन्नत्वादीर्घोऽत आह । अधातोरिति
 धात्ववयवभिन्नासन्तेति विवक्षितार्थकस्येत्यर्थः । ननु वार्तिकद्वय-
 प्रतिपाद्यकार्यद्वयस्य पर्यायतापत्तिरत आह । प्रतिषेधेति
 सुधीवेत्यत्र ङीवादेशवत् सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयो-
 रन्यपाय इति न्यायादिति भावः । अयं च विल्वकादिभ्यश्चस्य
 लुगित्यत्र छग्रहणेन ज्ञाप्यते तद्यथा विल्वकोदेरुत्तरप्रत्ययस्य
 भनिमित्ते तद्धिते विधीयमानो लृक् प्रत्ययान्तराभावाच्छस्यैव सिद्धि-
 रिति छमात्रस्य लुग्यथा स्यान्न तु छसन्नियोगशिष्टकुको निवृत्ति-
 रित्यर्थाच्छग्रहणमिति, इदं च न क्त्वा सोडित्यत्र प्रथमे स्पष्टं कैयटे
 विल्वकादिभ्य इत्यत्र पष्ठे भाष्ये च तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे,
 साद्भुत्वं चेत्यस्य तदोः सः साविति विहितसकारात्परस्यौत्वमि-
 त्यर्थः । अमुक इति, अमुक इत्यादि त्वव्युत्पन्नोऽदःशब्दप-
 व्यायः । ननु सोडो इत्येवास्तु भवम् । अनावित्यत्र दिलोपे
 कृते नित्यत्वात्सत्त्वं चाधित्वा त्यदायत्वेऽसावित्यसिद्धेः । न च

टिलोपात्परत्वेन नित्यत्वेन च त्यदाद्यत्वस्यैव प्रवृत्तिः टिलोपस्य
 प्रतिपदविधित्वेन पूर्वकालप्राप्तिकत्वरूपान्तरंगत्वेन वलीयस्त्वात् ।
 तव मते वृद्धैव सिद्धे डित्त्वैवैयर्थ्यात् सामर्थ्येनाङ्गभत्ववैकल्येऽपि
 प्रवृत्तिदर्शनेनास्य बलत्वाच्चेति छुटः प्रथमस्येत्यत्र ध्वनितं भाष्ये
 स्पष्टमुद्योते । एतेन परत्वान्नित्यत्वाच्च टिलोपात्प्राक् त्यदाद्यत्वस्य
 प्रवृत्तेः सोडावित्येव युक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम् । अन्त्यत्वादकृ-
 तव्यूहपरिभाषया सत्त्वानापत्तेश्च । ननु सुलोप इति न कार्यं
 सेरेवौकारोस्तु त्यदाद्यत्वेन रूपासिद्धिरिति चेन्न । असकौ स्त्रीत्यत्र
 प्रत्ययस्यादिति त्वप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययस्यादित्यत्र आ-
 आपीति प्रश्निष्ठनिर्देशादाकाररूपस्यैवापो ग्रहणेनात्र वृद्धौ
 कृतायामीकाररूपत्वान्नेत्वामिति वाच्यम् । कारिके इत्यादि
 द्विवचनादावप्येकाररूपत्वादित्वानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्येन चात्रे-
 त्वमन्तरंगत्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रतिपद्येत असकवित्यत्र तु प्राक्
 सुबुत्पत्तेश्च नास्ति विभक्तिनिमित्तकृत्यदाद्यत्वाप्रवृत्तेरनन्तत्वादिति
 वाच्यम् अत्रापि कृते टाप्येकोदेशात्पूर्वं वार्णादांगं वलीय इती-
 त्वप्रसङ्गात् । ननु प्रश्नेऽपि निर्देशवैयर्थ्यम् एवं तर्हि तत्सामर्थ्येन
 वार्णपरिभाषा बाधित्वा एकादेश एव कारिकेत्यत्राप्यन्तरंगा-
 दप्यात्वात् पूर्वं विभक्तिस्तन्निमित्तकार्याप्रसंग इति बोध्यते वस्तुतः
 प्रश्निष्ठनिर्देशो व्यर्थः प्राप्तजीविक इत्यत्र दोषाच्चेति दिक् ।
 त्यदादीनामित्यादिसपादसत्ताध्यायी प्रत्ययसो सेरिति त्रैपादिक-
 शास्त्रस्यासिद्धत्वादकृते तु त्यदादीनाम इति विभक्तिर्कार्यं
 सातत्वादुत्पत्त्ययोरप्रवृत्तिश्चेत्याशयेनाह । विभक्तिर्कार्यं प्रागिति ।

पूर्वत्र सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं तद्विन्नमप्रसिद्धमप्रवृत्तमेवं चादसौ
 सेरिति शास्त्रस्यैवाप्रवृत्तत्वात्प्रथममेव विभक्तिकार्यं यदि तु
 कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि अमृ इत्यादि न सिद्धचेत् त्यदाद्यत्वे
 कृते पररूपात् प्रागेवोत्वमत्वयोजातयोः पश्चात् कार्ययोरसिद्धतयाऽ-
 तो गुण इति पररूपेऽमावित्याद्यनिष्ठापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाश्च ।

दध्नः सेचाविति पष्ठीसमासः इहादेशप्रत्यययोरिति प्राप्तं पत्वं
 प्रत्ययलक्षणेन विभक्त्या पदत्वमाश्रित्य सादित्यस्य पदादेश्य यस्य
 पो नेत्यर्थकेन सात्पदाद्योरिति सूत्रेण पदादित्वे पत्वनिषेधः
 सिध्यति पदादिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात् सात्पदाद्योरित्येव तेन
 परमबुधावित्यादौ भष्भावो न अयं च निषेध उत्तरपदस्य कार्यित्व
 एवेति उचि च पदे इत्यत्रोक्तम् । ननु समासस्य चरमावयव
 इत्युक्तेः पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादाववान्तरतत्पुरुषे पदत्वं तत्प्रयु-
 क्तनलोपो न स्यादिति चेन्न उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाका-
 न्तोत्तरपदस्य ग्रहणात् । ननु बहुचूर्पूर्वके बहुसेचावित्यत्र पत्वं
 स्यादेव बहुचोऽपदत्वेन पत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरिति चेन्मैवम् । बहुचू-
 पूर्वस्य नेति वचनान्तरादित्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुगत्या यचि
 भामित्यस्य योगविभागेन यजादौ सुपि पूर्वं पदं नेत्यर्थो भाष्ये
 स्थितः स चोक्तः प्राक् एवं च परमवाचावित्यत्र प्रत्ययलक्षणेनापि
 पदत्वं न सम्भवति अत एव परमदण्डिन्नागच्छेत्यत्रोत्तरपदत्वा-
 श्रयो ङमुद् सिध्यति दधिसेचावित्यत्र तु अवश्यमाश्रयणीयेन
 पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासेनैव निर्वाहः । एवं चोत्तर-
 पदत्वेनेति निषेधो व्यर्थ एवेति । नन्वहः अहोभ्यामित्यादौ रोः
 सुप्यहनित्यनयोरचारितार्थ्येनापवादरूपत्वान्नलोपसूत्रस्य बाध
 एवेत्याशङ्क्य नलोपसूत्रस्यासिद्धत्वेन तयोश्चारितार्थ्यादसम्भवे सति
 अपवादत्वं स्यादित्याशयेनाह । सिद्धत्वान्नलोपे प्राप्त इति । ननु
 नलोपेऽकारस्य रोरेवाविशेषामावेनान्यतरेणैव सिद्धानुमयविधानमा-
 मर्थ्यादेव लोपो न भाविष्यति चेन्न । नङ्सिम्बुद्धयोरिति संबुद्धौ

प्रतिषेधेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावेन दीर्घाहो निदाघेत्यादावुत्त्वसं-
पादनेन च कृतार्थत्वात् । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यबललब्धन-
कारान्तानुकरणेन नान्तस्याहन्शब्दस्येति व्याख्यान्नलोपो
नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाघेत्यादौ संबुद्धौ प्रवृत्त्याभ्यामादौ
व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्यान्नलोपवाधे मानाभावात् ।
आवर्त्येति । आवृत्तौ मानं च रूपरात्रीति वार्तिकम् । अन्यथा
नलोपेऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तद्व्यर्थमेव स्यात् । आवृत्तस्या-
यमर्थः पदान्ते अहन्निति निपात्यते इति तेन नलोपो न ।
अत्राहुः सत्यपि सम्भवेन बाधनमिति तु वार्तिकमतम् । मिदर्थो-
त्यादित्यत्र भाष्ये सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्युक्तेरयमेव भाष्य-
सिद्धान्तः । अन्यथा सर्वेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कण्डिन्यायेत्यत्र
तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा
तद्दानस्य चारितार्थत्वसंभवादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं चात्रापि
रुत्वरत्वे नलोपापवादभूते एवेति नलोपाप्राप्त्योक्तकुसृष्टिकल्पनं

तस्यासिद्धत्वादिति । रुत्वात्पूर्वं तु न दीर्घप्राप्तिः अकृतव्यूहा इति परिभाषया । तस्या असत्त्वे तु हलटयादिलोपात्पूर्वमेव परत्वादीर्घ इति ज्ञेयम् । संबुद्धौ त्विति । संबुद्धिलोपेऽसंबुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे आहुणः । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यत इत्याभिप्रेत्याह असृज इति । विश्वसृडिति च किन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वाद्भ्रूथेति पत्वे कुत्वं तु सृष्टमित्यादौ सावकाशमित्याशयः । नन्वसृगिति गोणितार्थक इति सृजधातो रूपत्वेऽर्थासंगातिः । किञ्च पत्वस्यैव प्रवृत्तिरनवकाशत्वादत आह यद्वेति । कुत्वापवाद इति नृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्ते विशिष्य पत्वबोधनेन तद्बलात् कुत्वबाध इति । अत एव तृतीये काम्यद्येति सूत्रे भाष्योक्त उपयदकाम्यतीति प्रयोगो यजधातोः संगच्छते । ननु सृगृत्वज्योः कथमिर्त्यत आह निपातनादेवेति । निपातनं नामान्यादृशप्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् अपवादाप्रवृत्तिमात्रं निपातनेन बोध्यते कुत्वं तु सूत्रेणैवेति ध्येयम् । सृजधातो रूपं निवारयति असृगिति । एवं च नार्थासंगातिः । अस्यति उत्क्षिप्ता भवति क्षरतीति यावत् । अल्लोपस्येति । अतो लोपकृतस्येत्यर्थः । स्थानियत्वात् अचः परस्मिन्निति कृतात्तुम् । नपुंसकस्य कृत्यच इति विहितः । स्वविधा स्थानिवत्त्वाभावादिति । यस्यैव कार्यं तस्य स्थानिवत्त्वासम्भवादित्यर्थः । अयं भावः अनादिष्टादचः पूर्वस्य स्थानियद्वापो भवति न चेष्टान्तमनादिष्टादचः पूर्व येनाजन्तस्य नुमि कर्तव्येऽल्लोपः स्थानिवन्त्यादिति । एवं वक्ष्यमाणे पिपठिपि इत्यत्रापि नुमभाव उपपा-

दनीयः ननु कथं स्थानिवत्वम् आर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमी-
त्वात् । अत एवाचो यदित्यत्र तृतीये भाष्ये हलन्तात् ण्यतासिद्धे-
ऽजग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् दित्स्यधित्स्यमित्युक्तम् ।
परसप्तमीत्वे तु प्राग्यतो लोपाभावाद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति चेत्,
सत्यम् । परसप्तमीपक्षस्यापि सत्त्वात् अत एव धिनुत इत्यादौ
धिन्विकृण्वोरचेति वकारस्याकारे उप्रत्यये चाकारस्य लोपे तस्य
स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । इदं चासिद्धवत्सूत्रे पाष्ठे कैयटे
स्पष्टम् । न च झलन्तलक्षणे नुम् दुर्वारः कौलुप्तमिति स्थानिव-
त्त्वनिषेधादिति वाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अत एव ख्यत्या-
त्परस्य मपर्यन्तस्येति सूत्रयोरेव तदाश्रितं भाष्ये इति दीधीवेवी-
टामित्यत्र स्पष्टं कैयटादौ । नित्यादिति । कृताकृतप्रसंगित्वेनेति
भावः । परादिति । विप्रतिषेधेनेति भावः । आप इत्यत्र दीर्घविधिः
सावकाशः नुम् तु यशांसीत्यादौ । प्रतिपदोक्तत्वादिति । प्रति-
पदोक्तो विधिर्वलीयानिति वचनादिति भावः । निरवकाशमिति ।
तस्य निरवकाशत्वे सत्येव बाधकप्रयोजकत्वादिति भावः । तदुक्तं
शेषाद्विभाषेत्यत्र पञ्चमे भाष्ये शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं
विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो
बाधका भवन्ति समासान्ताश्च क्वभावे सावकाशा इति । अन्ये तु
क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादि समवधाने शीघ्रोपस्थिति-
कत्वेन पूर्वप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि अत एव हे रमे
इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रश्लेषाद्धलङ्यादिलोपो न

तस्यासिद्धत्वादिति । रुत्वात्पूर्वं तु न दीर्घप्राप्तिः अकृतव्यूहा इति परिभाषया । तस्या असत्त्वे तु हलन्त्यादिलोपात्पूर्वमेव परत्वादीर्घ इति ज्ञेयम् । संबुद्धौ त्विति । संबुद्धिलोपेऽसंबुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावे रुत्वे दृशि चेत्युत्वे आट्टणः । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यत इत्याभिप्रेत्याह असृज इति । विश्वसृडिति च किन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वाद्वाश्चेति पत्वे कुत्वं तु सृष्टमित्यादौ सावकाशमित्याशयः । नन्वसृगिति शोणितार्थक इति सृजधातो रूपत्वेऽर्थासंगतिः । किञ्च पत्वस्यैव प्रवृत्तिरनवकाशत्वादत आह यद्वेति । कुत्वापवाद इति सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचयेण पदान्ते विशिष्य पत्वबोधनेन तद्बलात् कुत्वबाध इति । अत एव तृतीये काम्यच्चेति सूत्रे भाष्योक्त उपयद्काम्यतीति प्रयोगो यजधातोः संगच्छते । ननु सृगृत्वजोः कथमित्यत आह निपातनादेवेति । निपातनं नामान्यादृशप्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् अपवादाप्रवृत्तिमात्रं निपातनेन बोध्यते कुत्वं तु सूत्रेणैवेति ध्येयम् । सृजधातो रूपं निवारयति असृगिति । एवं च नार्थासंगतिः । अस्यति उत्तिक्षता भवति क्षरतीति यावत् । अल्लोपस्येति । अतो लोपकृतस्येत्यर्थः । स्थानिवत्त्वात् अचः परस्मिन्निति कृतात् नुम् । नपुंसकस्य झल्यच इति विहितः । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति । यस्यैव कार्यं तस्य स्थानिवत्त्वासम्भवादित्यर्थः । अयं भावः अनादिष्टादचः पूर्वस्य स्थानिवद्भावो भवति न चेहाजन्तमनादिष्टादचः पूर्वं येनाजन्तस्य नुमि कर्तव्येऽल्लोपः स्थानिवत्त्वादिति । एवं वक्ष्यमाणे पिपठिपि इत्यत्रापि नुमभाव उपपा-

दनीयः ननु कथं स्थानिवत्वम् आर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमी-
त्वात् । अत एवाचो यदित्यत्र तृतीये भाष्ये हलन्तात् ण्यतासिद्धे-
ऽजग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् दित्स्यधित्स्यमित्युक्तम् ।
परसप्तमीत्वे तु प्राग्यतो लोपाभावाद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति चेत्,
सत्यम् । परसप्तमीपक्षस्यापि सत्त्वात् अत एव धिनुत इत्यादौ
धिन्विकृण्वोरचेति वकारस्याकारे उप्रत्यये चाकारस्य लोपे तस्य
स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । इदं चासिद्धवत्सूत्रे पाठे कैयटे
स्पष्टम् । न च झलन्तलक्षणे नुम् दुर्वारः कौलुप्तमिति स्थानिव-
त्त्वनिषेधादिति वाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अत एव ख्यत्या-
त्परस्य मपर्यन्तस्येति सूत्रयोरेव तदाश्रितं भाष्ये इति दीधीवेवी-
टामित्यत्र स्पष्टं कैयटादौ । नित्यादिति । कृताकृतप्रसंगित्वेनेति
भावः । परादिति । विप्रतिषेधेनेति भावः । आप इत्यत्र दीर्घविधिः
सावकाशः नुम् तु यशांसीत्यादौ । प्रतिपदोक्तत्वादिति । प्रति-
पदोक्तो विधिर्वलीयानिति वचनादिति भावः । निरवकाशमिति ।
तस्य निरवकाशत्वे सत्येव बाधकप्रयोजकत्वादिति भावः । तदुक्तं
(शेषाद्विभाषेत्यत्र पञ्चमे भाष्ये शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं
विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो
बाधका भवन्ति समासान्ताश्च क्वभावे सावकाशा इति । अन्ये तु
क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादि समवधाने शीघ्रोपस्थिति-
कत्वेन पूर्वप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि अत एव हे रमे
इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रक्षेपाद्धलङ्यादिलोपो न

प्राप्नोतीत्याशंक्यैङ्हस्वादिति लोपेन समाहितं भाष्ये । एवं चात्रापी-
दृशप्रतिपदोक्तत्वस्वीकारेण पूर्वं दीर्घं ततो नुमि स्वांपीत्येवेत्याहुः ॥
इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथाव्ययानि ।

अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थविज्ञानाय न व्येति विशेषं
विकारं गच्छति सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णातीति यावत् ।
अतोऽत्युच्चैसावित्यादि सिध्यति । अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्येन
सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययत्वाभावात् । तत्राव्ययस्याव्ययत्वानपायाद्
अव्ययादाप्सुप इति लुक्प्रसक्तेरित्याह विहितविशेषणान्नेति ।
नन्वत्युच्चैः सावित्यादौ कथं समासः । उच्चैरित्यास्याधिकरणशक्ति-
प्रधानत्वेन द्वितीयाद्यन्ततायोगादिति चेत्सत्यम् । दोषाभूतमहो-
दिवाभूता रात्रिरित्यादिवत् कचिद्वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानता-
स्वीकारेणादोषात् । समुदायस्यापि अव्ययत्वमाशंक्य समाधत्ते
यद्यपि तदन्तेति । शब्दस्य विशेष्यत्वात्प्रयोजनं सर्वनामाव्यय-
संज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरित्याशयः । न गौणेति ।
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकबोधकत्वविशिष्टाव्य-
यपदत्वेनाव्ययपदं बोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकरणात्तादृशानां
गणेऽनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य
नाव्ययत्वमिति भावः । अन्ये तु अत्रार्थः प्रधानः प्रधानयोः प्रधा-
नस्यैव ग्रहणमिति न्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धानुपस-
र्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य नाप्यव्ययस्य

संज्ञा भविष्यति । एवं च विहितविशेषणमङ्गाक्षेपो वा व्यर्थः
एवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावादत्युच्चैसावित्यादेर्निर्बाधत्वमित्याहुः ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

ननु प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधप्रतिप्रसवेन उगिद्वर्णग्रहण-
वर्जमित्यनेन तदन्तलाभेऽजादीनामप्यकारान्तत्वस्याव्यभिचारादत
इययतैव सिद्धिरित्यत आह अजाद्युक्तिरिति । येन ना प्राप्त
इति परिभाषया सामर्थ्याद्वाव्यसामान्याचिन्ताश्रयणादित्या-
शयस्तदाह । ङीपो ङीपश्चेति । यथायथं जातेरस्त्रीविष-
यादयोपधाद्वयासि प्रथम इति सूत्राभ्यां प्राप्तस्येत्यर्थः । तदाहा-
जेत्यादिना ङीप्प्राप्त इत्यन्तेन । अजत्वजातिविशिष्टा स्त्रीत्यर्थः ।
अतं एवाजादिवाच्यं स्त्रीत्वमित्युक्तम् । प्रत्ययवाच्यत्वे हि
स्त्रीत्वस्य विशेष्यतानापत्तिः । ननु प्रत्ययवाच्यमेव तादिति
चेन्न । वागादिपदे प्रत्ययमन्तरापि तद्वोधात् । हत्वो नपुंसके
त्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रस्वरसाच्च । अत एव व्यावक्रोशीत्यादौ
कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचि णचः स्त्रियामित्याञि च ङीप्
सिध्यति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति
व्युत्पत्तेर्यत्र प्रत्ययस्य वाचकत्वं तद्विषयत्वेनेहाप्रवृत्तेरित्यन्यत्र
निरूपितम् । ननु उद्याप्रातिपदिकादित्यादिना प्रत्ययविधौ
पञ्चभ्यां युक्तत्वबोधनादजादिभ्यष्टाप्स्यात्स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थस्य
युक्तत्वं तच्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेव दापा द्योत्यमिति कथ-

मजादीनामिति पष्ठ्यन्ततयार्थवर्णनमित्यत आह अजादिभि-
रिति । व्याख्यानात्पष्ठ्यन्तत्वेऽपि अर्थात्पंचम्यन्तलाम इति
भावः । उक्तयुक्तेः फलमाह पंचाजीति । पञ्चानामजाना समा-
हार इति तद्वितार्थे इत्यादिना द्विगुसमासेऽकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीवेव न त्वनेन टाप् । नन्वत्र
प्रत्ययविधाविति निषेधात्तदन्तत्वालाभादेव टापोऽप्रवृत्तिरेव कि-
मुक्तव्याख्ययेति चेन्न । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनादिति वक्ष्य-
माणाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधेर्ज्ञापनात् । न च तद-
न्तविधावपि स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणं श्रुतत्वादिति
वाच्यम् । उक्ताधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तद-
न्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् । अत्र हीति । समासे
अजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नाजशब्दमा-
त्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्य ग्रहणादिति भावः ।
सामान्येति । तेन विशेषाग्रहणम् । वन इति सूत्रेऽनुबन्धराहितस्य वन
उच्चारणात्तदनुबन्धग्रहणेनातदनुबन्धकग्रहणमिति परिमापायाश्चतुर्थं
वामदेवादित्यत्र भाष्ये स्पष्टाया इहाप्रवृत्तेरित्याशयः । नन्वाति-
धीवरीत्यादौ कथं वन्नन्तत्वाभावात्तत्राह प्रत्ययग्रहणमिति । इयं
च अंगसंज्ञा भाष्ये स्पष्टा । तद्यथा । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्र-
त्यये इति योगो विभज्यते गृह्यमाणे उपतिष्ठते इति शेषस्तेन
तदाद्यंशः सिद्धस्तदन्ताशस्तु येन विधिरित्यनेन सिद्धः । तेन
देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः सन्नन्तत्वादिप्रयुक्तं कार्यं
नेति । तेनेति । वन्नन्तेनेत्यर्थः । तत्प्रातिपदिकं प्रातिविशेषण-

मिति भावः । न च कथमत्र तदन्तविधिः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
न तदन्तविधिरिति निषेधात् । अनुपसर्जनादित्याधिकारस्याम-
हत्पूर्वग्रहणस्य च ज्ञापकत्वात् । सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य
प्रातिपदिकत्वं नास्तीति तन्निषेधाविषयत्वाच्चेत्याहुः । न पट्-
स्वस्त्रादिभ्यः इत्येनानन्तरस्येति न्यायेनाव्यवहित ङीप् एव निषेध-
प्राप्तावपि स्त्रियां यट् प्राप्तं तन्नेति । व्याख्यानेनोभयोर्ङीप्प्रापो-
रपि निषेध इत्याशयेनोदाहरति । पञ्च चतस्र इति । ननु न
तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वनिषेधात्तयोर्ङीवभावः सिद्ध इति
चेत्सत्यम् । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां ज्ञापयितुं तत्र तयो-
र्ग्रहणमिति केचित् । स्वस्त्रादिषु तयोः पाठो न कर्तव्य इति
भाष्यकैयटयोः स्वरसः । ननु कथं पट्त्वमदन्तस्येत्याशङ्क्यो-
पपादयति नलोप इत्यादिना । असिद्धत्वादिति । इदं चासिद्ध-
त्वोपवर्णनं कार्यकालपक्षे यथोद्देशे पञ्चन्निति नान्ते जाताया
एकदेशविकृतन्यायेनादन्तेऽपि सुलभत्वात् । न चोक्तन्यायस्य
स्थानिवत्सूत्रे उपसंख्यानादनल्विधौ तत्प्रवृत्तिरिति युक्तम् ।
पट्त्वस्यानल्वधर्मत्वेन तदाश्रयविधीनामनल्वधित्वादिति दिक् ।
नन्विह वहिरङ्गपरिभाषयैव सिद्धमिति चेन्न । संज्ञाकृतं वहिरङ्गत्वं
परिभाषायां नाश्रीयत इति कृति तुग्रहणेन ज्ञापनात् । तद्धि
वृत्रहभिरित्यादौ ह्रस्वस्य पितीति तुकि नलोपस्यासिद्धत्वार्थं
क्रियते । यदि परिभाषयैवावहिर्भूताभिसंनिमित्तो नलोपो सिद्धः
स्यात्तद्वर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापयतीति दिक् । अन्ये त्वाहुः न ह्युक्ता-
सिद्धत्ववर्णनोपयोगः पञ्चेत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति । न

पडितिसूत्रार्थाश्रयणमाहिम्ना भूतपूर्वषड्त्वमाश्रित्य निषिध्यते अत
 एव पदसंज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपस्सुवित्यत्रोक्तं
 भाष्य इति प्रत्ययस्थादिति । सूत्रऽकादित्यत्राकार उच्चारणार्थो वर्ण-
 मात्रं विवाक्षितमत एवैतिका इत्यादावकचीत्वं पचतकीत्यादिसिद्ध-
 येऽकच्यकारोऽविवाक्षितः । किंच कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधानादाप्
 परककाराभावेनेत्वं स्यात् । एकादेशोऽप्यचः परस्मिन्नाति स्थानिवत्
 वा व्यवधानमेवापि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया
 चेत्वं स्यादिति तु न वाच्यम् । येन नाव्यवधानमिति ककाराका-
 राभ्यां व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेस्तेन रथकट्यापुत्रकाम्येत्यादावनेकव्य-
 वाये इत्वं नेति स्थितं तत्र सुपः परो न चेति प्रसज्यप्रतिषेधः
 किमर्थमाश्रितोऽसमर्थसमासादिति दोषापत्तेरित्याशयेनाह । असुपः
 किमिति । पर्युदासाश्रयणे समुदायस्य सुवभिन्नत्वेन सुवन्तभिन्न-
 त्वेन च ततः परत्वादित्वमत्र स्यादिति भावेनाह । बहुपरिव्राजि-
 केति । परिपूर्वकाद्भजेर्बुल । बहवः परिव्राजका यस्यामिति समासे
 सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्ता यत्परत्वेनात्रेत्वाना-
 पत्तिरित्याशयः । पूर्वस्य किमिति । कादिति पंचमी श्रुत्वा तस्मा-
 दित्युत्तरस्येत्युपस्थितेः परस्येति लामेऽपि पूर्व दापा सह सवर्ण-
 दीर्घे परभूतह्रस्वाकाराभावादिति प्रष्टुराशयः । सिद्धांती प्रष्टुः पक्षे
 दूषयन् स्वसिद्धान्तमाह परस्येति । सवर्णदीर्घात्पूर्वं वाणादागं
 बलीय इति तिङन्ते वक्ष्यमाणन्यायादपवादत्वाद्धान्त्यककारादनन्त-
 रस्याकारस्येत्वं स्यादिति रूपासंगतिस्तदाह । कटुकेति । कटुरत्र
 कटुरसवती अज्ञातार्थदौकः छियामपि कटुशब्द इत्यन्ये । अत्राहुः ।

प्रत्यये कीति सूत्रयित्वा पूर्वस्योति सुत्यजम् । नयासयोरिति निषे-
 धाल्लिङ्गादेव कादौ प्रत्यये इति नार्थः किंतु आप्परस्याप्रत्ययस्थक-
 कारपरस्यात् इत्वमित्यादिरर्थः सामर्थ्यादाप्परत्वांशे ककारव्यव-
 धानं सोढव्यमेवेति । भस्त्रैपेत्यनेनापि व्याख्यानाच्चपूर्वाणां केव-
 लानां च संग्रहेण सकललक्ष्यनिर्वाहेऽप्यन्यथा सिद्ध्या नञित्यादि
 मास्त्वित्याह । तदन्तेति । स्पष्टार्थमिति च । पदांगाधिकारे तस्य
 तदंतस्य च सिद्धेरित्याशयः । ननु भस्त्राशब्दस्याकारस्थानिकाकारसं-
 भवादुत्तरविधिना वैकल्पिकं त्वासिद्धौ वैयर्थ्यामित्याशंक्याह उपस-
 र्जनार्थमिमि । अन्यस्य त्विति । अनुपसर्जनस्येत्यर्थः । उत्तरसूत्रे-
 णोति । अमाषितपुंस्काच्चेत्यनेन बाधकाभावादित्यर्थः । भस्त्राज्ञा-
 स्वानां विद्यमानपूर्वकाणामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्यया-
 त्परत्वेन सुपः परत्वाभावादसुप इति निषेधाप्रवृत्तेरितरयोस्तु नेत्व-
 प्राप्तिरिति मनसि निधायाह एपाद्धेति । सपूर्वयोर्विद्यमानपूर्वयोः ।
 अंतर्वर्तिनीमिति । न एतत् सु इति स्थितेऽकचि कृतेऽकृते वा
 नञ्त्तत्पुरुषे अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्वधते इति त्यदा-
 द्यत्वात्प्राक् सुब्लुकि ततोऽकचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्वे
 टापि समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः प्रत्ययलक्षणेन पर एव टाविति
 भावः । अनेपकेति । अज्ञाता एषा एपका । ततो नञ्समासः ।
 एवमग्रेऽप्युहनीयम् । ननु स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः आत्मा ज्ञाति-
 र्धनमात्मीयश्चेति । 'तत्र स्वी ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वीऽ-
 स्त्रियां धने' इति कोशादादिषु त्रिषु स्त्रीत्वाभावः किं त्वन्यार्थे एव
 स्त्रीत्वं तत्र सर्वनामत्वादकचोऽवश्यंभावेनातः स्थानिकाकारालामा-

त्कथमयमुदाहर्तुमुचितोऽत आह स्वशब्देत्यादि । विशषणामिति ।
 व्यावर्तक इत्यर्थः । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति
 भावेनाहासंभवादिति । स्वशब्दस्य तूभयमस्ति । उक्तं च हरदत्त-
 मिश्रेण । 'संभवव्यभिचारौ हि स्वशब्दे काकचोः सतोः ।
 द्वैषयोः संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता ॥ ' इति तदेवे -
 दयति स्वशब्दस्त्विति । नित्यमेवेत्वमिति । अत्र त्वकचि कृते
 आतः स्थानिकाकाराभावात् प्रत्ययस्थादित्यस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ।
 अभाषितपुंस्काच्चेत्यत्र स्त्रीविषयाच्चेति सूत्रिते तु न पुंसि दामेत्य-
 मरोक्त्या स्त्रीनपुंसकत्वपर्यवमानादामशब्दात् ङीप्यज्ञातादौ के
 दामिका दामका दामाकेति रूपत्रयासिद्धिरिति । परंतु पंचमीश्रुत्या
 परस्येति लब्धमपि त्यक्त्वा विहितस्य व्याख्यातं तस्य किं
 फलं तदाह । बहुव्रीहेरिति । अविद्यमाना खद्वा यस्या इति
 विग्रहे शेषादिभाषेति समासांतस्य कपो वैकल्पिकत्वात्तदभावे
 गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे ततश्चापि सुप्यज्ञातादौ कप्रत्यये सुब्लुकि केऽण
 इति ह्रस्वे पुनश्चाप्यभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराभावे-
 नैतद्विकल्पप्राप्तौ प्रत्ययस्थादित्यनेन नित्यमेवेत्वम् । परविशे-
 षणत्वे तु तादृशखद्वाशब्दात्परत्वेन विकल्पः स्यादेवेति दोष
 इति भावः । शैषिके कपीति । न खद्वास्वित्यवस्थायां कपि
 सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवंतत्वात्समाससंज्ञायां
 समासांता इति शास्त्रमहिम्ना कवंतम्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्री-
 प्रत्ययांतातसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद्वोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे केऽण
 इत्यस्य न कपीति निषेधेऽप्यापोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः

प्राग्वर्त्तिखट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेनाकारस्थानिका-
कारस्यायं विकल्पः । ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेतीति भावः ।
वक्ष्यमाणेति । वचेर्लट् । लटः सङ्गेति ज्ञानच् । स्यता-
सीति स्यः । कुत्वषत्वे आने मुगिति मुक् । टित्त्वाद्गुगित्वाच्चेति ।
न्यायसाम्याद्गुमयोरुपादानं, स्थानिवच्चेनेत्यर्थः । एतेन लटि
ऋकारस्याप्यनुबन्धत्वात्तदनुबन्धकपरिभाषया न टित्प्रयुक्तङीपः
प्राप्तिरत उगित्वाच्चेत्युक्तमित्यपास्तम् । उक्तपरिभाषया ऋकारेऽ-
प्यग्राहकत्वसाम्यात् । टिङ्ङेति सूत्रेऽनुबन्धग्रहणात्परिभाषाया
अप्रवृत्तेश्च । न चाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवच्चं, नल्यपीति ज्ञाप-
केन टित्त्वादेरशास्त्रीयस्यातिदेशोऽनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति
निषेधाप्रवृत्तिश्चेति ज्ञापनात् । तद्धि प्रदाय प्रधायेत्यादौ क्त्वोऽल्यपि
तस्य स्थानिवच्चेन कित्त्वमाश्रित्य घुमास्थागापा जहाति सां हलीति
क्त्वनिमित्तेत्वप्राप्तौ तन्निवारणाय क्रियते । तच्चानल्विधाविति
कोट्यैव स्थानिवच्चनिषेधादित्वाप्राप्तिरेवेति व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञाप-
यतीति । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् डेरामित्यामि कृते
स्थानिवद्भावेनामो डित्त्वाद्याडागमः सिध्यति । समाधत्ते डित्त्वेनेति ।
तेन सूत्रेण लिङादेशानां तिवादीनां यासुडागमस्व डित्त्वं विधी-
यते । नञ् स्थानिवच्चस्योक्तरीत्या बाधाभावात्तेनैव डित्त्वे सिद्धे
व्यर्थमिति लाश्रयमादेशानां न भवतीति ज्ञाप्यते । तेनाऽचिनोद-
मार्द् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो डित्त्वेन ध्रिति चेति निषेधप्रा-
प्ताऽवप्यनया रीत्या स्थानिवद्भावेन डित्त्वनिषेधाद्गुणवृद्धी सिध्यतः ।
अकृते लकाराश्रयदिगुगिद्वानुबन्धकार्यं ङीव् न भवति । ननु

स्तुयादित्यादावनिगुक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसि चेत्य-
 स्य निषेधार्थं च यासुटो डित्वमास्ताम् । उतो वृद्धिर्लुके हलीत्यत्र
 हि उत इति निर्दिष्टस्थानिकतया इक्परिभाषानुपस्थितिः अनियमे
 नियमकारिणी परिभाषेति न्यायात् । जुसि चेति च क्विति चेत्य-
 स्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भावलब्धडित्वं स्तुयाच्चिनुयुरि-
 त्यादौ वृद्धिगुणौ निषेद्धं नालं स्यात् । पुनर्डित्वसामर्थ्याच्चमयो-
 निषेधो भवति । तस्मात्कथं डित्वमुक्तार्थं ज्ञापयेदिति चेन्न । उत
 औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञाप-
 नात्स्थानिनिर्देशोऽपीकपरिभाषोपस्थितयेऽनियम इत्युक्तन्यायस्या-
 नित्यत्वज्ञापनाच्च । कसस्याचीत्यनुवर्त्याजादौ जुसि गुणः स्यादिति
 जुसि चेति सूत्रार्थेन चिनुयुरित्यादावजादित्वाभावेनादोषाच्चेति
 दिक् । ननु हलः श्र इत्यत्र तृतीये भाष्ये तु सार्वधातुकम्पिदिति
 सूत्रान्तर्गतमपिदिति योगं विभज्य गाङ्कुटादिभ्य इत्यस्मान्डित-
 मनुवर्त्यावृत्तिं चाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधं विधाय डित्त्वं पित्र भवति
 पित्रे डित्त्वं भवतीति वाक्यार्थद्वयं वर्णितं, तेन श्रूयादित्यत्र श्रुव
 इतीण् न भवति । आतिदेशिकस्य पित्वस्यौपदेशिकेन डित्वेन
 बाधनात् । अचिनोदऽमार्ड इत्यादावौपदेशिकेन तिवादीनां पित्वे-
 नातिदेशिकलाश्रयस्य डित्वस्य बाधनाद्गुणवृद्धौ भवतः, अपि-
 दिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायात् । एवं च मृज्यादित्यादावौपदे-
 शिकेन पित्वेनातिदेशिकस्य डित्वस्य बाधनाद् वृद्ध्यादिवाग्णाय
 यासुटो डित्वमावश्यकमिति कथमुक्तार्थं ज्ञापयेदित्याशङ्क्य
 गत्यन्तरमाह श्रः शानचः शित्वेनेति । शानचः शित्वं हि तिङ्-

शित्सर्वधातुकमिति सर्वधातुमंज्ञया सर्वधातुकमपिदित्यनेन शित्वे-
 ष्टिति चेत्यनेन पुषाणेत्यादां गुणनिषेधार्थं क्रियते । तच्च स्थानि-
 वद्भावेन श्चाप्रत्ययस्य शित्वेनैव सिद्धे व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापयति ।
 तथा चानेन ज्ञापितार्थेन न ल्यपीत्येतज्ज्ञापितार्थस्य बाधादीह न
 ङीप् स च बाधो न सर्वत्रिकोऽतिप्रसङ्गात् तदाह । कचिदिति ।
 लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति भावः । एतेन ज्ञापकस्य सजानीयविषय-
 ताया न्याय्यतया ज्ञानजादेशस्य लाश्रयकार्यभावज्ञापकतानुप-
 युक्ता । अत एव सर्वधातुकादेशे अनुबन्धो न स्थानिवदित्येव
 ज्ञाप्य शरीरमुद्गावितं भाष्य इति मन्दोक्तमपास्तम् । अचिनोदमा-
 ङित्वादी गुणवृद्धिसिद्धये भाष्ये सामान्यापेक्षस्थैवाभ्युपेयत्वात् ।
 सर्वधातुकादेश इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणेन लकारस्यापि क्रीडीकाराच्चेति
 दिक् । ननु ज्ञानचः शित्वमपि तत्सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं,
 तद्यथा किमर्थः शकारः ज्ञापनार्थं इत्युक्त्वा ज्ञापनफलमुक्तरीत्या
 दूषयित्वा तस्मान्नार्थोऽनेनेति । तथा च कथमुक्तार्थज्ञापनेन प्रकृते
 ङीवभाव इति चेत्सत्यम् । सत्यभिधाने वक्ष्यमाणेनेत्यादावजा-
 दिपाठादेव टाप् स च ङीवादेर्बाधक इत्युक्तं प्राक् । अजादि-
 स्त्वाकृतिगणः । न चात्र विवादितव्यम् । नमुने इत्यत्र टाया-
 मादेश इति क्वाणिभाष्यप्रयोगात् । अजायां छागेति टावन्नः
 प्रयोगो दृश्यतेऽनः छागशब्दोऽप्यजादिष्विति । प्रथमाध्याय-
 चतुर्थचरणे चमनवदविशेषादिति सूत्रे श्रीमदाचार्यशंकरभगवत्पू-
 ञ्यपादभाष्ये वाचस्पतिकृतभामत्यां चोक्तेश्चेति प्राहुः । ननु
 टिड्ढेत्यत्राणप्रद्वणाक्षरा शीलमस्या इत्यर्थं शीलं छात्रादिभ्यो ण

इति विहितणान्ते चौरैत्यत्र कथं ङीबित्यत आह ताच्छीलिक-
इति । शीलार्थके णोऽप्यण्कार्यं भवति कर्मस्ताच्छील्ये, इति
ज्ञापकात् । तत्र हि अन्नित्यनेनाणि विहितं प्रकृतिभावं वाधितुं
दिलोपो निपात्यते । यदि च णप्रत्ययेऽण्कार्यं न स्यात्तर्हि किं
तेनोति । ताच्छीलिक इत्युक्त्या दंडैः प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यर्थे
तदस्यां प्रहरणमिति णप्रत्यये दाण्डेति दावन्त एवेति बोध्यम् ।
प्राचां षफ तद्धित इत्यत्र यञ एवानुवृत्तये टिडढेति सूत्रात्पृथ-
ग्योगविभक्ते यञश्चेति सूत्रे यद्यप्यपत्यप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमित्येव
वार्तिककृता पठितं तथाप्यपत्याधिकारं तत् । तादृशश्च गर्गा-
दिभ्यो यञ् इत्यनेनैव विहितस्तदन्तादेव च ङीप् नान्यस्मा-
दित्यभिप्रेत्याह अनपत्याधिकारस्यादिति । अपत्याधिकारस्थ-
भिन्नादित्यर्थः । अपत्यार्थं भिन्नादपत्यार्थेऽप्यपत्याधिकारस्थभिन्नाच्च
न ङीबिति वर्तुलार्थः । आद्यमाह द्वैप्येति । द्वीपादनुसमुद्रं यञ्
इति यञ् । अन्त्यमाह द्वैव्येति । प्राग्दीव्यतीय इति । तेन,
दीव्यति जयतीत्यतः प्राग् येऽर्था अपत्यादयस्तत्रायं विहितो न
तु तस्यापत्यमित्यधिकारे इत्यर्थः । यदा त्विदं वार्तिकम् । प्रत्या-
ख्यातं भाष्ये तदा तदुक्तयोगविभागाकारप्रश्लेषादिना यञश्चेत्य-
त्रापत्याधिकारस्थस्यैव यञो ग्रहणमिति व्याख्यानं चोक्तार्थः
क्रोडीकरणीय इति बोध्यम् । प्राचां षफ इत्यत्र तद्धितग्रहणं
किमर्थमित्याशंक्याह प्रातिपदिकत्वमिति । षफप्रत्ययान्तस्या-
प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं तद्धितग्रहणं तेन पिद्गैरोवे
ङीप् सिध्यति । न च पिद्गैरेत्यत्र प्रातिपदिकविशेषणे सत्येवं-

स्यात्किंतु तस्यैव फलाभावेन व्यर्थत्वादिति वाच्यम् । त्रपा क्षमा
मृजेत्यादौ धातोः पितो ङीष्प्रवारणफलकत्वात् । ननु तत्र पितोऽ-
ङ्प्रत्ययसंपादनेन चरितार्थत्वादिह न स्यादिति केयटोक्तेः, न च
यजन्ते यस्येति चेति लोपार्थं तत्तद्धितग्रहणमिति वाच्यम्, सर्वर्ण-
दीर्घेणापि सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । इजन्तादपि ष्फः क्वचित्स्यादिति
ज्ञापनार्थं तद्ग्रहणात् । तेनासुररूपसंख्यानामिति सिद्धमित्याहुः ।
ननु स्त्रियामेव ष्फविधानादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन ङीष्
न स्यादत आह । पित्वसामर्थ्यादिति । ननु पित्वसामर्थ्यात्
प्रातिपदिकादेवेकारो न भविष्यतीति भाष्योक्तेः कथमीदृक् सामर्थ्यं
व्यवस्थाप्यते । किं ततः तावतापीदृशमन्तरा सामर्थ्यस्योपक्षीण-
त्वात् । उक्तेऽपीति । प्रकृत्या स्त्रीत्वार्थे उक्ते ष्फप्रत्ययेन द्योति-
तेऽपीत्यर्थः । सिद्धान्तसंमते पंचकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे
प्रत्ययानां द्योतकस्यैव युक्तत्वादिति कारकादौ निरूपयिष्यते ।
द्योतितविषये उक्तार्थानामित्ययं न्यायो न प्रवर्तते । व्यतिलूनीते
इत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्येष्टत्वात् । द्विर्वद्धं सुवद्धं भवतीति न्यायात् ।
अत्रेदं पित्वं ज्ञापकम् । अत एव येनांगविकार इति सूत्रे भाष्ये
अक्षणा काण इति प्रयोगः संगच्छते । तत्र काणशब्दोऽक्षिगत-
विकारवाचकः किंच हरत्यऽर्धं संप्रतीति माघप्रयोगोऽप्युपपद्यते इति
दिक् । द्योतकविषयेऽप्युक्तार्थानामिति प्रवर्तते क्वचित् गमकवला-
दिति कारकप्रघट्टके वक्ष्यते । कुण्डो धो धेनुकमिति । कुण्डवदूधो
यस्य धेनूनां समूहस्य इत्यर्थेऽचित्तहस्तिधेनोष्टक् इसुसुक्तांतात्कः
तद्विधौ स्त्रियामिति । तच्च वार्तिकम् । नन्विहैव बहुव्रीहेरुपसो

टीष् नश्चेति सूत्र्यतामनङ् चोति वा समासान्तेषु ऊधसोऽनङ् इति सूत्रं त्यक्त्वा धनुषोऽनङ् इति सूत्र्यतामिति चेन्न । कवभावे लब्धावसरस्यास्य पक्षे कपा बाधापत्तेः । यथान्यासे तु अनङः समासान्ततया शेषत्वाभावान्न कप् । ननूधसोऽनङिति सूत्रेऽनादेश एवास्तु किं ङित्करणेनेति चेन्मैवम् । धनुषश्चेत्येतदर्थतया शार्ङ्गधन्वेति वत्त्वेन फलकत्वात् । न चेहार्थमप्यावश्यकमन्यथाऽल्लोपो न इति न स्यादनो लाक्षणिकत्वादिति वाच्यम् । भाष्यवार्तिकविरोधेन लक्षणप्रतिपादोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तेरिति वदन्ति । ननु ममेयमित्यर्थं युष्मदष्मदोरन्यतरस्या खञ् चेत्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशे सत्यणंतत्वाद्विद्भेति सिद्धेऽत्र तद्ग्रहणं व्यर्थमत आह नियमार्थमिति । नित्वं सज्ञाऊन्दसोरिति संपूर्णानुवृत्तेः संज्ञाऊन्दसोरेव ङीर्विति नियमशरीरम् । व्यावर्त्यमाह लोकेऽसंज्ञायामिति । ननु नेदं व्यावृत्तिफलम् । प्रत्ययस्थककाराभावप्रयुक्ते त्वाप्राप्तावपि मासकनरकयोरिति वार्तिकेनापि प्रकृतिककारे इत्वविधानेनैव ङीपोऽप्रवृत्तेरिति चेन्न । आप्रपरत्वाभावेऽपि सामर्थ्यादित्वकरणेन सिद्धार्थत्वात् । अन्तर्वादिति । मतुप्पतिवदिति वत्वं च नुक्संनियोगेन नियम्यते । किमविशेषणेनेत्याह गर्भिण्या जीवत्पतिकाया चेत्युक्तं भाष्ये तदेवाह गर्भिण्यामित्यादि । अन्यथा सिध्यभावमाह तत्रेत्यादिना । अन्तःशब्दस्य मध्ये इत्यर्थकस्य तदेवाह अधिकरणेति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । एवं चास्यान्यद्वारैव क्रियायोगः सप्तम्यर्थस्यैवेति भाव इत्याह अस्ति सामानाधिकर-

प्येति । तदस्यास्त्यास्मिन्निति मनुविति सूत्रस्य तदिति प्रथमान्तात्
 षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे चास्तिना सामानाधिकरण्ये सति मनुप्स्यादित्यर्थे
 प्रथमान्तस्यास्तीत्यत्र तिङर्थेन सामान्यकर्त्राऽभेदान्वयेन ततो मनुप्
 सिध्यति । प्रकृते च तदभावादप्राप्तिरिति भावः । ननु तत्सूत्रे
 शक्तित्वभावादेव बहुव्रीह्याविव वर्तमानकालास्त्यर्थान्तर्भावेन मनुप् ।
 अस्तिग्रहणं तु अस्तिशब्दादस्तिसामानाधिकरण्याभावेनाप्राप्तमनुपो
 विधानार्थं तेनास्तिमानिति सिद्धं, सत्ताकर्तृधनवानिति तदर्थ
 इति स्पष्टं भाष्ये । एवं चात्रापि तथैव मनुवस्त्विति चेन्न । तेन
 प्राप्यमांतादेव मनुपो विधानात् । कथमन्यथाऽस्तिना सामाधि-
 करण्यं नास्त्यन्यप्राप्तो मनुप् निपात्यतेऽन्तर्वादिनि भाष्यकारा
 व्याचक्षीरन्नित्यलम् । ननु पत्युर्न इत्यत्राधिकारलब्धमनुपस-
 र्जनादिति तच्च पत्युरिति षष्ठ्यन्तस्यानुगुण्याय षष्ठ्यन्तं कल्प्यतेऽ-
 नुपसर्जनस्य पत्युरिति तत्सम्बन्धिनोऽनुवृत्तिरित्याशङ्क्याद् अनु-
 पसर्जनस्येत्यादि । उत्तरार्थे, पूतक्रतोरित्याद्यर्थम् । न तु पत्यु-
 रिति । अयं भावः । नपूर्वस्येत्यत्र सहशब्दो विद्यमानवाची ।
 पूर्वशब्दः पूर्वावयवपरो व्याख्यानात् । तत्र केवलपनिशब्दस्य
 विद्यमानपूर्वावयवत्वागंभवादव्यभिचाराच्च सामर्थ्यात्पानिशब्देन

क्षणं, तेन पतिमतिक्रान्ताऽतिपतीति सिध्यति । दृढपत्नी । दृढः पतिर्यस्येति विग्रहः इह पत्यन्तो नोपसर्जनः किन्तु पतिरेवेति विक्ल्पासिद्धिः । बहवो वृषलपतयो यस्या । इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणायैहार्योऽप्यनुपसर्जनपदसम्बन्ध इत्यन्ये । तदयुक्तं, भाष्यकैयटविरोधात् । ननु विद्यमानपूर्वावयवस्येत्यनेन समास इति पर्यवस्यते तत्कथमन्यत्रेति शङ्कते । व्यस्ते कथमिति । नन्वेतत्सूत्राप्राप्तेरपि पत्युर्न इत्यनेनैतत् सिद्धे शक्यं नोदेति । मैवम् । पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोगः यज्ञसम्बन्धः स च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्त्वं तदाशयेन तत्कर्तृकेत्यादिरर्थ उक्तः । यज्ञे तु त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणामधिकारो न तु शूद्रस्य यत्कर्तव्यं तदनया सहेति श्रुत्या बोधितार्थश्चोक्तो दम्पत्योरित्यादिना । तथा च श्रुत्यधिकारिणा तथा प्रयोगो नान्तजस्येत्यदोषात् । तदुक्तं भाष्ये यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तुपजकस्य पत्नीति न सिध्यति, उपमानात्सिद्धम्, पत्नीव पत्नीति तदाह । उपचारादिति । अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणाश्रयणादिति भावः । नन्वेवं यज्ञसंयोग इत्यस्य व्यावर्त्यालभद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य स्वयं गत्यन्तरमाह यद्वेति । पतिरिवाचरतीति उपमानादाचार इति क्विपि पतयति ततः कर्तरि क्विप् कृतसंज्ञः अत्र दृढप्रमाणाभावात् प्रौढिः । यज्ञसंयोग इति तु वृषलस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनेन चरितार्थमिति प्रथमभाष्योक्तिसहायं समाधानमेव ज्याय इत्यलं भाष्यकैयटविरुद्धकल्पनया । सपूर्वस्य किमिति । पूर्वावयवपरः पूर्वशब्दः । किमर्थं इति प्रश्नः । गवा पतिरिति । स्वामिनीत्यर्थः ।

पातीति पातिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीत्वमिति संक्षेपः ।
 मातारि पिबेति । पितृव्यमातुलोति सूत्रस्थमिदं पितामहीति
 सिद्ध्यर्थम् । दंष्ट्रेति । दंशेर्दाम्नीशसोति करणे घृन् । अयमजा-
 दिषु पठ्यते गौरादिषु मातामहीपाठोऽनार्ष इत्यन्ये । ननु कम-
 ण्डलरूपामत्रार्थातिरिक्ते कुडि दाह इत्यस्माद्गुरोश्च हल इत्यप्रत्य-
 यान्तः क्रियाशब्दो भवतु प्रत्युदाहरणमन्यो वारणीय इत्याशङ्क्याह
 यास्त्वाति । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलक इति कोशा-
 जातिवाची । डीविति । जातेरस्त्रीविषयादित्यनेन तत्र हि यः
 स्त्रीलिङ्गे नियतो न तस्माद्विधीयतेऽयं तु न तथाभूतः । कुंडी
 कमण्डली जारात्पतिवत्नीसुते पुमानिति मेदिनीकोशादुक्तकोशाच्च ।
 ननु मेदिनीकोशात्पिठरे तु न ना कुण्डमिति विश्वकोशात्स्त्रीनपुं-
 सकयोः कुण्डशब्दस्य बोधनात्कमण्डलुपिठरयोः पर्यायत्वेनै-
 कार्थात् स्त्रियामनियतत्वेन जातेरस्त्रीति डीपि सिद्धे जानपदकुण्डे-
 त्यस्य नियमार्थत्वेन कथमत्रातिरिक्ते जातिलक्षणे डीपित्याशङ्क्य
 अनेकविधसंस्थानेष्वमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वे जातित्वस्यै-
 वाभावात्तेनाप्राप्ते जानपदेत्यनेनैव विधीयते इत्यभिसन्धायाह अमत्रे-
 हीत्यादि । स्त्रीविषयत्वादेति तृपलक्षणं, तस्मादुक्ते कुंडीति
 सिद्धम् । अन्ये तु कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्कमण्डलरूपाम-
 त्रवाचिनो जातित्वमस्त्येवेति जातेरिति सिद्धे जानपदेति नियमा-
 र्थम् । अमृते भर्तारि जारजायां कुण्डेत्येवेत्याहुः । ततः किमिति ।
 नन्वेतदभावे अत इति संबन्धे शुचिरित्यादौ न दोष इत्याशङ्क्य
 स्वरुसंयोगोपधादिति निषेधसामर्थ्यान्नात्रात इत्यनुवर्तते इति ।

प्रश्नः । शुचिरिति । शुचेरौणादिकः कित् इत्प्रत्ययः । उणादी-
नामव्युत्पन्नत्वात् कृदिकारादित्यस्याप्यप्रवृत्तेरनेन ङीप्स्यादित्यु-
त्तरम् । अन्ये त्वौणादिके व्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वादत्र
कृदित्यनेन ङीप् इष्टत्वाच्चेदं प्रत्युदाहरणं किन्तु शुक्नेति । तत्र
स्वर्वाति कोट्योत इत्यस्याभावेऽत इत्यस्य सम्बन्धाभावबोधन-
द्वारोकारान्तत्वादेव ङीप् पर्यवसानेऽपि ततोऽपि परत्वात्संयोगो-
पधेत्यनेनाकारादीनामपि संभवात्ततो ङीप्बोधनादित्याहुः । ननु
स्वमग स्वागमित्यर्थश्चेत्सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् सुखम्य शाला-
गत्वात्सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात्केशाना ग्थागत्वाभावादि-
यातिव्याप्यव्याप्तिपरिहारायाह स्वाग त्रिवेति । स्पर्शवद् द्रव्यपरि-
माण भूतिः । प्राणीति । सुखनासिकसचार्गीवायुः प्राणः सोऽ-
स्थस्य विकारे वातादिवैषम्यम् । एतच्चतुष्टयमेकलक्षणं तच्चातिके-
शादावस्ति इतरत्र तु नास्तीत्याह सुमुखेत्यादिक्रमण । इदानीं
सुकेशी रथ्येत्यादौ केशस्य प्राणिस्थत्वाभावेन ङीप्सोऽप्राप्तौ द्वितीयं
लक्षणमाह अतत्स्थमिति । न तस्मिन् प्राणिनि तिष्ठतीति । तत्र
प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वागमित्यर्थस्तदाह अप्राणिस्थस्येति । ननु
सुस्तनी प्रतिमेत्यत्र प्रतिमागतस्तनस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वाच्च
स्यादिति तृतीयं लक्षणमाह तेनेति । अप्राणिनोऽपि स्वाग यदि
तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी प्रथा संवद्धस्तथा प्राणी चेत्संवद्ध-
स्तदपि स्वागमित्यर्थस्तदाह प्राणिवादिति । इदं च स्पष्टं भाष्यकै-
र्यट्योः स्वाङ्गाद्यो, नासिकोदग्, नक्रोडा, सहनज् इति पाठक्रमे
उत्तमर्गनिषेधयोर्विप्रतिषेधाभावेन कल्याणक्रोडेत्यादौ सावकाशेन

न क्रोडादीत्यनेन नासिकोदरयोरपि निषेधे प्राप्ते निरवकाशत्वेनाय-
मपवाद इत्याह द्वयोरिति । ननु बाध्यसामान्यचिन्तायाः सह
नञित्यपि बाध्यतामत आह पुरस्तादिति । लक्ष्यानुरोधेन बाध्य-
विशेषचिन्तैवाश्रितेति भावः । अत एव सहनञ् इत्यादि वक्ष्यति
समनन्तरमेव । एतन्न्यायेन स्वांगादिति बाधितं न स्यादिति न्याया-
न्तरमाह मध्येऽपवादेति । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधान् बाधन्ते
नोत्तरानिति न्यायशरीरम् । पूर्वोपस्थितबाधनेन नैराकाङ्क्ष्यमस्य
बीजम् । ननु बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य सर्वं बाध्यतां किमुक्त-
न्यायद्वयानुसरणेनेति चेन्मैवम् । सहनञित्यस्यापि बाधापत्तेः ।
न्यायाविमौ चात्रैव स्पष्टौ भाष्ये । परत्वादिति । सहेत्यादिपूर्वान्ति-
रिक्ते चरितार्थत्वात् निपातानामनेकार्थत्वादाह इति शब्दः
प्रकारे इति । तश्च च भाषायामिति न कार्यं दौर्धजिह्वी च
छन्दसीत्यतः छन्दसीत्यस्य दिक्पूर्ववाह इति सूत्रयोरसंबन्धेनास्व-
रितत्वादत्राप्यसम्बन्धसिद्धेः । स च भिन्नक्रम इत्याह अनन्तर-
मिति । प्रकारस्य सादृश्यार्थत्वादाह छन्दसीति । अतिदिष्टस्य
कादाचित्कत्वादाह कचिदिति । तेन सखा सप्तपदी भवेत्यपि
सिद्धम् । अन्ये तु पूर्वसूत्रयोरपि छन्दसीत्यस्यानुवृत्तेर्भाष्ये दृष्ट-
त्वादिहापि तत्संबन्धे प्राप्ते तन्निवृत्तये भाषायामिति । इति शब्दश्च-
कारार्थं तेन छन्दस्यपीत्याहुः । केचित्तु तादृशभाष्यस्य प्राचीन-
पुस्तकेष्वदर्शनान्नानुवृत्तिरिति वदन्ति । ननु भिन्नेष्वभिन्नाभिधान-
बोधहेतुर्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं जातिरिति दर्शनसिद्धं तच्च
शुक्लादिगुणेऽप्येकत्वनित्यत्वपक्षेतिव्याप्तं जननेन प्राप्यते सा जाति-

रित्यापि युवत्वादावव्याप्तमिति का सा जातिरित्यत आह आकृ-
 तीति । आकृतिरवयवसन्निवेशो गृह्यते ग्रहणेऽतिकरणे ल्युट् सा-
 मान्ये नपुंसकम् । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह अनुग-
 तेति । ईदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेशादिव्यंग्येत्यर्थः । तदीति ।
 जलसमीपदेशविशेषो हि तदम् । ननु वालाद्यवस्थाभेदाभिन्नानेकदे-
 हवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यंग्यत्वेन लक्षणमतिप्रसक्तमिति चेन्मै-
 वम् । समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थात् ।
 अवस्थाभेदेऽपि तद्देदाप्रतीतेश्च स एवायमिति प्रतीतेश्चेति दिक् ।
 ननु ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यावृत्तावयवसंस्थानभावाद् वृषलत्वादीनां
 जातित्वं न स्यादतो लक्षणातरमाह । लिङ्गानामित्यादि । इयमपि
 जातिरित्यर्थः । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गेन
 सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात् पितृसमाप्तौ आख्यात-
 माख्यानमुपदेशः निग्राह्या नितरा ग्रहीतु शक्या तदाह असर्वलि-
 ङ्गेति । वृषलीति । एकत्र व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे त्वतदपत्यत-
 त्सहोदरादौ वृषलत्वं सुग्रहमिति भावः । ननृक्तजातिलक्षणाभ्या-
 मीपगवी कठीत्यादेरसंग्रहोऽनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वा-
 चेत्यतस्तृतीयं लक्षणमाह गोत्रमिति । गोत्रपदार्थमाह अपत्येति ।
 चरणपदेन विवाक्षितमर्थमाह शाखेति । शाखाया अव्येतेति
 विग्रहः । कठी बह्वचीति । कठेन प्रोक्तमधीते वैशपायनातेवाप्ति-
 त्वाग्निनेः कठचरकालुक् अव्येत्रणस्तु प्रोक्तालुक् । बह्वय ऋचौ-
 ऽध्येतव्या यस्याः सा ऋक्पूरित्यप । न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाता-
 मिति श्रुत्यध्ययनानिषेधेऽपि तद्वैश्यत्वात्ताच्छब्दमित्त्राधिकं नागे-

शीघ्रे । नन्वलावूरिति भाष्योदाहरणादुत इति न संबध्यते कथमु-
 क्तरांतत्वलाभोऽत आह पर्युदासादिति । स च सद्वग्राहीति
 भावः । ऊङः फलं दिदर्शयिषुस्त्वृतीयांतमुदाहरति अलाव्वेति ।
 नीड्रधात्वोरिति । ऊङो धातोश्च परे शसादय उदात्ता न स्युरिति
 तदर्थः । एतदर्थमेव ङकारः कृतोऽन्यथा यवाग्वेत्यादावपि निषेधः
 स्यात् । ननूङि दीर्घोच्चारणमसांप्रतिकम् । प्रयोगाणां सवर्णदीर्घेणैव
 प्रतिपत्तेः । न च श्वश्रूरित्येतत्साधनार्थं श्वश्रुरः श्वश्वेति निर्देशा-
 त्सिद्धेः । सत्यप्यूङि तन्निर्देशेनैवान्त्यकारलोपोऽन्यथादिमस्यापि
 लोपापत्तिः । ङचावित्यत्र चतुर्थे भाष्ये श्वश्रूरित्येतदूदंत-
 मव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति स्वरसात्तस्माद्व्यादिपठितं श्वश्रुरस्येति
 वचनमनादेयमिति चेन्न । प्रश्लेषेणोकारद्वयप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मवं-
 धुरित्यादिवहुव्रीहौ परकार्यनिवृत्त्यर्थत्वादिदं स्पष्टं भाष्ये । ननूरु-
 शफयोरेकार्यत्वाभावात् व्यधिकरणत्वेन समासार्थासंगतिरित्या-
 शंक्य शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरोक्तेऽपि शफः खुरे गवादीनां
 मूले बिटपिनामपीति हेमचन्द्रोक्तेः । शफाविव जनुराणेति श्रुतेश्च
 शफस्य पुंलिङ्गत्वमपीति ध्वनयन्नाह शफावित्यादि । इवेति नोप-
 माद्योक्तं किंतु फालितार्थकथनपरमित्याह उपचारादिति । शफश-
 व्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुपदार्थे आरोपाल्लक्षणयेति भावः । शक्यताव-
 च्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र विस्तरश्चिन्तामणौ च । ननु
 चार्त्तिकं व्यर्थमाद्यस्य समो बाहितततयोरिति निष्पन्नस्यैकदेशविकृ-
 तन्यायेन संहितोति सूत्रेणैव सिद्धेः । अन्त्यस्य सहशब्दस्य सर्व-
 स्याप्युरुसहितत्वेन सहोरुरिति प्रयोगस्यैवाभावादित्याशंक्याद्ये

आह हितेनेति । विद्यमानं हि तत्तयोरिति वक्तव्यार्थः । अंत्ये आह सहेते इति । नितम्बभारं रतिश्रमं वेति शेषः । अस्तु सहो विद्यमानार्थक एवमपि न दोष इत्याह यद्वेति । अतिमनोहराऽऽकृत्यूरु यस्या इत्यर्थः । कमलानि कमलानीतिवादित्यलंकारपरिपुष्टिः इदं कैयटे स्पष्टम् । संज्ञायां किमिति । ऊढुत इत्यन मनुष्यजातेरित्यनुवृत्तिरत एव पद्मोश्च बाह्वन्तात्संज्ञायामिति चरितार्थो तथाप्यविशेषात्संज्ञाया कटुकमंडल्वोः छन्दसीत्यनेन मिष्टिरिति प्रश्नः । लोके नागमातुः संज्ञायां कटूरित्यादि न सिद्धयेदित्युत्तरम् । एवं चेदं लौकिकार्यमित्याह छन्दोर्यमिति । युवतिरित्यत्र तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञार्थं नृनस्तिरित्यस्याधिकारे पाठः सा च परिभाषयैव सिद्धेति किमर्थोऽदिकार इत्यत आहोत्तरार्थं इति । इह करणं परिभाषाया अनित्यताज्ञापनार्थमित्यन्ये । ननु टापः प्रागेवाभिव्रियतां प्राचा प्फां यस्येति चेत्यनयोः तद्धितेद्ग्रहणे च मास्ताम् । नैनत् पदवीत्यादावोर्गुप्रणसङ्गात् । न चेद् ग्रहणमेव ङीपि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । कुरुरित्यादावतिप्रसंगात् । न च कुरुरित्यादिसिद्धये स्त्रीप्रत्ययेषु तद्धितकार्याभावाज्ञापकमोद्ग्रहणमिति चेत् । आसूरायणात्यादां ष्फांऽपि यस्येति लोषानापत्तेः । अत एव दंडिनीत्यादी दिलोपो नेत्याहुः । ननु युवतीकननिर्मितं दधीति कथं प्रयोगः । सर्वतोऽक्तिन्नर्यादिनिगणसूत्रेण तिप्रत्ययेन द्योनितेऽपि स्त्रीत्वे द्योतकतमुष्यस्यादोपान्दीशसिद्धेः बाहुलकात् द्योतेरीणादिकेन कनिप्रत्ययेन सिद्धेश्च । आद्ये युवतीनां समूह इत्यर्थेऽगणे मस्यादे इति पुंनद्रावे यौवनामिति

स्यादिष्यते तु यौवतामिति अन्त्येऽगतिकगतित्वं चेति
मनासि निधायाह शत्रंतादिति । यौति मिश्रीकरोत्यात्मानं ययेत्यर्थे
लटः शतृडीष् एवं च यौवतमुक्तरौत्या सिद्धं त्यंतात्तु यौवनामि-
त्येव । न च भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्निपुंवत्तत्पाठस्य भाष्यकृता
प्रत्याख्यानादिति संक्षेपः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

अथ विभक्त्यर्थाः ।

अथ स्वौजसित्यादिना विहितसुवामर्थविशेषव्यवस्थादर्शनाय
कारकप्रकरणारंभः । तत्र जातिव्यक्तिर्लिङ्गसंख्याकारकेति पंचकं
प्रातिपदिकार्थे इति भगवद्भाष्यकृतकृतान्तः । तथा च द्वेकयोरि-
त्यादिना प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्यैकवाक्यतया लिङ्गग्रहणेन च
सत्त्वाभिधायिन एव प्रातिपदिकार्थेत्यस्य संग्रहादव्ययात् प्रथमाया
अनुत्पत्तावुच्चैरित्यादौ रुत्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वमित्यत्र सपूर्वायाः
प्रथमाया इति ते आदेशो न स्यादिति तदर्थं प्रातिपदिकार्थेत्यस्या-
वश्यकत्वात्ततश्च लिङ्गेत्यस्य गतार्थत्वाद्वैयर्थ्यमित्यतो विवक्षितमाह
नियतेति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोप-
स्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । तटादिशब्दानां तत्तत्प्रत्ययसमाभिहारे
सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं तेभ्यो नियतोपस्थितिक-
मिति न तद्बोध्यलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थेति संग्रह इति लिङ्गग्रहण-
मित्याशयः । नन्वेवं सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादौ सिंहादि-
सदृशरूपार्थस्य शक्यार्थरूपप्रातिपदिकार्थेत्यनेनासंग्रहात्प्रथमानुप-

पत्तिरिति चेन्न । शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तर-
समभिहारे तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणांगीकारेण लक्ष्यार्थबोधेन सर्व-
सामंजस्यात् । न च विभक्तौ न लक्षणेति वादविवादः । एकविभक्ते-
रपरविभक्तौ न लक्षणा व्यत्ययो बहुलमित्यनुशासनविरोधादि-
त्याशयात् । लक्षणा तु शक्यतावच्छेदकारोप एव अतस्मिन् स
इत्यारोपार्थकभाष्यस्वरसात्, आरोप्यते नाद्रूप्यं न तु मुख्यमिति
कैयटोक्तेश्च । यथाह सिंहत्वादिरूपावच्छेदकस्यारोपो माणवकादी
ननु शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा । अन्यथा शक्यादन्येन रूपेण
ज्ञाते भवति लक्षणेत्यभियुक्तोक्तिर्विरुद्ध्योति चेन्न । भाष्याद्यसंस्प-
र्शात् । शक्यतावच्छेदकान्यरूपवत्त्वेन गृहीतेऽर्थे लक्षणा । शक्य-
तावच्छेदकारोप इत्यर्थवर्णनेनाभियुक्तोक्तेर्मदुक्तलक्षणालक्षणपक्षपा-
तित्वेनाविरोधाच्चेत्याधिकं नागेशीयचिंतामण्योः । ननु कर्मणि द्विती-
यैवेतीहार्थनियमात्प्रातिपदिकार्थादौ केवलप्रथमायाः पर्यवसानादव-
धारणार्थकमात्रग्रहो व्यर्थ इत्याशंक्य सूत्रकृतसंमते कर्मण्येव
द्वितीयेत्याकारकप्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेष्वपि प्रथमाति-
प्रसङ्गमंगाय तद्ग्रहणमित्याशयेनाह मात्रशब्दस्येति । मात्रं
कात्स्न्येऽवधारणे चेत्यमरादिहावधारणमर्थः द्वन्द्वोत्तरमस्वपदविग्रहे
मयूरव्यंसकादित्वात्समासोऽवधेयः । प्रत्येकं योग इति । द्वन्द्वे इत-
रेतरयोगसमाहारयोः समूहो विशेष्यो घटकपदार्थाविशेषणानीति
समूहस्य चम्बशब्दैरेवाभिधानेनावयवानतिरेकेण भानामावात्तत्रान्व-
यिनेनावयवेऽप्यन्वयसंभवादित्यभिप्रायः । एतन्मूलकमेवोच्यते
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते इति उपपादयिष्यते चेदं

समासे । ननु वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य
 भानात्कथं प्रथमा । न च पूर्वापरेति समासविधानात् ज्ञापका-
 तस्यादेव सा प्रथमा । द्वितीयाद्यन्ते तद्विधानस्य चारिताश्रयादिति
 चेन्मैवम् । तस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वेन प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधा-
 नुपपत्तेः । तदुक्तमत्रैव भाष्ये । यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति ।
 निरुक्तप्रातिपादिकार्थस्वीकारात्फलितमाह अलिङ्गा इत्यादि ।
 असत्त्वभूतत्वेन तत्र लिङ्गाद्ययोगादलिङ्गत्वव्यवहारादिति भावः ।
 न चालिङ्गत्वे सदृशं त्रिषु लिङ्गेष्वित्यार्थवर्णप्रणवविद्यामतश्रुतिवि-
 रोधः । यथोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपराया अप्यत्र
 माष्यप्रामाण्यादुपसंहारस्तथा लिङ्गाद्यभावपरताया अपि सुल-
 भत्वात् । आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वादिति वार्तिकोक्तेश्च । न
 चाव्ययीभावस्य कथं लिङ्गयोगः वचनप्रामाण्यादिति दिक् ।
 नियताल्लिङ्गा इति । नियमेन पुँलिङ्गाद्युपस्थापका इत्यर्थः ।
 वासुदेवलक्ष्मीब्रह्मपराः कृष्णश्रीज्ञानशब्दा नियमेन पुंस्त्रीक्रीवानु-
 पस्थापयन्तीति भावः । मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवे-
 दपितु लिङ्गपारिमाणग्रहणाल्लिङ्गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च स्या-
 देवेत्याशयेन लिङ्गमात्राधिक्ये इत्युक्तम् । यद्यपि लिङ्गादिमात्रे
 इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपादिकार्थं विना लिङ्गादिप्रतीतेर-
 संभवादाधिक्यग्रहणम् । अन्ये तु सूत्रे प्रातिपादिकार्थशब्देन
 प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च गृह्यते । एवं चाल्लिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनि-
 मित्तकाश्चाव्ययपुंशब्दादयः प्रातिपादिकार्थ इत्यस्योदाहरणम् ।
 अन्ये सर्वं लिङ्गाधिक्येति सविस्तरं प्राहुः । ननु द्रोणादीनां

परिमाणमर्थ इति प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धावतद्ग्रहो व्यर्थ इत्याशङ्क्य यदा मानमेवसम्बन्धात् बोद्धादां द्रोणादयो वर्तन्ते तदाव्यभिचारान्नास्ति मेयस्य ततो नियतोपस्थितिरिति तेनागतार्थत्वमित्यभिप्रेत्य प्रथमार्थमाह परिमाणेति । एवं च मानमेव भावस्य संसर्गस्य विधया शान्दबोधे मानार्थ प्रमेय एव द्रोणादीनामर्थः । अन्यथा नामार्थयोरभेदबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादभेदबोध एव स्यादिति भावः । तदेवोपपादयति द्रोणरूपमित्यादिना । द्रोणाभिन्नमित्यर्थः । ननु पाचक औषगव इत्यादां पचनाश्रय उपग्वपत्यसम्बन्धीत्यनेन भाष्यादिसिद्धेन सर्वत्र भेदान्वय एव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति कथमुक्तार्थलाम इत्वागंक्यामिक्षा देवतायुक्ता वदत्येवैष तद्धित इति मीमांसकनिकायेन देवतार्थकतद्धितादाव्विन्द्रं हविरित्यादाविन्द्राभिन्नदेवताकं हविरिति बोधाभ्युपगमादिहाप्यदोषादित्यभिप्रेत्य विवेचयति प्रत्ययार्थे इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पत्तिरिति भावः । अभेदेन संसर्गेणेति । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनत्यर्थः । अभेदस्तु न संसर्ग इति नागेशीयचिन्तामण्योर्विस्तरस्तत एवावसेयः । प्रत्ययार्थस्तु परिमाणं तु । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन प्रमेयमानसंबन्धेन । त्रीर्हा, धान्यादां । एवं च द्रोणाभिन्नपरिमाणानिष्ठपरिच्छेदकतानिरूपितपरिच्छेद्यताविशिष्टो त्रीहिरित्यर्थः । अन्ये तु तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकार्थेत्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थ-

त्वासिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थ-
पदेन ग्रहणात् । द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
द्रोणः परिमाणमिति द्वौ ब्राह्मणावितिवत्प्रयोगः । द्रोणस्यानेका-
र्थत्वाद्वा । एवं च भेदान्वयेन राज्ञः पुरुषमानयेतिवद्द्रोणो ब्रीहि-
मानयेत्यस्याप्यापत्तेः द्रोणो ब्रीहिरिति प्रयोगस्तु गौर्वाहीक इत्या-
दिवल्लक्षण्या साधु तस्मात्परिमाणस्योदाहरणं द्रोणः खारी आढ-
कमिति भाष्योक्तमेव रमणीयमिति प्राहुः । ननु वचनशब्दो
वाचकपर्यायः स च व्यर्थोऽर्थे शास्त्रीयकार्यासम्भवादिति संशय्य
वाच्यवाचकयोरभेदाव्यवसायेन पूर्वाचार्यैः संख्यायां व्यवहृत
इत्याशयेनाह वचनं संख्येति । उक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानाम-
प्रयोग इति न्यायादिति भावः । अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्दः
प्रयुज्यते स चार्थो यद्यन्येन प्रतिपादितस्तदा प्रयोजनाभावा-
च्छब्दान्तरप्रयोगेण न भाव्यम् अक्षिनिकोचेनाप्यवगतेऽर्थे
शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरेण प्रतिपादिते
इत्यनभिहितसूत्रकैयटेन मूलमुपदर्शितम् । न्यायस्वीकारश्च
भाष्येऽपीतिना प्रामाण्यमाशङ्क्यम् । अनभिहितसूत्रसत्त्वे
तु तदधिकारात्परिगणनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्सि-
द्धान्तपञ्चकपक्षे प्रादिपदिकेनाभिहित एकत्वादौ विभक्तेरप्राप्तिरिति
भावः । ननु प्रातिपदिकत्वेनोक्तत्वं विभक्त्युत्पत्तौ न दूषकम्,
अन्यथा पञ्चकपक्षे कर्मादौ द्वितीयाद्यनापत्तेरेवं चोक्तार्थत्वादित्या-
दिग्रन्थश्चिन्त्य इति चेन्न । भाष्यकैयटाद्यनवलोकनात् । यथो-
क्तमनभिहितसूत्रे अभिहिते प्रथमा न प्राप्नोति किं कारणं प्राति-

पादिकेनोक्ता एकत्वादय इत्याशंक्य वचनाद् भविष्यन्तीति ।
 एवं च प्रातिपदिकार्थमात्रस्यान्यैरभिधानाभावेऽपि प्रातिपदिकेना-
 भिहितत्वस्याभिनाभावादनभिहिताविकारेऽपि सूत्रसामर्थ्यात्प्रथमा
 स्यादेव । तदप्युक्तं तत्रैव । न क्वचित् प्रातिपदिकेनानुक्तः प्राति-
 पदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यतीति । द्वितीयादयस्तु
 कर्मादीनां विध्यन्तरैरप्यभिहितत्वसम्भवात् प्रातिपदिकेनाभिधानम-
 नादृत्य विध्यन्तरानभिधाने एव स्युरधिकारसूत्रसत्त्वे प्रत्याख्या-
 नेऽप्यनभिधाने सावकाशा अभिहिते न स्युंवेति गृढाभिमान्धिः ।
 अस्मादेव वक्ष्यति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेति । तदेतत्सकल-
 मभिप्रेत्याह वचनामिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । न चैकादि-
 शब्देभ्यः सर्वाविभक्त्यापात्तोरीति वाच्यम् । अनन्वितार्थकाविभक्त्य-
 पेक्षयानुवादकविभक्तेरेव न्वाय्यत्वात् । अत्राहुः । अर्थे प्रथमेत्येव
 सारमितरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम् । तद्यथा । अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे
 इत्याकांक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव । स्वादयश्च
 प्रादिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते तदर्थत्वं च ततो
 नियतोपास्थितिकत्वमेव । एवं च मृडानी हिमानीत्यादी पुंयोग-
 महत्वादेरापि दृश्यन्ताद् नियतमानेन प्रथमा सिध्यति । पञ्चक-
 पक्षस्य मिद्धान्तत्वेन लिङ्गमापि प्रातिपदिकार्थत्वात्तेनैपमिद्वेऽप्यर्थे
 इति । द्रोणो ब्रीहिरित्यापि गौर्वाहीक इत्यादिवच्छब्दार्थे साध-
 यित्वा लक्षणीयार्थान्वयसोऽयं दति परिमाणमापि व्यर्थं, न केवला
 प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति ममयादेव मिद्धौ वचनग्रहणमप्यपार्थक्यं मात्र-
 ग्रहणमापि व्यर्थम् । विशेषविहितः कर्मणि द्वितीयेत्यादिभिर्वाचि-

तत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव नान्या विभक्तिरित्येवमर्थस्य नियमस्वीकारात् । न च कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिप्रत्ययनियमपक्षे कर्मादौ प्रथमा मात्रपदेनैव वारणीयेति वाच्यम् । तत्र पक्षे प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमपर्यवसानेन तद्वारणादिति । अत्र वदन्ति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति न्यायेनैवार्थेऽपि तत्सिद्धौ सम्पूर्णं सूत्रं न कार्यमिति । इदं तु न सत् । अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं सम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं प्रत्याख्यात्रा वार्तिककृता तद्धितश्चेति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणमनर्थयता भाष्यकृता च सह विरोधापत्तेः । अनभिहितसूत्रसार्थक्याय कर्तव्यः कट इत्यादौ तव मते प्रथमाविधायकात्पूर्वकर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य पाठेन परकृ-
द्योगलक्षणपद्मीमादायेति वदद्भिरनभिहितसूत्रे भाष्यकैर्यदतद्व्याख्यातृभिः सार्द्धं विरोधाच्च । एवं चार्थग्रहणस्य वितथत्वेऽपि प्रथमेत्येतावन्मात्रमेव सारमित्यालोचयाम इति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥ इति प्रथमा ॥ कर्तुः किमिति । कारक इत्यधिकारसूत्रे कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । आप्नोतेः सनन्तान्मतिबुद्धीति वर्तमाने कर्मणि क्तः तत्र केनाप्तुमित्यपेक्षायाऽवश्यं जायमानत्वेनाधिकारात् क्रिययेत्यर्थलाभेनैव सूत्रार्थोपपत्तौ नार्थस्तद्वग्रहणेनेति प्रष्टुराकूतम् । एवं सति क्रिययाऽऽप्तुमिष्य-
माणमित्यर्थे फलाश्रवस्यापि फलनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताव-
च्छिन्नत्वसंसर्गेण तदाप्ततमेऽपि कर्मसंज्ञा स्यादित्याशयेनोत्तरयाति
मापेष्वाति । मापेषु बुभुक्षया प्रसक्तमश्वं मापनाशो माभूदित्यन्यत्र

वन्नातीति तात्पर्यार्थः । मापेष्ट्वित्यत्राधारसंज्ञायाः परत्वाद्वाधकं
 कर्मत्वं स्यादिति भावः । तदेवाह । कर्मण इति । वस्तुगत्या
 साक्षात्समवायसंबन्धेन व्यापारस्य कर्तृनिष्ठत्वेन कर्त्रिष्यमाणे एव
 तत्सञ्ज्ञासंपत्तिर्भविष्यति । अत एव कर्तुरित्यस्य प्रश्नोत्तगमावो
 भाष्ये इति कर्तुरिति चिन्त्यप्रयोजनामित्याहुः । तमप्रग्रहणं
 किमिति । अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः । कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्ये-
 वास्तामित्यभिप्रायः । पयसौदनमिति । इदं च प्रत्युदाहरणं तदानीं
 यदाकृतभोजनोऽपि पयोलाभेन भोजने प्रवर्तते । भोजनक्रियायाः पय
 उद्देश्यत्वात् । ईप्सिततमशब्दस्तु क्रियाशब्द एव नाभिप्रेतपर इति
 स्पष्टं वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः । तथा च पयसस्तदा फला-
 श्रयत्वनोविवक्षणान्न कर्मत्वमित्याशयः । तर्हि तमपः किं फलमिति
 वाच्यम् । कूपादधं वारयत्यग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादाबन्धमाण-
 वक्योः कर्मसंज्ञासंपत्तिरेव इतरथा वारणार्थेत्यपादानसंज्ञास्याऽ-
 पवादो भवेत् । न चाग्निः कूपयोः सा सावकाशेति शङ्क्यम् । तयोऽपि
 तदुपस्थाप्य संयोगरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः । वार-
 यतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः स एव
 प्रवृत्तिविघात उच्यते । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारप्रयोज्य
 इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिः कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वस्यैव
 लामात् । तस्मान्माणवकादेः कर्मत्वसंपादकं तमप्रग्रहणम् ईप्सि-
 तमात्रे सावकाशस्यापादानत्वस्योप्पिततमेऽनेन बाधनात् । तत्त्वं च
 प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थरूपाश्रयत्वेनोद्दे-
 श्यत्वम् । तद्य नाग्निः कूपादी, केचिन् ईप्सिततमम्यापीप्सित-

त्वादिति प्रश्नः । उत्तरे तु ओदन एवेप्सिततमो न तु पयः । नहि केवलपयःपानेन संतुष्टिः किंतु तत्संस्कृतेनौदनेन पयसस्तथात्वे तु भवत्वेव पयः पिवतीति । यद्यापि ईदं न सत् । वारणार्थसूत्रे स्वव्यापारजन्यफलाश्रयार्थकस्यैवेप्सितपदस्य भाष्यकृदुक्तेः अन्यथा कूपादंधं वारयतीत्यादां कूपादेरीप्सिततत्वाभावादपादानत्वानापत्तेः । तथापि वारणार्थसूत्रे क्रियाजन्यफलाश्रय एवार्थः । इह तु तम-
व्यहणात्क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वमिति भेदः । पयो हि फलाश्रयत्वेन कर्मण एवेच्छाविषयः । अत एव कर्मणो यदीप्सितं तदपादानमित्युक्तं भाष्ये इत्याहुः । ननु पूर्वप्रक्रान्तमे-
वाधिशीङ्गस्थासां कर्मेति सूत्रे कर्मपदं तदेवानुवर्ततामित्याशङ्क्य-
मानं प्रत्याह कर्मेत्यनुवृत्ताविति । एकयोगनिर्दिष्टत्वेनाधारस्याप्य-
नुवृत्तावाधारस्यैव कर्मसंज्ञा स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिह कर्मपदमित्यर्थः ।
अयं भावः । आधारेऽधिकारणमित्यत्र कस्याधार इत्याकांक्षोदये
कारकाधिकारात् क्रियाया एवेत्युपलब्धौ स्वतंत्रेप्सिततमपदाभ्यां
साक्षात् क्रियाया आधारे कर्तृकर्मसंज्ञाविधानेन परंपरया तस्या
आधार इत्यवस्थितौ योग्यतया कर्तृकर्मद्वारेव क्रियाश्रयस्याधि-
करणसंज्ञा संपद्यते । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारेणाप्तुमिष्यमाण-
स्तन्निष्ठाक्रियायास्तद्द्वाराधारः कर्मत्वं प्रतिपद्येत । ततश्च यस्य
धातोः फलं विषयतासंबन्धेन विषये समवायसंबन्धेन
कर्तर्यपि तिष्ठति तस्येव योगे तत्स्यादित्याशयेनाऽऽह
गेहं प्रविशतीत्यत्रैवेति । इत्यादावेवेत्यर्थः । इहोक्तसम्बन्धाभ्यां
गेहचैत्रयोः फलं तिष्ठतीति भावः । यद्वा फलसमानाधिकरणव्या-

पारवाचकत्वेनायमकर्मको धातुस्तथा चैतादृशयाग एव तत्स्यादि-
 त्याशय इति स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया । वस्तुगत्या एवं सति
 कर्माधारयोः परस्परापेक्षत्वेन सूत्रद्वयवाक्यार्थानुत्पत्त्यैव नाधारानु-
 वृत्तिः । अकर्मकधातुयोगे तत्करणे बहुपष्ठुवापात्तिश्च । अत एव
 कर्मानुवृत्त्यननुवृत्तिविधानाभावो भाष्ये इति सुवीभिर्विभावनयिम् ।
 अथ पञ्चकं प्रातिपदिकार्थो विभक्तयश्च द्योतिका इति भाष्याभि-
 दान्तः । द्योतकत्वं च समभिव्याहृतवृत्त्युद्बोधकत्वम् । भाष्ये कर्मा-
 दीनां विभक्तयर्थत्वव्यवहागेऽपि द्योत्यतयैव । अत एव द्वेक्यो-
 रित्यादीनां नियमत्वं बहुधाप्तिः सूत्रे भाष्याद्युक्तं संगच्छते । एवं
 भावकारककालसंख्याश्चत्वारो धातोर्गोवार्थास्तद्व्योतकाः । अत
 एव प्रकृत्यर्थविशेष्यको बोध उभयत्रेत्याद्यस्मत्कृतचिन्तामर्णा
 नागेशीये चोपपत्तिविस्तरः । अनभिहित इत्येतदभावे स्वादिसूत्रे-
 णानिर्दिष्टार्था इति न्यायेन कर्मादीं संख्यायां च स्वादिना मिष्टे
 नियमत्वोपपत्तिः । तत्र यदा कर्मणात्यादेर्द्वेक्योरित्यादेश्वक्वा-
 क्यतायामेकस्मिन् कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजनितबोधे कर्माद्यर्थप्रा-
 धान्यं तदा सूत्रजनितबोधविषयप्रधानाविषयेणोक्तार्थानामप्रयोग
 इति न्यायेनैव सिद्धेरनभिहितसूत्रं न कार्यम् । यदा तु कर्मगते
 एकत्वे इत्यन्वयेन संख्यायाः प्राधान्यं तदा कार्यमेव तत् । तथा
 चानुक्त एव विमाक्तिगित्यभिप्रायेणाह । अमिहिते त्विति । प्रथम-
 वोति । अनभिहिताधिकारेऽपि प्रातिपदिकार्यस्य प्रातिपदिके-
 नोक्तत्वेऽपि सूत्रसामर्थ्यात्सा भवत्येवेति भावः । अत एवामिहिते
 प्रथमोति वार्तिकं संगच्छते । इहत्याभिप्रायः प्रागप्युक्तः ।

क्रियाद्विरभिधानं भवतीत्यपेक्षायामाह प्रायेण तिङित्यादि ।
 अत एव कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्यपदोत्तरो-
 त्पन्नद्वितीयया विशेषणगतकर्मत्वोक्तेऽपि विशेषणादपि संपद्य-
 ते द्वितीया । यदा तु प्रक्रियादशायां कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि
 कर्मांति स्वीकारात्कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वगुण-
 विशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्य बोधनाय विशेषणादपि सा तदा परिगणनं
 प्रत्याचरव्युत्पीड्यकाराः । तिङ्कृतौ स्वप्रकृत्यर्थं प्राति यस्य कर्मत्वं
 तस्य सर्वस्यापि कर्मत्वमभिधत्त इति न कृतः कटः सुन्दर इत्यादौ
 द्वितीयेत्यादिकं नागेशीयचिन्तामण्योरवसेयम् । लः कर्मणि तिप्-
 तसङ्गीत्यनयोरेकवाक्यतया तिङापि कर्मणोऽभिधानमित्यभिप्रेत्याह
 हरिः सेव्यत इति । प्रीत्यनुकूलव्यापारो भजेः सेवेत्यर्थः । कर्त्रा-
 द्यस्तिङो व्योत्यार्थाः । तेषां विशेषणत्वं प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यत्वम् ।
 कर्तृलकारे व्यापारो विशेष्यः । कर्मलकारे फलं विशेष्यम् । एवं
 च चैत्रकर्तृको वर्तमानकालिको हरिकर्मक एको व्यापारः । चैत्र-
 कर्तृकवर्तमानव्यापारजन्या हरिनिष्ठा एका प्रीतिरिति शाब्दबोधः ।
 उपपत्तिस्तु चिन्तामणौ बोध्या । तेन क्रीतमित्यधिकारे शताच्च
 ठन् यताविति यता कर्मणोऽभिधानमाह । शत्य इति । शतेन
 क्रीतोऽश्वः शत्यः शतिकः । भाष्ये प्रायेणेत्यदृष्टमपि प्राच्यानुरो-
 धेन यदुक्तं तस्य फलमाह । कचिन्निपातेनेति । वस्तुगत्यात्र पद्ये
 तुमुनः साधुत्वायेष्यते इत्यस्याध्याहारश्चावश्यकः । अन्यथा
 क्रियाया उपपदत्वाभावेन तुमुन्णुलाविति सूत्राप्रवृत्तेः । एवं च
 तिङैवाभिधानम् । तथाच विषयवृक्षोऽपि संवद्धर्थं छेतुं यदिष्यते

तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः । तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्वि-
 पयस्यान्याय्यत्वेन ज्ञेयम् । युक्तं चैतत् । इतरथा प्रथमाया
 अपि कारकाविभक्तित्वेन क्रियामंतरानुत्पत्तिः स्यात् प्रथमान्तकार-
 कस्य क्रियायामन्वयनियमेन प्राच्यनयेऽसंगतिश्च । अमुं नारद
 इत्यबोधे म इत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणं प्रथ-
 मान्तस्य वा प्रातिपदिकत्वान्न द्वितीया नारद इत्येतच्छब्दामिल-
 प्यमानाकारो बोध इति तदर्थः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । मातेव
 हितकारिणीमिति त्वऽसाध्वेवेति चिन्तामणौ विस्तरः । विभागानु-
 कूलव्यापारानुकूलव्यापारो दुहादेरर्थ इत्यभ्युपगमात् गां पयो दो-
 ग्धीत्यादौ गोः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या
 कर्तुरित्येव कर्मत्वे सिद्धे व्यर्थमकाशितं चेति सूत्रं तथापि यदा
 पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेव तद्धात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यजवि-
 वक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वप्रातिपत्तये तदावश्यकम् । तत्र नदस्य
 शृणोतीत्यादौ नदस्यापि कर्मत्वे प्राप्ते गानद्वारा श्रवणक्रियाजनक-
 त्वरूपकारकत्वसत्त्वात् । न च कर्मयुक्त्वं धात्वर्थव्यापारात् प्राक्
 तदनंतरं वा तत्संबद्धत्वम् । तच्च सति संभवे प्राक् संबद्धत्व-
 मेव ग्राह्यमत एव गां पयो दोग्धि स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेर्न
 दोषस्तथा च कर्मयुक्त्वाभावादेव न तत्र दोष इति वाच्यम् ।
 तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । अतः परिगणनमुक्तम् । एवं
 य तद्राजसूत्रे पृच्छिपर्यायस्य चुदेर्द्विकर्मकत्वसमर्पकमहमपीदं
 चोद्यं चोद्य इति भाष्यप्रयोगमममंजसं मन्वान आह । अर्थनि-
 बंधनेति । परिगणितत्वेऽपि न स्वरूपाश्रयोति भावः । इदं कैयटा-

नुरोधेन । वस्तुगत्या तथा सत्याख्यातोपयोग इत्यत्र भाष्योक्त-
परिगणनत्वं भज्येत । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिन्नविशास्य
इति हि भाष्योक्तार्थकया चिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणं व्यर्थ
च स्यात् । प्रागुक्तभाष्यप्रयुक्तचुदेरन्येषां च येषां द्विकर्मकत्वमिदं
तेषां व्यापारद्वयार्थकत्वेन कर्तुरित्यनेनैव सिद्धमित्यधिकं नागे-
शीये । कारकं किमिति । एतदभावे कर्मयुक्ते माणवकेऽपि
तत्स्यात् । तस्यापि परंपरया योगात् तद्वारणाय तद्ग्रहणे कृतेऽपि
क्रियान्वयित्वरूपस्य तस्य परंपरया आधारसंज्ञायामवश्यं स्वीकर्त-
व्यायां माणवकेऽपि सत्त्वेन न तदोपनिर्मुक्तिः । एवं च प्रश्नानुप-
पत्तौ जिज्ञासायामत्र किमुशब्दः कारकमित्यस्य कोऽर्थ इति भावः ।
जिज्ञासितं च प्रत्युदाहरणमुखेन दर्शयति माणवकस्येति । करोति
क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शकभाष्येण क्रियाजनकमिति
तदर्थः । जनकत्वं चान्यथा सिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्व-
मिति माणवके न दोषः । प्रश्नरूपकार्यस्य तत्पित्राऽन्यथासिद्धेः
माणवकसंबन्धिपितृकर्मकपाथिकर्मकप्रश्नानुकूलो व्यापार इत्यादिकं
चिन्तामणौ विस्तरस्तत एवावगंतव्यः । गतीत्यादि किमिति ।
अन्यानधीनत्वरूपप्रधानत्वस्य प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरो-
धिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्वलवत्त्वेन कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव
कर्मत्वं सिध्यतीति प्रष्टुर्भावः । एवं सिद्धे णिजर्थे-
नाप्यमाणस्य चेद् भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति
नियमार्थं तत्सूत्रमित्याशयेनोत्तरयाति । पाचयतीति । एवं
च शत्रूनित्यादौ शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः प्रेरयाति शत्र-

योऽनुत्पन्ने णिचि कर्तारः उत्पन्ने णिचि कर्माऽभवन् । स्वर्गकर्मक-
 गमनानुकूलशत्रुकर्मकव्यापारानुकूलो हरिनिष्ठो व्यापार इत्यादि-
 बोधः । इह तु ओदनकर्मकपचनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूल-
 यज्ञदत्तनिष्ठो व्यापार इत्यादि बोधः । गत्यादियोगे प्रयोज्यस्य
 कर्मत्वशक्तिमत्तया तदतिरिक्त्वातुयोगे प्रयोज्यस्य कर्तृत्वशक्तिम-
 त्तया बोधादित्येवं सर्वत्र बोध्यम् । स्पष्टं चेदं हेतुमति चेत्यत्र
 फाणिभाष्ये । ननु गतिबुद्धीत्यत्र बोधनं बुद्धिर्ज्ञानमित्यर्थस्य दृशा-
 दावपि पश्यार्थश्चेत्यत्र प्रमिष्टत्वेन सत्त्वाद्बुध्यर्थत्वेन सिद्धे दृशेऽति
 वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह । सूत्रे ज्ञानसामान्येति । अयं भावः ।
 ज्ञानं द्विधा जन्यते । केवलान्तःकरणेन अन्तःकरणानुसन्धान-
 सहायचक्षुरादीन्द्रियपञ्चकेन च । आद्यं सकलविषयत्वात् व्याप-
 कत्वेन सामान्यं व्यपदिश्यते अन्त्यम् प्रत्येकं रूपादिविषयकत्वात्
 व्याप्यत्वेन विशेष इति । अनेनेति । वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ज्ञान-
 फलमाह स्मरेति । ननु शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दव्यतिरेक्यङन्ताद्
 णिचि शब्दायतेर्गतीत्यादिसूत्रेण प्राप्तौ वार्तिकं विफलमित्यत
 आह धात्वर्थेत्यादि । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
 प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेत्यभियुक्तोक्तः । शब्दरूप-
 कर्मणो धातुना क्रीडीकृतत्वादिति भावः । एवं चाकर्मकत्वप्रयु-
 क्तस्यापि कर्मत्वस्य प्रतिषेधार्थशब्दायनेनेति वार्तिकमिति कैयटा-
 दयः । अन्ये तु शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीनत्वेऽपि बहिर्भूत-
 पुत्रादिकर्मणोऽत्रामोपे मानाभावः । अत एव शब्दकर्मत्वस्य
 शब्दक्रियाणामिति पक्षे ह्यायनिकंदयतिशब्दायतीनां प्रतिषेध

उक्तो भाष्ये न तु शब्दकर्मणामिति पक्षेऽपि कैयटादिमते त्वक-
र्मकत्वेन पक्षद्वये प्रतिषेधस्यावश्यकत्वेनैकपक्षे प्रतिषेधं विदधतो
भाष्यस्यासंगतिः । एवञ्च सकर्मत्वाद्वतीत्यादेरप्राप्त्या शब्दायतेनेति
प्रतिषेधाश्चिन्त्य इत्याहुः । गतीत्यादीति सूत्रं नियमस्य सजा-
तीयापेक्षत्वात्सकर्मकाणां चेतोषामेवेति नियमपरम् एवं सिद्धेऽ-
कर्मकग्रहणं सामर्थ्याद् देशकालादिभिन्नकर्माभावतो ग्रहणार्थ-
मित्याशयेनाह । येषामिति । देशकालादीत्यादिनाभावाऽध्वनोः
संग्रहः । अत्रेति । अत्रैव सूत्रे इत्यर्थः । इह शास्त्रे सर्वत्राविद्यमान-
कर्मकाणामेवाकर्मकपदेन ग्रहणमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् ।
कृतपूर्वकिटामित्यादौ कर्मणोऽविवक्षया भावे क्तस्य भाष्यकैयटा-
दावुक्तत्वात् । अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे
मातुः स्मर्यते इत्यत्र भावे लकारस्य महाभाष्ये उदाहृतत्वाच्चेति
दिक् । नत्वविवक्षितेति । अत एव नहि कश्चिदपि कालभावा-
ध्वभिरकर्मकः सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्भिन्नकर्माभाववतो ग्रहण-
मित्युक्तम् गतिबुद्धीत्यत्र भाष्ये यदि ह्यत्राविवक्षितकर्मकाणां ग्रहणं
स्यात्तदा क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं
संभवत्येवेति भाष्यस्यासंगतिः स्पष्टैवेत्याधिकं नागेशीये । ननु
अल्पाक्षरत्वेन पूर्वेनिपाते कर्तव्ये तदकरणेनाभिनीत्येतादृ-
शानुपूर्विकसमुदायस्य ग्रहणात् निविशते यदि शूकाशिखापदे
सृजति सा कियतीमिव न व्यथामिति नैषधीयपद्यस्य निष्प्रत्यूह-
त्वेऽपि पापेऽभिनिवेश इत्यत्रापि कमत्वं दुर्निवारमित्यत आह
परिक्रयण इत्यादि । अन्यतरस्यामितीदमखंडमव्ययं विकल्पार्थ-

समर्पकं विकल्पेऽशद्वयं निषेधो विधिश्च । अत्रानुवृत्तिसामर्थ्याद्
निषेध एवाश्रीयत इत्युपपादयितुमाह । व्यवस्थितेति । विशेषोऽ-
वस्थिता निषेधरूपेत्यर्थः । फलितमाह कचिन्नेति । अत्र बीजं
तु एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रभाष्यप्रयोग एव । अन्ये
तु उक्तभाष्यप्रयोगादभिनिविष्ट इत्यानुपूर्व्या अविकृताया एव ।
यत्र श्रवणं तत्रैतत्सूत्रप्रवृत्तिः । तथा च मण्डूकप्लुतौ व्यव-
स्थिताश्रयणे च न मानमित्याहुः । वस्तुगत्या तत्रानुपूर्वी सूत्रगता
सविसर्गा धातुगता हलन्ता प्रयोगगताऽदन्ता इति नैकविधा
चेत्यानुपूर्व्या भेदेनाविकृतेति कस्य विशेषणमित्यव्यवस्थिते-
र्यत्नातरमेवाश्रयणीयं किञ्चित् सूत्रं प्रति पत्वविधेरसिद्धत्वा-
दविकृतैवास्यानुपूर्वीत्यपि सुवचोमिति मूलकृतोऽभिप्राय इति
वदन्ति । जपमनु प्रावर्षदित्यत्र लक्षणं जपः तज्ज्ञ-
ज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । लक्षणत्वं च ज्ञान-
जनकज्ञानविषयत्वं तच्चानुना द्योत्यं, द्वितीयार्थश्च लक्ष्यलक्षण-
भावसम्बन्धः एवं च जपामिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षण-
मिति बोधस्तथा चास्यापि हेत्वर्थे प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह
परापीति । अयमाशयः । हेतुत्वाविवक्षणे लक्षणे
कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः वृक्षमनु विद्योतते मिथुदित्यत्रावकाशः ।
हेताविति तृतीयायास्तु धनेन कुलमित्यत्र । प्रकृते हेत्वाविवक्षायां
विप्रातिषेधशास्त्रमाहिम्ना तृतीयैव प्राप्नोति । बाध्यते इति । न
चेद् निशम्येत्यध्याहृत्य कर्मणि द्वितीयास्तु । उपपदविमक्तेरि-
त्यनेन हेतुतृतीया निवारिता । अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गति-

संज्ञाबाधनाद्गतिर्गताविति निघातो निवर्तितः । कर्मप्रवचनीययुक्त-
इति द्वितीया वृक्षं प्राति विद्योतते विद्युदित्यादौ चरितार्थेति स्पष्टं
कैयटे, एवं च बाध्यते इति रिक्तं वच इति शक्यम् । अनुना जप-
स्यासंबन्धादुक्तबोधानापत्तेः । पुनः संज्ञेति । ननु च सजातीयस्थले
बाध्यबाधकभावो दृष्टः विजातीयत्वात्संज्ञया विभक्तिबाधोऽशक्यः
कर्तुमिति वाच्यं, पुनः संज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसाम-
र्थ्यादिति विवक्षितार्थत्वात् । नन्विह तृतीयार्थ इत्यनेन सिद्धेऽ-
नुर्लक्षणे इति व्यर्थमिति चेन्न द्वयोर्विषयभेदात् । तत्र हि तृती-
यापदेन तन्निमित्तशब्दः सहयुक्त इत्यत्रोपात्तोऽनंतरत्वात्सहशब्दो
लक्षितस्तदर्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थोऽत एव नद्या सहेत्यर्थं सम-
नंतरं वक्ष्यति । क्रीडोनुसंपरिभ्यश्चेत्यत्र प्रथमे कैयटे स्पष्टश्चाय-
मर्थः । एतेन न चेह तृतीयार्थ इति सूत्रेण गतार्थत्वं शक्यं
पुरस्तादिति न्यायेन सहयुक्ते इत्येतन्मात्रबाधकत्वादिति मंदो-
क्तमपास्तम् । अपिः पदार्थेत्यत्र पदस्याप्रयुज्यमानपदांतरस्यार्थः
पदार्थस्तत्र विंदुरित्यादेः पदस्यार्थोऽपि द्योत्यः । एवं च सर्पिषोऽ-
पि स्यादित्यस्य सर्पिषो विंदुरपि स्यादित्यर्थः । तादृशोत्प्रेक्षा-
मभिव्यंजयितुमाह । संभावनायां लिङिति । उपसंवादाशंकयो-
श्चेति सूत्रे भाष्यपाठितेनोपसंवादाशंकयोर्लिङिति वार्तिकेनोति
भावः । सूत्रमिदं यद्यपि छांदसं तथापि वार्तिकं लोकवेदसा-
धारणमिति तत्रैव स्पष्टं भाष्ये । न चाशंकानामोत्प्रेक्षा, ततश्च
कथमुक्तार्थेऽपि वार्तिकप्राप्तिः । संभावनाया अप्युत्कटकोटिका-
शंकरूपत्वात् । नन्वेवं विंदादिपदार्थ एव यद्यपेद्योत्यस्ताहिं

स्यादित्येतत्पदवाच्यक्रियया संबन्धाभावेनायोगात् पत्वादेरप्रसक्तौ
 गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधे. फलाभावादलमपेः. कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभि-
 निवेशकृतेनेत्याशङ्क्याह तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ।
 तथा च विदोस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसंबन्धस्य च संभावनाभि-
 व्यञ्जितस्यापेक्ष्योत्पत्त्यात्तत्संबन्धेन स्यादित्यनेनान्वयान्नोक्तदोष
 इति भावः । विषयभूते भवने इति । धातुना लिङा च भाव-
 नैवोपस्थाप्यते । आद्या आर्थी भावना, अंत्या तु शब्दरूपत्वा-
 च्छब्दीत्युद्धोषः । तत्र धात्वर्थभावनायाः प्राधान्यं तयो-
 संबन्धो विषयविषयिभावरूपः । एवं च पचेदित्यादौ प्रेरणावि-
 षयः पचनमिति वदन्नापि लिङ्यर्थसंभावनाया विषयो भवनरूपो
 धात्वर्थ इत्याशय इत्यन्यत्र विस्तरः । मदुक्तामेव गतिमाह ।
 कर्तृदौर्लभ्येति । कर्तुर्विदोर्दौर्लभ्यं तेन प्रयुक्तं दौर्लभ्यं
 तेन तद्रूपसंबन्धेन भवनक्रियायां स्यात्पदवाच्यायामपि
 चोत्यविदोः कर्तृतया तद्व्योत्योक्तसंबन्धेन चान्वयादिति भाव-
 स्तदाह अपिशब्दवलेनेत्यादि । पदार्थद्योतकता नाम । अप्रयु-
 ज्यमानविंदुरूपपदांतरार्थद्योतकता नाम । ननु कर्मप्रवचनीय-
 व्योत्येऽर्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वात् द्वितीया
 स्यादत आह नेहेति । न त्वपिनेति । विंदुना तद्योगेऽप्यपि
 चोत्यसंबन्धेनान्वय इत्यर्थः ॥ कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रातियो-
 गित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं प्रकृते चापि चोत्यस्योक्तसंबन्धस्य
 विंदुः प्रतियोगी न तु सर्पिरिति भावः । यदा तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽ-
 पि चोत्यस्यापि विदोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वोपपद-

विभक्तेरिति प्रथमैव शाब्दबोधस्तु सर्पिरवयवविंदुदौर्लभ्यप्रयुक्त-
 दौर्लभ्यवती विंदुकर्तृका संभावनाविषया सत्तेति । तमङ्ग्रहणं
 किमिति । रामेण वाणेनेत्यादौ वाणः स्वगतक्रियया प्राणवियो-
 गादिसिद्धौ प्रकृष्ट उपकारकः प्रकर्षस्तु यद्व्यापारानन्तरम-
 व्यवधानेन फलोत्पादस्तद्रूपः रामश्च कर्त्ता स च कर्तृप्रत्यय-
 समभिहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रय इति नागेशीयचिन्तामण्यो-
 रूपपत्तिविस्तरः । एवं च कारकाधिकारात्करणल्युङ्तकरणोति
 महासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थं भवि-
 ष्यतीति, प्रपुराकूतं, गंगायां घोष इति । आधार इति । सूत्रेऽप्ये-
 वंरीत्याधिकरणमित्याधिकरणल्युङ्तमहासंज्ञयैव सिद्धे आधार-
 ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणसंज्ञः
 स्यात् तथा चेदं सूत्रं तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरित्यादावेव प्रवर्तत
 गंगायामित्यत्र नैव स्यात् संज्ञा, नहि सर्वावयवैर्गंगाव्याप्त्या तीरं
 वा, तीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्यात्यंतसामीप्यात्प्रवाहेऽत्रारोपो बोध्यः
 शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा चतुर्भिः प्रकारैरेतस्मिन् स
 इत्येतद्भवति ताद्धर्म्यात्सामीप्यात्साहचर्यात् तात्स्थ्यादिति
 सूत्रे चतुर्विधस्यैव संबंधस्य लक्षणानियामकत्वोक्तेः उदाहरणानि
 तु गौर्वाहीको गंगायां घोषो यष्टीः प्रवेशय मंचाः क्रोशंतीति यथा-
 संख्यं वेदितव्यानीत्यन्यत्र विस्तरः । तथा चातिरिच्यमानं तमङ्-
 ग्रहणमस्मिन् कारके प्रकरणे प्रकारार्थबोधकपदं विनाशब्दसाम-
 र्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते इति ज्ञापयति तेन गौणाधारस्यापि
 संज्ञा सिध्यति । एवं गंगायां गाव इत्यादिकमुदाहरणम् । सर्वा-

वयवव्याप्त्यभावेन मुख्याधारत्वाभावादिदं सर्वं स्पष्टं प्रकृतसूत्रे फणि-
भाष्ये । अन्ये तु तदाक्षेपकरणासमर्थं प्राति आधारादिपदं चरि-
त्तार्थम् आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधार इत्येतदर्थमाधारपदमित्याहुः
प्रकृतसूत्रस्वरितसूत्रस्थभाष्यपक्षयोरेकतरपक्षस्वीकारेऽपरोपमर्दस्या-
वश्यकत्वेनोपस्थितत्वात् प्रकृतसूत्रस्थ एव ज्यायानिति मूलकाराशयं
वर्णयन्ति । साधकपदमप्यव्यवहितफलोत्पादकलामार्थ-
मापश्यकम्, एवं चाधारादिपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञयाधिकः कारोऽ-
धिकारः अविकार्यामिति तदर्थः तेन गौणाधारस्यापि ग्रहणं तथा
च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयांतप्रयोगस्या-
साधुत्वबोधनं तमप्फलम् । एतेन तमपा गौणमुख्यन्यायांप्रवृत्तिः
कारकप्रकरणे बोध्यते इति परास्तं स्पष्टं चेदं स्वरितेनेत्यत्र महा-
भाष्ये । सहयुक्त इत्यत्र पृथग्विनानानाभिरितिवत्सहेनेति वाच्ये
युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्वित्यर्थमत एवोक्तमेव
साकं सार्द्धमिति । अत एव कचिच्छब्दयोगं विनापि भवतीति
तदाह विनापीति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिंगमप्याह वृद्ध इति । सहार्थः
साहित्यं समभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वम्,
अस्ति चेदं पुत्रेण सहेत्यादौ । न च मापवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे
तिलवापे तिलैः सह मापान् वपतीत्यत्र दोषः समानेत्येतदग्रे
देशेत्यस्यापि निवेद्यात् । ननु पुत्रेणेत्यत्रागमनक्रियाकर्तृत्वादेव
तृतीया सिद्धा सत्यं, पुत्रेण सह स्थूल इत्यस्यैव मुख्योदाहरण-
त्वात् । न चाप्रधानग्रहणं प्रत्याख्यातं ततश्च स्थूलादेरापि तृती-
यापात्तिः । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमाया एव वलीयस्त्वादि-

त्युक्तं भाष्ये । एवञ्च प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वमिति स्पष्टमेव भाष्ये उक्तं, कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वम् एतेन प्रथमायास्तन्नास्तीति नव्योक्तमपास्तम् । अधिकं चिन्तामणेरवसेयं, हेताविति सूत्रेण न शब्दस्वरूपं गृह्यते, सप्तमीनिर्देशात् । निमित्तकारणेति सिद्धेश्च स च लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति परिभाषितः । तस्मात्कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेः । ननु लौकिकहेतोरपि तृतीयाकरणत्वादेवोपपद्यतेऽतो हेतुकरणयोर्भेदमाह द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये, हेतुः क्रियान्वय्यापि द्रव्यगुणयोरप्यन्वयस्तस्येत्याह । साधारणमिति । करणं तु क्रियामात्रजनकमिति भावः । वैषम्यान्तरमप्याह निर्व्यापारेति । व्यापाररहितमित्यर्थः । करणं तु व्यापारवदेवेति भावः । एवञ्च प्रतियोगित्वात् ततः करणत्वस्य वैलक्षण्योपलब्धाऽपि स्फुटप्रतिपत्तये पुनराह । करणं त्विति । दंडेनेति । दंडनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयो घटः निरूप्यनिरूपकभावसंसर्गः पुण्येनेति । पुण्यहेतुकदर्शनाश्रयो हरिरित्यर्थः । अत्र दंडे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वं पुण्ये क्रियाजनकत्वेऽपि व्यापाररहितत्वाच्च करणत्वम् । नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाचकपदाभावाद्प्रतीतेः क्रियायाः कथमत्र करणसंज्ञेत्यत आह गम्यमानापीति । न तु श्रूयमाणैवेत्याशयः । प्रविश पिंडीमितिवाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना स्पष्टमिग्यण इत्यत्र भाष्ये । अलमिति निषेधार्थकं तदाह । साध्यं नास्तीति । साध्यमित्यस्य नामत्वेऽपि प्रकृतिभागस्य क्रियात्वादस्ति क्रियायोगः । अत एव काष्ठैः पाक इत्यादि संगच्छे

इत्याह । इह साधनेनेति । ननु रुच्यभिलाषयोरेकार्थत्वादर्थ-
ग्रहणसामर्थ्यात्परामपि कर्मसंज्ञां वाधित्वा हरिर्मक्तिमभिलष्यती-
त्यत्रापि संप्रदानसंज्ञा स्यादित्याशंक्यानयोर्भेदमाह । अन्यक-
र्तृक इति । अभिलष्याति कर्त्रपेक्षया यदन्यदभिलष्याति कर्म
तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिर्मक्तिमभिलष्यतीत्यत्र भाक्तिविषयक
इच्छादिरूपो व्यापारोऽर्थः । हरये रोचते इत्यत्र तु हरिनिष्ठप्री-
त्यनुकूलव्यापारोऽर्थ इति तयोरर्थभेदान्नोक्तो दोष इति भावः । तदाह
हरिनिष्ठेति, प्रीयमाणः किमिति, एतदभावे रुच्यर्थानां प्रयोगे कारकं
संप्रदानं स्यादिति सूत्रार्थे जायमानेऽपि शेषत्वविवक्षायामस्य
चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसंज्ञयैव भाव्यम्, एवञ्च पयो न दोष
इति शङ्कितुर्भावः । शेषत्वविवक्षया चरितार्थत्वं नापवादत्वनिवार-
कमन्यथा सकलकारकप्रकरणे यथासम्भवमपवादत्वप्रतिपादकपरा
आकरग्रन्था उच्छिद्येरन् किंतु कारकत्वविवक्षायामेव । तच्चान्न
नास्तीत्यपवादत्वात्पथोऽपि संप्रदानत्वं स्यादित्यभिप्रेत्यन्नाह ।
पर्याप्ति । एतेनाधिकरणसंज्ञायां न दोषः प्रीयमाणपदं तु परत्वा-
त्कर्मत्वेन देवदत्तं रोचते इत्येतन्निवृत्त्यर्थमित्युक्तिश्चिन्त्या । एवं
श्लाघाङ्गधारेस्पृहयतेरित्येतेषां शङ्कोत्तराशयौ वेदितव्यावि-
त्याहुः । नन्वाप्सितशब्दः क्रियापरो नाभिप्रेतपरस्तथा च
तमपमन्तरेणेप्सिते एव च संज्ञास्ति तत्किमुच्यते ईप्सितेति ।
किमुच्यते च प्रकर्षेतीत्याशंक्य स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची
फलापच्छिन्नेच्छावाची च । आद्ये संप्रदानत्वमन्त्ये कर्मत्व-
मिति गृहाभिसंधिनाह । ईप्सितमात्रे इत्यादि प्रकर्षविवक्षायां

फलाश्रयत्वेन विवक्षायां, परत्वादिति । संप्रदानत्वस्य क्रियाजनक-
त्वेनाद्यर्थे चारितार्थ्येनापवादत्वाभावादिति भावः । चतुर्थीसमवधाने
पुष्पसंप्रदानिका इच्छेति बोधः । द्वितीयासमवधाने पुष्पक-
र्मिकेति बोधः । कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति
चेत्यादौ तु क्रियासम्बन्धिमात्रविवक्षया पष्ठी । ननु
चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीत्येकतरेणैव सिद्धिमाशंक्य भिन्नार्थ-
कत्वमाह । क्रोधोऽमर्षः । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोपः,
अपकारः । अपकारविषयेच्छा । अक्षमा उत्कर्षविरोधि-
धर्मरोपानुकूलो व्यापारः । गुणेषु, गुणविषयेषु, दोषः,
दोषत्वं, कोपप्रभवा इति । क्रोधादिषु कोपाव्यभिचारादिति भावः ।
तदुक्तं न ह्यकुपितः क्रुध्यति न चाकुपितो दुह्यति इत्यादि भाष्ये ।
अत एवाह विशेषणं सामान्येनेति । उक्तभाष्यात् प्ररूढकोप
एव क्रोध इति कुपेस्तदर्थत्वाभावात्तद्योगेनापादनत्वं यस्मै कुप्य-
सीत्यादिकं त्वसाध्वेवेत्याहुः । पत्ये शेते इतिवत् क्रियया यम-
भिप्रेतीति वार्तिकेनोक्तप्रयोगं केचित्समर्थयन्ते । स्वरूपमित्यस्य
यत्नान्तरेणानिर्धार्यत्वात्स्वरूपस्यैव ग्रहणे इष्टासिद्धिं मत्वाह ।
अलमिति । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः ।
तत्र ज्ञापकमप्याह, तस्मै प्रभवतीति । प्रभुप्रभवतिभ्यामर्थो गृह्यते
न तु स्वरूपम् । अत एवोक्तं भाष्ये प्रभुर्मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्ला-
योति तेन प्रभंविष्यति मारणाय यज्जननीत्यादिसिद्धिः, षष्ठ्याः
साधुत्वे वीजमाह । स एषां ग्रामणीति । भाष्ये आशीर्विषये पष्ठी
बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन चतुर्थी भवतीत्युक्तं तदर्थं व्याख्यातुमाह

चकार इति । आशीर्विवक्षायामिति आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । परामपीति । स्वास्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वास्ति जालमायेति । अत्र तत्त्वकथनं जालमत्वादाशीरभाव इति कैयटः । स्वास्तिभिन्नाः कुशलार्थास्तु पष्ठ्या अवकाशः । मन्यकर्मणीत्यत्रानभिहिताधिकारेण मन्येति न यका निर्देशस्तद्योगे कर्मण उक्तत्वेन चतुर्थ्यप्रवृत्तेरिति तादृशरूपं निश्चित्याह । इत्यनेति । एतेन यका निर्देशो नास्ति व्याख्यानादित्युक्तिश्चिन्त्या इयन् तुपलक्षणं लिङादावपि भवति तत्त्वध्वनयन्नाह तानादिकेति । तनादेः भवस्तत्र भव इति ढक् तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः प्रधानान्निरास्यदिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः तत्र मत्वेति रूपं दैवादिकस्यैव इडभावदर्शनात् चेष्टायां किमिति । गत्यर्थयोगे विभक्तिविधानेन क्रियारूपत्वेन धात्वर्थाभासादिष्ट एवेति प्रश्नः । धात्वर्थभासनेऽप्यभिमतार्थं तदित्याशयेनोत्तरयाति । मनसेति । शारीरव्यापारस्यैवात्र ग्रहणादिति भावः । अत एव करचरणादिव्यापारश्चेष्टा इत्युक्तं भाष्यादौ । अनध्वनीति किमिति । एतदुक्ते कुत्र न भवतीति जिज्ञास्यते तत्र स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणे प्राप्तेऽध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्योक्तेः पर्यायादपि चतुर्थी न भवतीत्यभिप्रेत्य विज्ञापयति । पन्थानमिति । गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी वेत्येवास्तु किं द्वितीयाग्रहणेन अपवादाविषयेऽपि द्वितीयापिधानार्थत्वात्तद्ग्रहणस्य । तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणपट्टी न भवतीति कैयटवृत्तिकारादयः । अत्र वार्तिकम् । आस्थितप्रतिषेधश्चेति अत्र भूते कर्मणि क्तः आस्थितः

आक्रान्तः । तथा च क्रमणव्यापारजन्यफलाश्रयस्याध्वनः प्रतिषेध इति तदर्थस्तदाह गंत्राधिष्ठितेति । गंतुशारीरकक्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थस्तेन पन्थानमित्यत्र चतुर्थी अस्या उक्तेर्व्यावृत्तिमाह यदा त्वित्यादि । उत्पत्त्यात् उत्पत्त्यं संत्यज्य ल्यप्लोपे पञ्चमी, इष्यते न तु आक्रान्तः उत्पत्त्येन गंतुमशक्त इति शेषः । ननु द्वियं गच्छति अजां नयतीत्यादौ स्यादेव चतुर्थी मैवम् । अध्वपदेन गंतुप्राप्त्यर्थस्याभिधानात् स्त्रियाश्च प्राप्तत्वात् । पथोऽपि यत्राप्राप्तत्वं तत्र भवत्येव चतुर्थी । नयतेस्तु न गतिरर्थस्तस्य प्रापणान्वयित्वादित्यत्रैव कैयटः । ननु घटाद्भिन्न इत्यादौ पञ्चमी कथमत आह अन्येत्यर्थेति । भेदवानन्यार्थः तर्हीतरग्रहणं किमर्थमत आह प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरान्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव पञ्चमीविभक्तेः । इति सिद्धे । ननु इतरादिति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते तद्यथा चैत्रः शूर इतरः कातर इति । अतो नायमन्यार्थ इति चेन्न । प्रतियोग्याकांक्षाया उभयत्र तद्वदन्यः कातर इत्यास्यापि वक्तुं शक्यत्वेन तुल्यत्वात् उक्तामरकोशविरोधाच्च । अन्ये तु ध्रुवमिति सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणां पञ्चमीविभक्त इति सूत्रे विभागार्थकविभक्तपदेन भेदेन व्याख्यानात् अत एव घटाद्भेद इति सिद्धं तद्योगेऽप्यपादानत्वात् अन्यशब्दार्थस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानमत एव घटः पटो नेत्यादौ न पञ्चमी । नवो भेदवदर्थकत्वेऽपि अक्रियात्वात् अत एवेतरग्रहणं चारितार्थ्यम् । अत एव भाष्येऽर्थग्रहणं नोक्तमित्याहुः । ननु

प्रागादिपदानां दिग्वाचकत्वाव्यभिचारात्तेनैव तत्सिद्धिरित्याह ।
 अञ्चूत्तरपदस्योति । नन्वादिगर्थसम्यक्पदयोगे पञ्चमीविधानाय तद्ग्र-
 हणामिति चेन्न । दिक्शब्दसाहचर्येणाञ्चूत्तरपदस्यापि दिग्वाचक-
 स्येवात्र ग्रहणात् । न च समनन्तरं दिक्शब्दस्य देशकालार्थत्वोक्ते-
 र्दिगर्थत्वस्य व्यभिचार इति वाच्यम् । शब्दग्रहणसामर्थ्येन तादृ-
 शार्थपरत्वेऽपि स्वतो दिगर्थचारात् । बाधितुमिति । परत्वात्प्राप्त-
 मित्यादि, परत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वादिदमेव बाधते इति भावः ।
 पष्ठचतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाणप्रत्यय एव प्रवृत्ति-
 स्तदेदं न कर्तव्यमिति तु तत्त्वमिति स्पष्टं भाष्ये । नन्वासकलाद्ग्र-
 ह्येत्यभिविधौ न स्यादत आह वचनग्रहणादिति । मर्यादायामिति
 वाच्ये वचनग्रहणसामर्थ्यात् अबाधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति
 मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्तौ तेनेति विशेषणांशस्तु न
 विवाक्षित इति भावः । यद्वा मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिन् तन्म-
 र्यादावचनमाह मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आह दृष्टः स
 उक्तसंज्ञ इत्यर्थः । शेषे किमिति । दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छे-
 दादनेनापि करणकारके एव पष्ठीविधानं युक्तमिति प्रश्नः । द्विर-
 क्षीति वृत्त्यादिग्रामाण्यन्मंडूकानुवृत्तिराश्रयणीयेत्युत्तरम् कृति
 किमिति । कर्तृकर्मपदाभ्यामन्यथानुपपत्त्या क्रियाक्षिप्यते तद्वाच-
 कश्च धातुरेव । तस्माच्च द्वये प्रत्ययास्तितः कृतश्च तत्राद्ययोगे न
 लोकोति निषेधात् कृद्योग एव पर्यवसानं न च न लोकेत्यकृदव्य-
 यस्याग्रहणार्थं तत् । तत्राव्ययार्थस्य ये कर्तृकर्मणी इति व्याख्या-
 नेनैवेष्टेति चेद्वेः । न चोभयप्राप्तावित्यत्रान्यपदार्थसमर्पकं तदिति

वाच्यम् । एकाचो द्वे इत्यादौ धातुलभवद्व्याख्यैव कृतीत्येत-
 लाभात् । ननु देवस्तेन शत्योऽथ इत्यादौ पष्ठीप्रतिषेधार्थं तदिति
 चेन्न । विवक्षितक्रियाया अभावेनेह पष्ठ्यप्राप्तेः । कारकान्वययो-
 ग्यभावक्रिया धातुपस्थापितैव न तु तद्धिताद्युपस्थितेति स्पष्टमत्रैव
 द्वितीये भाष्ये । तस्मात्कृद्योग एव पर्यवसानात्किं तेनेति प्रष्टुराकू-
 तम् । समाधत्ते । तद्धित इति । तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्यो-
 पस्थितिविषयायाः क्रियायाः कर्त्तारं कर्मणि च मा भूदित्यर्थः ।
 कृद्ग्रहणेन तु कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्त्तृ-
 कर्मणोः पष्ठीति सूत्रार्थः संपद्यते । ननु तण्डुलानां पाचकतर
 इत्यत्रापि न त्यात् मैवं पाचकादेस्तद्धितं विनापि प्रयोगात्त-
 च्छक्तिग्रहसत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वस्य
 क्रियायाः सत्त्वात् । एतेन तद्धिताधिक्ये मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्र-
 हणं तण्डुलानामित्यत्र पष्ठी त्वसाध्वीति नव्योक्तमपास्तम् । अत
 एव तद्धितस्य ये कर्त्तृकर्मणी तत्र मा भूत्कृतो ये तत्रैव यथा
 स्यादित्येवमर्थमित्युक्तमत्र भाष्ये न तु त्वदुक्तम् । कृतपूर्वी कट-
 मिति । पूर्वं कृतमननेति विग्रहेऽविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पूर्वा-
 दिनिः सपूर्वाच्चेतीनिस्तदनन्तरं कटरूपकर्मणोऽन्वयः अनभिहिता-
 धिकारेऽप्युक्तीत्या कर्मणोऽनभिहितत्वात्पष्ठी स्यात्तद्धारणाय कृद्ग्रह-
 णम् । इह च तद्धितान्तशक्तिग्रहणप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रिया-
 कर्मणस्सत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहणमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रिया-
 कर्मणोऽभावात्त दोषः । नन्विह निष्ठान्तत्वेनैव पष्ठीनिषेधसिद्धौ
 कृद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्नैतदस्ति । निष्ठान्तशक्तिज्ञानसहकारेणो-

पस्थितक्रियान्वयिनोरेव न लोकेति निषेधात् । न चाधीती व्याकरण
 इत्यत्रेव क्तस्येति सप्तमी स्यादिति वाच्यम् । क्तान्तप्रकृतेः
 कर्मणीति तदर्थोदिह चातथात्वात् । कटकर्मकोत्पत्तिकर्तेति बोधः ।
 सर्वोऽयमिति श्लाघादेशविषयक इत्यर्थः । कारकपष्ठ्या इति ।
 कर्तृकर्मणोर्विहिताया इत्यर्थः । प्रतिषेध इति । अनन्तरस्येति
 न्यायादिति भावः । शेषे षष्ठी त्विति । अन्ये तु छात्रस्य हसित-
 मित्यत्र न लोकेति निषेधे प्राप्ते वार्तिककृतोक्तं नपुंसके भावे
 क्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति । तत्र प्रतिपदोक्तत्वाच्चपुंसके
 भावे क्त इति विहितः क्तो गृह्यते तेन भ्रातं देशमिति मर्तृहरिपद्ये
 गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन भावे क्ते तद्योगे षष्ठ्यऽभावस्तद्धः । तच्च
 शेषपष्ठ्या छात्रस्य हसितमिति प्रयोगं निर्वाह्य प्रत्याख्यातं
 भाष्यकृता । तथा च कारकपष्ठीनिषेधविषये शेषविवक्षा न कार्ये-
 त्यभिप्रायो वार्तिकस्य लभ्यते । भाष्यस्य तु क्तप्रत्ययातिरिक्त-
 विषयेऽनभिधानाच्छेषत्वं न विवक्षणीयमिति । तस्मान्मूलोक्तं
 चिन्त्यम् । ब्राह्मणस्य कुर्वन्नित्यत्र कार्यमित्यध्याहारेण नरकस्य
 जिष्णरित्यत्र जातमित्यध्याहारेण तद्योगे षष्ठी साधुरिति वदन्ति ।
 कर्तरीति किमिति । कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते वैकल्पिकोऽय-

योगाऽवयव इत्यर्थः । उभयप्राप्तिना कृत्येन योगे पष्ठी नेति सूत्रार्थः । व्रजमिति । न च गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पोऽस्ति वाच्यम् । कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य विकल्पस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात्प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्धाधनादुक्तोऽर्थ इति । यथान्यासिक इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायोपनामकेन्द्रदत्तविरचिते फक्किप्रकाशे

विभक्त्यर्थाः ।

११।६।१६

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवैकटेश्वर” छापाखाना, कल्याण—मुम्बई.

दूसरा पता—खमेराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवैङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस—मुम्बई.

पस्थितक्रियान्वयिनोरेव न लोकेति निषेधात् । न चाधीती व्याकरण
इत्यत्रेव क्तस्येति सप्तमी स्यादिति वाच्यम् । त्तान्तप्रकृतेः
कर्मणीति तदर्थोदिह चातथात्वात् । कट्कर्मकोत्पत्तिकर्त्तेति बोधः ।
सर्वोऽयमिति श्लाघादेशविषयक इत्यर्थः । कारकपष्ठ्या इति ।
कर्त्तृकर्मणोर्विहिताया इत्यर्थः । प्रतिषेध इति । अनन्तरस्येति
न्यायादिति भावः । शेषे पष्ठी त्विति । अन्ये तु छात्रस्य हसित-
मित्यत्र न लोकेति निषेधे प्राप्ते वार्तिककृतोक्तं नपुंसके भावे
क्तस्य योगे पष्ठ्युपसंख्यानमिति । तत्र प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके
भावे क्त इति विहितः क्तो गृह्यते तेन भ्रातं देशमिति भर्तृहरिपद्ये
गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन भावे क्ते तद्योगे पष्ठ्यऽभावस्तिष्ठः । तच्च
शेषपष्ठ्या छात्रस्य हसितमिति प्रयोगं निर्वाह्य प्रत्याख्यातं
भाष्यकृता । तथा च कारकपष्ठीनिषेधविषये शेषविवक्षा न कार्ये-
त्यभिप्रायो वार्तिकस्य लभ्यते । भाष्यस्य तु क्तप्रत्ययातिरिक्त-
विषयेऽनभिधानाच्छेषत्वं न विवक्षणीयमिति । तस्मान्मूलोक्तं
चिन्त्यम् । ब्राह्मणस्य कुर्वन्नित्यत्र कार्यमित्यध्याहारेण नरकस्य
जिष्णरित्यत्र जातमित्यध्याहारेण तद्योगे पष्ठी साधुरिति वदन्ति ।
कर्त्तरोति किमिति । कर्त्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते वैकल्पिकोऽय-
मारम्भः । तत्रैतदभावे कर्मण्यपि विकल्पस्तु न भविष्यति प्रायो
भावकर्मणोः कृत्यानां विधानेन कर्मण उक्तत्वादनभिहिताधि-
कारात् कर्त्तयैव भविष्यतीति प्रश्नः । सिद्धाती तु लक्षणं स्वविषयी-
भूतसर्वलक्ष्यसाधकमित्यभिप्रायन्नाह साम्नामिति । एवं च कर्मा-
ननुवृत्तिफलकं कर्तृग्रहणम् । अतिव्याप्तिं मत्वाह अत्र योग इति ।

योगाऽवयव इत्यर्थः । उभयप्राप्तिना कृत्येन योगे पष्ठी नेति सूत्रार्थः । व्रजमिति । न च गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पोऽस्ति वाच्यम् । कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य विकल्पस्य दोग्धव्यागावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात्प्रधाने चरितार्थनानेन परत्वाद्वाधनादुक्तोऽर्थ इति । यथान्यासिक इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायोपनामकेन्द्रदत्तविरचिते फक्किकाप्रकाशे

विभक्त्यर्थाः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवैकटेश्वर” छापाखाना, कल्याण—मुम्बई.

दूसरा पता—खमेराज श्रीकृष्णदास,
श्रीवैङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस—मुम्बई.

श्रीमत्समरसिंहविरचित

मनुष्यजातक ।

संस्कृत टीका और उदाहरणों समेत ।

। यह ग्रन्थ श्रीमत्समरसिंहने 'अनेक ताजिक ग्रन्थोंका सार भाग ग्रहण कर बनाया है. इसके बीस अधिकार हैं. पहले अधिकारमें—राशियोंके अंग, सूर्यादिग्रहोंके उच्चादि, हृदाधिपनिर्णय, नवाश्ट्रेष्काणेश निर्णय, त्रैराशिकानिर्णय, द्वाकाणपानिर्णय, त्रिराशिपति, लग्नसे चतुर्दिग्भागनिर्णय, अंधाशनिर्णय तथा सूर्यादि ग्रहोंके हर्षस्थानोंका वर्णन है. दूसरे अधिकारमें—ग्रहोंके वर्ण वय आदिका वर्णन है. तीसरे अधिकारमें—इषवालादि सोलह योगोंका वर्णन है. चौथे अधिकारमें—पुण्य आदि वत्तीस सहस्रोंका वर्णन है. पाचवें अधिकारमें—लग्नशुद्धि होरासाधनादिका वर्णन है. छठे अधिकारमें—आयुःपरीक्षण आदि तथा जन्मकालीन मृत्युयोग आदि योगोंका वर्णन है. सातवें अधिकारमें—आयुःप्रद आदि योगोंका वर्णन है. आठवें अधिकारमें—उत्पन्न हुए बालकके वर्ण आकृति आदिका वर्णन है. नवें अधिकारमें—हिल्लाज निर्णय आदि तथा अनेक योगोंका वर्णन है. दशम अधिकारमें—अहर्गण-साधनप्रकार तथा बुधदशा आदिका वर्णन है. ग्यारहवें अधिकारमें—अहर्गणानुमानसे सूर्यादि ग्रहोंकी स्थिति और उससे उत्पन्न हुए रोगोंका वर्णन है. बारहवें अधिकारसे बीसवें अधिकारतक नाना प्रकारके शरीरयोग तथा 'अन्यान्य कतिपय योगोंका वर्णन है. टीकाकारने इसकी टीकाभी विशेष बुद्धिमत्तासे की है और अंतमें बहुतसे उदाहरणभी दिखाये गये हैं. की. १ रु०

महामहोपाध्यायश्रीमदमृतनाथविरचित

कृत्यसारसमुच्चय ।

इस पुस्तकमें चैत्र आदि बारह महीनोंमें जो जो कृत्य किये जाते हैं उनका विस्तृत वर्णन किया है. पहले चैत्रकृत्य अर्थात् वारुण्यादिनिर्णय, प्रतिपदेवीपूजा, लौहितास्नान, रामनवमी, वैशाखमें त्याज्योंका वर्णन तथा अक्षयतृतीया, ज्येष्ठमें दशहरा, आषाढकृत्य, श्रावणकृत्य, नागपंचमी, रक्षाबंधन, बहुलापूजा, जन्माष्टमी, महालक्ष्मीपूजा, कुशोत्पादन, हरितालिका, भाद्रपद-शुक्लचतुर्थी, सूर्यषष्ठी, दूर्गाष्टमी, अनंतव्रत, अगस्त्यर्घदान, शस्त्रादिहतश्राद्ध, महालक्ष्मीपूजन, जीवत्पुत्रिकाष्टमी, गजच्छाया, श्राद्धकाल, खंजनदर्शन, चंडीपाठ, सप्तमीनिर्णय, महाष्टमीनिर्णय, अपराजितापूजा, यात्राविजयदशमी, शमीग्रहण, कोजागरी, हविष्यविचार, आमिषविचार, अमावास्यादिकृत्य, उल्काभ्रमण, दीपदान, यमद्वितीया, चित्रगुप्तपूजा, एकादशीनिर्णय, हरिवासर, नवान्नभक्षण, अर्धोदय, कौशिकीस्नान, गणेशचतुर्थी, श्रीपंचमी, भीष्माष्टमी, सीतोत्पात्ति, शिवरात्रि, नक्तव्रत, गोविंदद्वादशी, होलिका आदि सब कृत्योंका वर्णन किया है. फिर ग्रहणविचार तथा संक्षेपसे सब आदिककाभी वर्णन किया है. फिर सतीविधान, विधवास्त्रीधर्म सब प्रकारके अशौच आदिका वर्णन, त्रिविध क्रिया, वृषोत्सर्गादिदान, संस्कार, तीर्थश्राद्ध, गयाविधि, काशीवासफल आदि कतिपय विषयोंका वर्णन भली भांति किया है. यह ग्रन्थ संस्कृत है. कीमत १२ आना.

महादेवभट्टविरचित मुहूर्तदीपक ।

महादेवकविविरचितटीकासमेत.

वेदके छः अंगोंमेंसे सर्वोत्तम अंग नेत्रसंज्ञक ज्योतिषही है, जिसको प्राचीन ऋषियोंने सिद्धांत (गणितग्रंथ) संहिता (मुहूर्त आदि) होरा (जातक ताजिक आदि फलादेश) इन तीन स्वर्णोंमें प्रकट किया. इसके बिना कोई श्रौत स्मार्त कर्म सिद्ध नहीं होता. छोटेसेभी छोटा वैदिक कार्य क्यों न हो उसके लिये मुहूर्तकी आवश्यकता होतीही है और इसी कारणसे मुहूर्तविषयके ग्रन्थमें अनेक छप चुके हैं परंतु यह मुहूर्तदीपक छोटासा ग्रन्थ श्रीमहादेवभट्टने लोकोपकारके लिये सगंधरा और शार्दूलविक्रीडित आदि छंदोंमें बहुतही उत्तम बनाया है, इसमें आवश्यकीय सभी मुहूर्त दर्शाये गये हैं. इसको महादेवकविने विस्तृत टीकाभी की है. यह ग्रन्थ छोटा है पर बड़े २ ग्रन्थोंका काम देता है. कीमत ४ आना.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“ लक्ष्मीवैकटेश्वर ” छापाखाना,

कल्याण-मुंबई.